

DIN PUBLICAȚIUNILE CASEI ȘCOALELOR

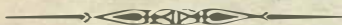
BIBLIOTECA PEDAGOGICĂ No. 27

IOAN PETROVICI

PROFESOR UNIVERSITAR

TEORIA NOȚIUNILOR

EDIȚIA II-a

BUCUREȘTI

TIPOGRAFIA «JOCKEY-CLUB» ION C. VĂCĂRESCU

No. 4, STRADA UMBREI, No. 4

1925

IOAN PETROVICI

PROFESOR UNIVERSITAR

TEORIA NOȚIUNILOR

EDIȚIA II-a

BUCUREȘTI .

TIP. „JOCKEY-CLUB“, ION C. VACARESCU
4, STRADA UMBREI, 4

1924

PREFAȚĂ LA EDIȚIA II-a

Revizuiind textul celei d'întâi ediții a acestui studiu filosofic (apărut prima oară în 1910), am rămas cu impresiunea că, fără a-mi fi schimbat câtuși de puțin ideile, astăzi l'ași scriu cu totul altfel. Este și natural ca după o trecere de cincisprezece ani, în care s'au adăugat noi lecturi și am avut răgaz pentru meditați mai îndelungi, aceluiași idei să le dau altă expresiune, ilustrarea lor s'o fac cu alte exemple și să mă sprijin în parte pe alte citațiuni. Dacă ar fi să pun de acord acest studiu de tinerețe cu starea actuală a științelor și reflecțiunilor mele, ar trebui să-l fac să s'întere o transformare, care ar echivala în multe locuri cu o nouă redacțiune.

M'am întrebat însă dacă nu este mai bine — acum că mi se cere a doua edițiune — să-l retipăresc întocmai, mărginindu-mă numai la complectări ușoare și neînsemnate corecțiuni.

Mi s'a părut că există motive destul de serioase pentru a adopta această soluțiune.

Orice lucrare de felul acesta, cu titlul și conținutul pe care l'a avut, alcătuiește un fel de individualitate, legată de data primei sale apariții. Ea a putut să exercite o influență asupra altor capete și altor scrieri, — și, fără a exagera însemnătatea studiului de față, mi se va îngădui să observ că și-a avut mica lui înrăurire în literatura filosofică românească,

fiind citat și uneori luat drept calănză de scrieri de logică apărute mai apoi. Afară de aceasta se mai poate întâmpla — după cum a avut și lucrarea mea norocul — ca o scriere să asvârle pentru întâia oară idei, pe care mai târziu, în mod independent, să le formuleze și alții, cu mai mare răsunet, folosindu-se între altele de-o limbă mai cunoscută.

Aceste considerații dau dreptul unei asemenea lucrări să i se respecte forma în care s'a înfățișat întâia oară, în orice caz recomandă ca ea să nu fie supusă unei prefaceri așa de radicale, încât să devie alta. Chiar din punctul de vedere al omogenității stilului, intercalări prea mari de pagini nouă nu sunt tocmai binevenite. Cât despre lucrurile care nu se găsesc în textul acestui studiu, dar pe care le-aș fi introdus dacă îl redactam astăzi, — îmi rămâne oricând posibilitatea de-a scrie alle cărți în care să le pot face un locușor.

O singură restricție trebuie făcută la acest mod de a vedea și la ideia respectării unui text primitiv. Subt nici un cuvânt nu pot fi păstrate lucruri pe care autorul le consideră cronate. Și întrucât s'au găsit de acestea — în puncte de detaliu — s'au și făcut pe ici, pe colo, unele îndreptări.

Iași, Decembrie 1924

I. PETROVICI

TEORIA NOȚIUNILOR

CAP. I.

Introducere.

1. Câteva definiții ale logicei. — 2. Definiția preferată, cu lămuriri asupra ei. — 3. Definiții antropomorfe. — 4. Concepții exagerate despre Logică. — 5. Controverse mai vechi. — 6. Controverse nouă. — 7. Logica știință normativă.

1. Teoria noțiunilor este o parte fundamentală a științei *Logicei*. Și cum orice știință nu se alcătuește dintr'o juxtapunere de chestii, ci formează cu ele un organism unitar, a tracta o chestiune dintr'o știință, însemnează nu numai a analiza și descrie aspectele ei interne, ci a preciza totodată și raporturile sale externe cu cadrul în care se află înglobată. De aci necesitatea de a complica dezvoltarea proprie a chestiunii speciale, cu schițarea acelu cadru general; de aci trebuie să descrie cât de puțin unitatea cea mare, înainte de-a expune caracterele celei mai mici; de aci, în cazul nostru, mai înainte de-a vorbi mai pe larg de noțiuni, vom vorbi în rezumat despre Logică în general.

Cea mai succintă formă în care s'ar putea executa sarcina noastră prealabilă — care este răspunsul la întrebarea: Ce este și ce vrea Logică — ar fi să înfățișăm definiția acestei științe. Din păcate însă, disciplina de care ne ocupăm, cu toate că suferă poate în soluțiile

sale de mai puțină controversă, și este în genere mai puțin supusă prefacerilor decât alte științe, cu toată relativa statornicie a achizițiilor și deosebita claritate a mai tuturor domeniilor sale, cu toate acestea nu s'a bucurat de o definiție constantă, la specialiștii care s'au cercat a o defini. Fie din cauza privirii unilaterale, fie din variata considerare a unor motive externe domeniului ei, am avut și avem mai multe definiții, a căror revistă se impune mai înainte de-a ne oprî la una în chip definitiv. Vom înșiră principalele definiții care se află, fără a le mai însoți întotdeauna de numele părintelui lor, întrucât majoritatea — de multă vreme împărțite colectiv — circulă astăzi în atmosfera științifică, libere, desprinse de numele acelora dela care au purces.

O definiție cunoscută a logicii, e că dânsa este «*Știința argumentării*», iar alta nu mai puțin răspândită: *Logica e «arta cugetării»*¹⁾. Fiecare din aceste două definiții are câte o parte superioară și alta inferioară celeilalte. E mai proprie denumirea de știință decât aceea de artă, de oarece aceasta din urmă privește exclusiv partea practică a chestiunii, lăsând afară din eticheta ei izvoarele teoretice, pe care practica se întemeiază. Dar esențialul este tocmai baza teoretică, a căui cercetare însă formează o «știință» nu o «artă». Scopul practic, serviciul care se aduce omului, lucruri foarte importante, fără îndoială! Dar o artă nu este niciodată autonomă, ci depinde de-o știință, — și firește arta cugetării nu se abate dela asta. În ce privește a doua parte a celor două definițiuni, definiția din urmă se înfățișează mai bine

¹⁾ Prima e folosită și în *Logica* lui Maiorescu; a doua se poate găsi chiar în subtitlul *Logicii* de la Port Royal (Notă la Ed. II-a)

decât cea d'întâiu. Pentrucă vorba «cugetare» e mai largă și comprehensivă decât este cuvântul «argumentare». Potrivit cu sensul obișnuit al cuvintelor, prin argumentare nu se înțelege totalitatea funcțiunilor intelectuale, și nu orice activitate științifică încape cu înlesnire sub această denumire. Prin urmare, din pricina caracterului specializat al acestui cuvânt, el se arată impropriu să cuprindă toate operațiile logice, și e probabil că și această definiție a isvorit tot dintr'o privire unilaterală, care a îngustat ținutul științei noastre, mărginindu-l la acel fenomen, ce a putut la un moment să pară mai cu relief și mai pregnant.

Sar părea atunci că împreunând la oaltă părțile bune ale ambelor definiții de mai sus, vom căpăta definiția fără de cusur. Și în adevăr, o astfel de combinare, puțin schimbată în sensul unei mai mari precizuni, este o a treia definire a Logicei, poate și mai populară decât celelalte, o definiție care trece oarecum din mână în mână: *Logica este știința legilor inteligenței sau a legilor rațiunii*. Această definiție cuprinde o mare parte de adevăr, dar credem că nici dânsa nu este mulțumitoare. Fără îndoială, insuficiențele definiției de față au o origină mai scuzabilă decât curata unilateralitate din care au reeșit acele discutate la început. Ceva unilateralitate a fost desigur și aici; dar, cum vom vedea îndată, forma acestei definiții a mai avut drept cauză și necesitatea de a se face măcar indirect o distincție însemnată, care ferește de amestec domeniul științei logicei de acela al altei științi învecinate. Cum spuneam însă, nici această ultimă definiție citată nu este satisfăcătoare, și anume pentru trei motive deosebite.

1) Spunându-se că logica e știința legilor inteligenței

nu se exprimă prin această caracterul de *universalitate* pe care îl au legile logice, de fapt. Ai crede că ești în fața unor legi aplicabile numai la o categorie anumită de fenomene — inteligențele omenești — tot așa după cum legile chimiei se aplică numai combinării corpurilor, și cele ale mecanicii numai fenomenelor de mișcare. E drept acuma că legile inteligenței capătă universalitatea printr'o reflecție ulterioară; fiindcă după cum toate corpurile răsfrânte într'o oglindă trebuiesc să se supună legilor oglinzii, tot așa orice fenomen care vine la cunoștința noastră — și pentru noi există doar atunci — trebuie să se conforme legilor inteligenței. Dar această universalitate, cu toate că alcătuiește unul din caracterele esențiale ale legilor logice, nu răsare nemijlocit din definițiune. Când vei spune de pildă că matematica e știința mărimilor, din cuvântul «mărime», aplicabil tuturor realităților, decurge îndată universalitatea legilor matematice. Pe când universalitatea legilor logice, în definiția discutată, reese numai printr'un act de reflecțiune posterioară, asupra noțiunii de «inteligentă», care la prima înfățișare nu rezumă decât o categorie de fenomene speciale. Prin urmare, acea însușire esențială a raporturilor logice este rămasă neexprimată, sau este exprimată indirect, enunțându-se numai condiția din care ea rezultă mai apoi, — este cu alte cuvinte, rostită prin altă noțiune, arătată simbolic, dacă nu chiar figurativ. Avem așa dar, din punctul acesta de vedere, o definiție implicită, nu explicită, și prin urmare imperfectă.

2) Expresiunea de legi ale inteligenței, poate dà loc la o confuziune, care trebuie evitată, în orice împrejurare, din răspuseri. E vorba să nu se amestece caracterul legilor logice cu acel al altor legi ale sufletului nostru;

e vorba să se înlătore eventuala subsumare a legilor logice la rubrica legilor psihice, ceea ce conduce în deobște la acea concepție greșită care poartă numele de *psihologism*. Când vorbești însă de legi ale inteligenței, te poți gândi la niște legi care stăpânesc manifestările intelectului nostru și indică geneza lor, tot așa după cum legea de asociare arată norma împreunării reprezentărilor, după cum legea lui Weber-Fechner, exprimă raportul numeric dintre senzații și excitații. Te poți gândi, prin urmare, la anumite legi *psihice*, și prin aceasta se pierde din vedere caracterul esențialmente *obiectiv* al legilor logice. Acestor legi, care formează instanța supremă ce hotărăște realitatea sau irealitatea unui lucru, în această definiție, departe de a lăsa să li se străvadă acest caracter important, li se dă — din neprecizia expresiunii — un veșmânt subiectiv, în orice caz nu se distinge între ele și *alte* legi, curat subiective, cărora inteligența noastră se supune, în calitate de fenomen de conștiință, de fenomen sufletesc. Legile apercipțiunii (care ocupă o largă parte în Psihologia lui *Wundt*) sunt și ele legi ale inteligenței, în ambele ei forme principale, ca imaginație și cugetare logică.¹⁾ Dar ele sunt cu adevărat legi psihice, fiindcă explică modul de apariție și dezvoltare, în conștiință, a fenomenului intelectual. Ele sunt niște legi subiective, speciale, cu o sferă de aplicație mărginită. Cu totul alta sunt legile logice, și chiar dacă dintr'un alt punct de vedere sunt și ele în inteligență și ale inteligenței, trebuie să evităm în definiție de a le amesteca cu altele absolut heterogene. Fiindcă în această promiscuitate se pot două lucruri întâmpla: Sau le uităm

¹⁾ *Grundriss der Psychologie*, pp. 322—330.

caracterul de obiectivitate (pe lângă acel de universalitate), le confundăm cu totul în masa fenomenelor sufletești și atunci avem o icoană desfigurată despre ceea ce sunt. Sau le reținem acele caractere superioare, dar identificându-le totuș ca natură cu restul proceselor psihice, ajungem a considera viața noastră sufletească creatoare de norme obiective, universale, iar știința Psihologiei, știința de bază a tuturor științelor. Aceasta e ce se chiamă, propriu vorbind, *Psihologism*. Iar în cazul când nu vom cădea în niciuna din aceste două perspective, prima falsă, a doua și contrazicătoare și vom avea clară în minte deosebirea dintre legile logice obiective și acele psihice subiective, nu înțelegem de ce am da primelor o definiție similară cu denumirea unui fragment al acelor din urmă. În orice caz, și din aceasta de a doua pricină definiția examinată nu este satisfăcătoare.

3) În fine, mai vine o ultimă considerație. Să trecem un moment cu vederea toate întâmpinările aduse până acum. Să presupunem că denumind legile în chestiune, pur și simplu «legi ale inteligenței» nici n'ar riscă să se confunde cu altele heterogene, nici nu s'ar nesocoti într'o măsură serioasă caracterul de universalitate care trebuie semnalat. Să presupunem că s'ar înțelege repede și dela sine că niște legi care sunt ale inteligenței mai sunt și ale tuturor fenomenelor în univers, că legile gândirii aparțin fatal și tuturor *obiectelor gândite*, totuși definiția aceea n'ar fi lipsită de cusur. De oarece chiar trecând atâtea lucruri cu vederea, definind totuși legile logice, legi ale gândirii sau inteligenței, urmează cel puțin că ele, în *afară de obiectele gândite* (implicit înțelese) se aplică gândirii ca atare, izolat luate, și în primul loc ei.

Dar tocmai aceasta nu corespunde situației de fapt; sau aceasta n'ar corespunde decât numai în cazul când inteligența noastră ar putea să funcționeze cât de puțin și goală, lipsită de un obiect cugetat. Mania și uneori necesitatea de a se face comparații intuitive, a asemănat adeseori inteligența noastră cu un instrument de prindere a obiectelor, cu un fel de clește sau de braț apucător. Din această cauză s'a trecut adeseori cu vederea peste unele distincții importante. Cleștele sau brațul pot funcționa și în gol, mai exact, dela punctul unde cleștele se găsește până la locul unde se află obiectul dorit, el trebuie să străbată un spațiu, să se pregătească pentru apucare și în fine să execute operația, faze care constituie pentru clește (sau braț) o funcționare a lui proprie, *fără obiect*. Urmă de așa ceva nu poate să se întâlnească la inteligența noastră. Nu poate fi vorba de a descoperi, în gândire, o funcționare constatabilă, *înainte* de apucarea obiectului. Gândirea începe odată cu obiectul gândit; și legile gândirii nu se dau în veci la iveală decât aplicându-se vreunui obiect al cugetării, numai în calitate de legi ale obiectelor cugetate. Dacă lucrurile se prezintă astfel, avem un motiv și mai mult să înlăturăm acea definiție, sau să-i dăm o utilizare subsidiară, așa după cum vom și face până la sfârșit. Deocamdată, din toate aceste discuțiuni, reese lucrul următor: Întrucât nu descoperim legile logice la o funcționare a inteligenței fără vreun obiect cugetat, căci o astfel de funcționare nu există; întrucât legile acestea au o aplicație universală, de oarece nu poate să existe pentru noi o realitate răzvrătită împotriva lor; în interesul de a nu fi confundate cu legi de altă extensiune și absolut cu alte caractere, trebuie, abandonându-se

principiul vechii definițiuni, să se accentueze ideea că legile logice sunt *legi ale obiectelor gândite, ale tuturor acestor obiecte*. Această idee opusă ca principiu celei combătute, alcătuește cred un punct esențial pentru o definiție bună a logicei, formează embrionul definiției exacte, pe care vom căuta s'o completăm îndată ¹⁾.

2. Legile logice sunt așa dar ale lucrurilor. Trebuiește însă să precizăm ce anume caractere specifice posedă, spre deosebire de celelalte legi, la care diferitele lucruri se supun. Un prim caracter este acela asupra căruia am stăruit în de ajuns: *universalitatea*. Cele mai multe din legile fenomenelor nu au această pretențiune. Legea gravitației de pildă este curat fizică, și dacă s'a vorbit de gravitație în viața sufletească, aceasta în mod figurat, dându-se acest nume legii de asociare, căreia unii îi atribuiau în lumea psihică aceeași importanță, care în natura fizică se recunoaște legii de gravitație. Legile logice sunt generale, nu există adevăr științific care să

¹⁾ Nu numai partizan al unei definiții radical-subiective a Logicei, dar fățiș ostil împotriva unei definiții obiective, *Heymans*, în cunoscuta sa lucrare *Die Gesetze und Elemente des wissenschaftlichen Denkens* p. 89 scrie: *Die logischen Gesetze sind nicht Gesetze der Dinge, sondern ausschliessliche Gesetze des Denkens...* Explicarea sumară a acestei atitudini, *II*. ne-o dă în următoarea propoziție:.... *das logische Denken zwar scheinbar auf die Erscheinungen selbst, tatsächlich aber nur auf die durch das Denken in Urteile umgesetzten Erscheinungen sich bezieht*. La acestea raspundem: 1) Nu numai legile logice, ci oricare specie de legi științifice nu se referă la intuiția brută, ci la fenomenele rânduite în judecați. 2) Prin această rânduire a fenomenelor, nu putem admite că le subiectivizăm, ci din potriiva că ne apropiem de ceea ce numește interpretarea lor *obiectivă*.

Intâmpinarea citată nu poate să zdruncine punctul nostru de vedere. Și dacă nu definim geometria știința legilor intuiției noastre externe, de ce am da logicei — care e o știință de aceeași natură — o definiție subiectivă?

se sustragă lor. Un alt caracter al legilor logice este *necesitatea*. Universalitatea lor nu se întemeiază numai pe o constatare obștească, ci și pe simțimântul imposibilității unei excepții dela ele. În fine un al treilea caracter al acestor legi este însușirea de a fi *formale*. Legăturile fenomenelor sunt variate în ce privește conținutul, ceea ce poate fi comun tuturor este numai forma. Logica se ocupă cu forme, nu cu raporturi de natură materială. Cu toate aceste precizări, domeniul logicei nu se găsește clar separat de al altor științe înrudite. Fiindcă tot legi ale obiectelor, de natură formală, universale și necesare mai sunt și acele cu care se ocupă științele matematice. Raporturile numerice sunt necesare, $2 + 2 = 4$ și nu 5. Sunt formale, de oarece nu atârnă de conținutul material al obiectelor, calculul de mai sus fiind valabil pentru orice fel de lucruri. În fine din cauza aplicabilității lor neîngrădite sunt și universale. Majoritatea acestor caractere o au și raporturile geometrice; le lipsește numai generalitatea, de oarece ele nu se aplică și fenomenelor sufletești,—o lipsă compensată de altfel prin mania noastră de senzibilizare și spațializare a tuturor cugetărilor, prin care operație capătă și geometria o quasi-universalitate.

Cum vedem, ținutul logicei nu este îndeajuns delimitat, nici cu semnalarea acestor caractere, pe care le au efectiv raporturile sale.

Un mijloc de a remedia situația ar fi stabilindu-se un fel de gradare înlăuntrul acestor caractere, și zicând că legile logice—oricât s'ar opune pe alocuri înțelesul epitetelor—sunt acele, care le posedă în mod superlativ.

Logica ar fi știința raporturilor *celor mai generale* ¹⁾. E adevărat că generalitatea raporturilor logice, reprezintă un maxim ce nu pare că poate fi ajuns. Partea cea mai generală a tuturor legăturilor dintre fenomene, legături exprimabile prin judecăți, este tocmai *faptul că sunt legături*, faptul că constituie judecăți, că au acea *formă* care le fac să fie o legătură sau o judecată. Această formă este ceea ce rămâne tuturor raporturilor științifice, dacă se face abstracție, se subtilizează urma oricărui conținut. Dar dânsa — forma — nu poate fi la rândul ei subtilizată fără a se distruge însăși noțiunea de legătură sau raport. Ea dispăre prin urmare în ultimul moment.

Cu toate acestea și prin această gradare a epitetelor, întrebându-le în definiția logiceii la superlativ, nu se capătă o enunțare ferită de obiecțiuni. Fiindcă deși la întâia privire nici o generalitate nu poate să se compare în extenziune cu acele ale științei noastre, după o scurtă reflecție însă apar și altele ce le pot rivaliza. În orice caz cădem în controversă...

Se cunoaște atacul sofistic ce s'a adus științei logiceii, în pretențiunea ei de a studia forme, ca atare. Nu există — s'a obiectat — formă goală, fără de cuprins. Logica prin urmare urmărește un obiect imaginar. La această întâmpinare s'a răspuns că pentru a studia legi formale nu e nevoie să existe forme care să se poată goli de orice conținut, ci ajunge să existe forme neatârinate de orice conținut *determinat*; ajunge să putem varia cuprinsul fără să se modifice relațiile formale.

¹⁾ Alle sind darüber einig, dass die Grundgesetze der Logik die *allgemeinsten* Wahrheiten überhaupt sein sollen. (Nelson, *Über das sogenannte Erkenntnisproblem*, p. 380).

Mai mult decât atâta nu ne trebuie. O bună clarificare a chestiunii — pe aceste baze — găsim în prefața celei de a doua ediții a cărții lui *Drobisch*: «*Neue Darstellung der Logik*» (p. IV și V).

Legile formale sunt neatârinate de orice conținut anumit; dar nu pot fi libere însă de orice conținut. De aicea însă urmează o consecvență importantă. Formele logice având în totdeauna un cuprins- -indiferent care — vor fi întotdeauna întovărășite de ceea ce se găsește constant în toate conținuturile posibile. Ei bine, în toate acestea se găsește statornic însușirea cât de vagă de «mărime», însușire care nu e de resortul logiceii, decât în mod auxiliar. Din această pricină ș'a și susținut în timpul din urmă, când s'a discutat prioritatea raporturilor logice, față de cele matematice, — *simultaneitatea* amânduror. Așa matematicul *Hilbert*, se rostește în privința asta în modul următor: «...Dacă privim lucrurile de aproape, constatăm că în principiile logice așa cum e obiceiul a se prezenta, se găsesc implicat unele noțiuni aritmetice, de exemplu noțiunea de grămadă (ensemble), și în oarecare măsură, noțiunea de număr. Așa dar ne găsim într'un cerc și tocmai pentru a evita orice paradox, îmi pare necesar a dezvoltă simultan principiile logice și cele ale aritmeticeii» ¹⁾. De aci se poate vedeă că a acorda principiilor logice o generalitate superioară tuturor celorlalte, este într'o măsură serioasă riscat. Dar chiar făcând abstracție de aceste considerații, sistemul de delimitare al științelor prin gradarea epitetelor caracterizatoare, nu este un sistem recomandabil, dată fiind elasticitatea cuvintelor

¹⁾ *Poincaré, Science et Methode*, p. 180.

«mai», «cel mai», «foarte», etc. E nevoie de stabilirea unor caractere clar deosebite, care să se găsească deo- parte și să lipsească de altă parte, și numai în cazul când nu vom putea află, atunci să ne mulțumim cu procedee mai imperfecte.

O deosebire de nuanță între principiile logice și cele matematice se poate descoperi cu privire la *nece- sitatea* lor. Și unele și altele sunt obligatorii, pentru mintea noastră. După cum nu ne putem închipui ca un lucru să fie egal cu contrarul său (o abatere dela prin- cipiul contradicțiunii), tot așa nu ne putem imagina două linii paralele care să se întâlnească, un spațiu închis de numai două drepte etc. Prin urmare întâlnim la ambele clase de principii caracterul de necesitate, care nu se găsește la majoritatea legilor științifice. Cu toate acestea, e ceva deosebit între necesitatea logică și cea matematică, chiar luând-o pe aceasta în forma ei cea mai rafinată, cea aritmetică. Imposibilitatea con- trarului e simțită de ambele părți; dar la principiile logice această imposibilitate este însoțită de o lumină, care lipsește celorlalte. Prima apare ca o imposibilitate de drept; cea de a doua ca o imposibilitate de fapt. Prima ca o normă ce trebuie să fie, a doua ca o res- tricție materială care este. Sunt axiome, firește, unele și altele, și în acest înțeles n'au nevoie de demonstrare. Dar primele apar mai dela sine înțelese, decât celelalte care sunt impuse, fără a se ști pentru ce. Că printr'un punct, la o dreaptă, nu se poate duce decât o para- lelă, e un lucru care se vede, se impune, dar fără a cuprinde în el însuși și motivarea rațională a existenței sale. Principiile logice par de asta obligatorii pentru ori și cine; acele matematice nu e sigur decât că sunt

necesare pentru noi. Această deosebire de nuanță a necesității provine de acolo, că ceea ce se abate dela principiile logice este neapărat *irațional*, aceste principii fiind raționalitatea însăși. Pe când ce s'ar abate dela o axiomă, să zicem geometrică, este ireprezentabil firește, dar un irațional, întrucât aceste principii ale intuiției nu au pretenția de a se confundă cu rațiunea. Sau punând chestia altfel, de asupra principiilor matematice să află altele superioare de unde le poți depăși. Acestea sunt tomai acele logice, care însă nu mai pot să fie depășite, deasupra lor ne mai având nimic. Așa se explică faptul că în afară de geometria intuiției noastre acea *Euclideană*, s'au mai conceput și alte geometrii posibile, cu alte axiome fundamentale, geometrii numite în opoziție cu prima *noneuclidiane*. Dar a concepe alte principii logice sau măcar a te îndoii de universalitatea lor, este un lucru lipsit de orice valoare, întrucât această îndoială se dezvoltă și realizează chiar cu ajutorul lor. De multă vreme s'a pus în evidență faptul că a te îndoii de axiomele rațiunii, prin chiar aceasta, le-ai admis. E argumentul care se aduce de regulă în contra Scepticismului radical. O dezvoltare a acestui argument, obișnuit prezentat numai în această formă sumară, interesează, cred și discuția noastră. Principiile logice clasice sunt următoarele patru: 1) *Principiul identității* ($A = A$); al *contradicției* (A nu poate fi B și $Non-B$ în același timp); al *terțiului exclus* (A e sau B sau $Non-B$); al *rațiunii suficiente* (orice lucru trebuie să aibă o rațiune). A te îndoii de universalitatea acestor principii, pentru a îngădui existența altora, opuse, însemnează a desfășura «grosso-modo» următoarea serie de propozițiuni: Principiile logice, în toate împrejurările,

- 1) Se aplică ori nu se aplică?
- 2) Poate se aplică, poate nu.
- 3) Sau se aplică, sau nu se aplică.
- 4) Dacă se aplică, se aplică.
- 5) Nu se poate și să se aplice, și să nu se aplice.

Întâia și a treia propozițiune presupun principiul terțiului exclus; a doua principiul rațiunii suficiente (judecățile problematice, sunt acele în care își fac echilibru diferitele rațiuni *pro* și *contra*); a patra principiul de identitate; a cincea acel al contradicției. Prin urmare întreg procesul de îndoială și reflecțiune, descompus în momentele lui elementare, presupune principiile logice. Te poți îndoii de orice; nu însă de elemente care singure fac posibilă îndoiala.

Iată câteva distincțiuni între necesitatea principiilor logice și aceia a celor matematice. Necesitatea celor d'întâiu e de o natură mai profundă, mai n sdruncinabilă decât a celor din urmă. Și din această pricină și universalitatea celor d'întâiu apare mai necondiționată decât a celorlalte. Odată prinse aceste nuanțe deosebitoare să vedem cum s'ar putea mai bine exprima. Mai ales dacă ținem seamă și de diferențele care le poate simți ori și cine în ce privește «formalul» logic și «formalul matematic, nu putem cuprinde mai simplu sub o etichetă toate aceste deosebiri, decât referînd la deosebirea de sediu sufletesc, la diferența de funcțiune psihică care produce în conștiință pe unele și pe altele. Pe când principiile matematice rezultă din natura *intuițiunii*, legile logice se găsesc în *rațiunea* noastră. Iată care poate fi justificarea relativă a acelei definiții discutate înainte, în care se spune că legile logice sunt legile gândirii sau rațiunii. Această accentuare este ne-

cesară pentru a se separă într'un mod limpede — cu evitarea subtilităților care nu se pot clar exprima — domeniul logicii de acel al matematicii. Ea formează un punct al definiției, fără a o constitui întreagă. Prin urmare după ce ai înșirat caracterele fundamentale ale legilor logice, urmează să indici nuanțele deosebite cu care aceste caractere se înfățișează aici, prin arătarea locului sufletesc, în care dânsesele se produc. E desigur în această ultimă parte, o exprimare indirectă, dar singura mai limpede și mai ușor de executat. Atuncea legile logice sunt acele legi *formale, necesare și universale tuturor realităților, care se găsesc apriori în rațiunea noastră*. Aprioritatea legilor logice, face posibil ca definiția logicii să poată lua în variantele sale — o tinctură mai mult sau mai puțin antropomorfică. Din această pricină se pot întrebuința și se întrebuințează de fapt pentru caracterizarea acestor legi cuvinte ca «adevăr» «știință» «cunoștință», care au rost numai în funcția unui subiect cugetător. Așa de pildă în loc să spunem că legile logice sunt necesare oricării realități, sunt condiții indispensabile oricărei existențe posibile, întrucât față de o inteligență cugetătoare o condiție de existență, este o condiție de *adevăr*, — putem să spunem că logica e *știința condițiunilor indispensabile oricării adevăr, pentru a fi adevăr*. Fiindcă evident ceea ce într'un limbaj realist e condiție indispensabilă pentru orice existență, într'unul antropomorfic e condiție indispensabilă oricării adevăr. Ba încă formula din urmă are avantajul de a cuprinde o referință mai clară la natura formală a legilor logice, decât formula realistă, de oarece se știe din experiență că «apriori» în mintea noastră nu pot fi decât condiții formale. Tot așa se

pot întrebuiță și celelalte cuvinte antropomorfe, și întrucât participă și educația personală a inteligenților, se pot dobândi variate definițiuni. Dar în loc să fabricăm noi definiții posibile, vom cită câteva, din opere moderne. Așa după *Dühring*, logica este o doctrină despre elementele și felurile de împreunare ale unui *connex științific*»¹⁾. După *Wundt*, logica «are să dea socoteală de acele legi ale gândirii care efectuează cunoștința științifică»²⁾. *Külpe* o definește «știința principiilor *formale* ale cunoașterii»³⁾. Pentru *Lipps*, «logica este știința care desprinde ceea ce e aprioric în orice gândire sau cunoaștere»⁴⁾. Nu vom face critica nici uneia din aceste definițiuni. Din cele dezvoltate până acuma se poate vedeă dela sine, la care din ele ași aveă ceva sau ași aveă mai mult de obiectat. Le-am reproduș fiindcă nici un studiu științific nu poate să se țină cu totul izolat și mai cu seamă fiindcă aceste formule variate, în care se accentuează de preferință câte un aspect al lucrurilor, aruncă succesiv lumini concentrate asupra tuturor.

3. E de remarcat faptul că în literatura filozofică predomină definițiile pe care le-am numit, mai sus, antropomorfe⁵⁾. În afară de avantajul arătat, în afară de faptul că legile logice se gășesc *a priori* în rațiunea noastră, în afară de motivul că totalitatea fenomenelor se exprimă mai comod prin cuvântul: cunoștință (și prin

¹⁾ *Logik und Wissenschaftslehre*, p. 1.

²⁾ *Logik*. I. Bd. p. 1.

³⁾ *Einleitung in die Philosophie* p. 33, 48 și 49.

⁴⁾ *Inhalt und Gegenstand. Psychologie und Logik* p. 557.

⁵⁾ Ca definiții curat obiective menționăm pe a lui *Riehl* (în *Hinnebergs Kultur der Gegenwart. Systematische Philosophie* p. 76) și a lui *Nelson* (în *Revue de méthaphysique et de morale* 1904 p. 1038).

urmare legile formale ale tuturor lucrurilor, prin legi ale cunoștinții științifice), în afară de toate aceste considerații, mai intervine încă o cauză care a făcut să se dea acestor definiții un vășmânt mai mult subiectiv. Cauza este că o parte a normelor pe care logica le studiază, și cărora cu tot caracterul lor derivat li se dă o importanță din ce în ce mai mare, nu sunt norme *ale lucrurilor*; iar cealaltă parte unde sunt cu adevărat, primesc dintr'o cauză binecuvântată, înfățișări care la prima vedere le întunecă într'o măsură acest caracter. Se știe că o diviziune din ce în ce mai cultivată a Logicei, este aceea care poartă numele de Metodologie, și care urmărește să fixeze, pe baza experienței științifice și a analizei logice, ținând seamă de condițiile generale ale cunoașterii noastre, procedeele cu cari noi ajungem a prinde adevărul în diferitele sale manifestări. Ei bine, aceste înlănțuiri de forme, care sunt metodele, nu sunt *raporturi ale lucrurilor*, ci numai poduri dela noi, la fenomenele cercetate, prin urmare nu au înțeles decât numai față de un subiect cercetător, cu referință la el. Această parte, curat omenească a logicei, cu toată enorma sa importanță practică este însă *teoreticește* secundară, în atâr-nare de cealaltă, sau cum spune Sigwart «Dies ist das Gebiet der *Kunstlehre* im engeren Sinn» ¹⁾). Dar afară de metodele propriu zise, care, încă odată, nu sunt reguli ale fenomenelor, ci ale noastre ca să ajungem la ele, o alură subiectivă au chiar principiile logice fundamentale: întâiu prin destinația lor, apoi prin însăși înfățișarea care li se dă. Prin destinație, întrucât ne servesc în practică să judecăm drept, cu alte vorbe, ne sunt *un instrument* pentru adevăr. Prin înfățișare, în-

¹⁾ *Logik*. I. Bd. p. 21.

trucât din cauza inteligenței noastre *discursive*, ele iau în formulă, un aspect pe care nu-l au în lucruri, unde sunt *simultane*. Că a este egal cu a (el însuși), e o situație de fapt, o lege a lucrurilor. Dar în lucruri acesta e un fapt instantaneu, în orice caz e un fapt nedivizat, pe când în formulă capătă forma succesivă și despicată în doi termeni deosebiți. Din cauza acestei forme fatale pe care o imprimă inteligența noastră discursivă, de regulă numai atunci există congruență perfectă între formula noastră și raportul obiectiv, când și *în lucruri* raportul este succesiv sau cu termeni clar deosebiți. Principiul că orice fenomen are o cauză antecedentă care îl aduce, a fost și este repede considerat ca al lucrurilor, nu al minții, pentru cuvântul că raportul de cauzalitate e și în natură succesiv. Formula pare o decalcare a naturii. Dar din pricina incongruenței care se găsește la majoritatea principiilor logice, formula nu pare o copie a naturii, ci o măsură, o unealtă, a inteligenței. Firește simplă părere, dar care justifică totuși, alături de celelalte motive, predominarea aspectului subiectiv la majoritatea definițiilor logice.

4. După ce am lămurit aceste puncte, se cuvine să prelungim discuțiunea împrejurul unor obscurități și controverse — unele de dată cu totul recentă — care privesc câteva din caracterele fundamentale care le-am atribuit principiilor logice, și care pot să vatăme prestigiul și importanța acestei științe. Înainte de a o apăra de întâmpinări ce caută s'o diminueze, e bine însă a declina legătura cu teorii ce caută să-i exagereze importanța. După ce am accentuat că logica fixează condițiunile oricărei cunoștinți posibile, trebuie să adăogăm un lucru care de altfel reese dela sine, cu toate că a

fost ades nesocotit, — că legile logice sunt legi numai *regulatoare* ale cunoștinței. Din principii formale nu se poate derivă nicio cunoștință materială, nu ni se poate spune despre un lucru că există, ci numai că poate ori nu poate există. Principiile logice sunt, firește, principii ale realului, dar nu pot să afirme d'inainte decât numai ce este posibil. Asupra punctului acesta pare a fi astăzi un mare acord de păreri, și de la ruina filozofiei Hegeliane — filozofie ce derivă întreaga natură din forme logice — orice stăruință poate să pară inutilă. Am relevat însă lucrul și vom mai insistă încă puțin, având în vedere partea didactică a studiului de față, și faptul că în filozofie mai cu seamă, nici o discuție nu e demodată, fiindcă aicea morții învie foarte adeseori. Chiar dacă o teorie așa de radicală ca aceea hegeliană — pe baza căreia s'a creiat așa numita *Logică metafizică* — nu va mai apare în viitor, totuși se pot produce veleități mai moderate, dar de natură similară, mai ales într'o direcție unde pare a împinge o adevărată necesitate sufletească. E vorba de problema existenței, un răspuns la întrebarea supremă, asupra misterului ei. De ce există lume? Ar fi putut ca să nu fie? Întrebări prohibite de filozofia criticistă, ca fiind lipsită de putința unei dezlegări, dar care totuș agită sufletul omenesc. Dupăce principiul cauzalității s'a dovedit inutil, fiindcă pe baza lui te urci neconținut, fără oprire, dela o realitate materială, la alta tot materială, — direcția cea mai seducătoare nu e alta decât un apel la principiul *contradicțiunii*, să arăți anume că *ar fi contrazicere să nu existe nimic*. Firește, o astfel de dovadă, nu se poate face decât sofistic, întrucât existența lumii va rămâne pururea un fapt, și dintr'un

principiu formal nu se poate deduce necesitatea unei existențe. Dar n'ar fi prima încercare sofistică, nici întâia ocazie de abilități. Na făcut *Herbart* o încercare analogă de a deduce legătura cauzală din principiul contradicției?¹⁾ De ce nu s'ar încercă și alte deduceri similare? E, cum ziceam, o pantă în direcția aceasta, unde mână valul unei aspirații sufletești, ceea ce e nimerit să se releve la un moment când pare a renaște înclinarea spre meditări filozofice, avântate și îndrăznețe.

Cum am spus, din principiile logice, nu se va putea deduce nici o cunoștință materială. De altfel, — fapt caracteristic — rolul pur regulator al normelor logice, rezultă nu numai din caracterul lor formal, ci și din cauza generalității lor. E de remarcat că legi *materiale* chiar, îndată ce au o extensiune mai mare, sunt și ele mai mult reglatoare, nu se poate deduce din ele un anume fapt special, ci mai mult indică direcția în care trebuie să-l căutăm. Din ipoteza metafizică a paralelismului psiho-fizic, din ideia că oricărui fenomen material corespunde unul sufletesc, nu se conchide prin deducție anume legături particulare, ci numai se indică direcția în care ele trebuie urmărite, în care dânsese se pot afla. Tot așa din ipoteza finalității universului, sau finalității organice chiar, nu se poate deduce cauza unui fenomen determinat; ci pur și simplu se arată direcția în care acea cauză trebuie cercetată. Și așa mai departe. Generalitatea unei idei, o face mai mult reglatoare de cunoștințe, decât premisă propriu zisă. Pe când însă o lege materială, e reglatoare pozitivă, adică arată unde trebuie căutată o realitate, legile formale sunt regula-

¹⁾ *Psychologie als Wissenschaft* § 112.

toare negative indicând în ce parte *nu* trebuie căutat un adevăr.

Aceasta rezultă din caracterul lor formal. Inferioare așa dar ideile regulatoare pozitive în această privință, au în alta o superioritate, acea care rezultă din aprioricul lor. Pe când direcția unde trebuie să explorăm adevărul, se învață din experiență, direcția unde nu se găsește, o avem înscrisă în inteligența noastră. În privința ei nu putem avea vre-o îndoială, și cu o certitudine absolută putem să spunem, fără nici o experimentare, ceea ce e în principiu posibil și ceea ce nu e. Căci nu există inteligență care să nu le poseadă, și nu există realitate care să se răzvrătească dela ele.

5. Această apodicticitate a legilor logice și aproape a întreg edificiului ei, pe care am semnalat-o în rânduri repetate, și cu care am încheiat paragraful precedent, nu este însă, prin cele dezvoltate până acuma, suficient de stabilită, și afară de orice controversă. După cum am anunțat, la începutul paragrafului anterior, odată sfârșind chestiunea ce l'a alcătuit, trebuie să ne întoarcem, și să facem față atacurilor aduse — credem fără dreptate — științei logice în principalele și obișnuitele ei pretențiuni. Vom examina întâmpinările acestea, în ordinea cronologică a ivirii lor. Dar mai întâiu să le caracterizăm în scurt pe fiecare: primele întâmpinări caută să ne zdruncine certitudinea în universalitatea necondiționată a elementelor logice, contestându-le *aprioritatea*; cele din urmă, de dată mai recentă, urmăresc să arate același lucru, dovedindu-le *artificialitatea*.

În ce privește prima tendință, istoricește mai veche, ea derivă în mod nemijlocit din acea direcție filozofică, ce se cheamă *empirism*, și după care toată cunoștința

noastră, dimpreună cu bazele sale, izvorăște din experiență, și mai ales din lumea din afară, La această concepție a contribuit cu deosebire o inexactă caracterizare a cugetării noastre. Într'un mod mai grosier, scăpând din vedere elementele cele mai fine, această cugetare se reduce și s'a redus în ochii multora la cele două funcțiuni mai palpabile: memoria și fantezia. Dar și una și alta se află, într'o privință, în mare inferioritate față de lumea experienței. Imaginile memoriale și fantastice sunt mai șterse ca ale percepțiunii simțurilor, iar legăturile lor mai nesigure și mai arbitrare decât cele aflate prin canalul celor din urmă. De aci s'a stabilit o erarhie în defavoarea inteligenței. Pe aceste temeuri și altele pe care le-am dezvoltat aiurea ¹⁾ această concepție empiristă s'a format curând, chiar înainte de a exista o filozofie serioasă și nu arare s'a înfățișat strălucitoare sub pana gânditorilor de talent. Lăsând la o parte chestiunea accesorie în momentul de față a originelor acestei teorii, venind la partea care ne interesează, vom spune că empiriștii s'au străduit să dărâme pretutindeni pretenția de cunoștințe *apriorice*. E drept să adăogăm, că avem foarte puține cazuri în care aceste atacuri să fi luat ca țintă specială, ca *exemplu* de eroare: legile logice. De ordinar se dădeau ca pilde de aprioritate neîntemeiată, și se îndreptă întreg arsenalul de războiu în contra axiomelor geometrice, și a unor principii generale ale științelor de fapt. — Aprioritatea acestora eră de ordinar tăgăduită; legile logice erau trecute sub tăcere—fie că formalismul lor extrem le smulgea titlul lor de cunoștințe propriu zise, fie că exemplele geometrice serveau să demons-

¹⁾ Articolul: *Hipotezele și limbajul*. (*Convorbiri literare* An. XLIV, No. 4. pp. 461-465).

treze origina experimentală a tuturor cunoștințelor pretinse apriorice, fie, în sfârșit, că derivarea empirică a logicei, a părut chiar empiriștilor foarte dificilă, și de aceia au trecut-o subț tăcere, pentru a nu-și compromite deviza banierii lor de luptă: «*Toate cunoștințele vin din simțuri*». În fine unii filozofi, negând aprioritatea tuturor principiilor afară de cele logice, acestora o recunoșteau. Cu toate acestea, nu putem înlătură discuțiunea la care ne-am angajat. Mai întâiu că tot au fost empiriști care au extins formal tăgada apriorității și asupra axiomelor logice. Arare, dar au fost. În *Logica* lui *J. St. Mill*, se găsește următoarea aserțiune cu privire la principiul contradicțiunii. «*Imi pare a fi, ca și celelalte axiome, una dintre cele d'întâiu, și cele mai familiare generalizări ale experienței*». ¹⁾ E drept că Mill și aci, ca mai la toate chestiunile similare, cu toată această interpretare empiristă, are totuș sentimentul că principiul e destul de garantat, dar sentimentul lui Mill, nu-și află justificare, în niciun caz, în teoria sa.— Originea empiristă, cu necesitatea pe care logica o pretinde, nu cadrează împreună! Cu interpretarea empiristă nu se unește, bine, decât o atitudine mai mult sau mai puțin sceptică și această atitudine a și avut-o empiristul *Hume*, față de toate acele principii cernute de critica lui. Un alt filozof care combate aprioritatea e *Fr. Paulsen*. La dânsul aflăm colecția aproape completă de întâmpinări posibile; prin el vorbește, în această parte, empirismul însuș, și probabil de aceia mai afirmă că acele obiecții și le-ar fi însușit și *Hume*, prototipul — fără contestare — al direcției empiriste. E drept că și

¹⁾ *Système de Logique*, Vol. I. Trad. franc. L. Peisse, p. 315.

critica lui Paulsen se îndreaptă de preferință în contra apriorității axiomelor matematice, și a principiului cauzalității. Polemizând cu Kant, caută mai cu seamă să arate că «es gibt keine Erkenntnis von *Tatsachen* durch reine Vernunft»,¹⁾ cu toate acestea însă există pasagii în care sunt cu voe sau fără voe puse în cauză, și principiile logice, măcar unele din ele. Așa de pildă când afirmă că se poate concepe o mișcare, «complet izolată, fără legătură cu toate cele antecedente și toate cele consequente» e pus în cauză nu numai principiul cauzalității, ci și acel logic al rațiunii suficiente. Tot așa atacul se întinde și asupra logicei, când în dorința compromiterii apriorității spune: «Cunoașterea elementelor formale ale cunoașterii le avem numai prin experiență». ²⁾ Sau mai departe: «Wenn aber für die Hervorbringung der Raumvorstellung die Natur der Wirklichkeit an sich mitbestimmend ist, dann würde ja dasselbe Subjekt, in eine andere Welt versetzt, eine andere, mit unserem Raum vielleicht gar nicht vergleichbare Anschauungsform hervorbringen. Und so *mit den Denkformen*; dasselbe Subjekt, in eine andere Umgebung versetzt, würde vielleicht einen ganz anderen Begriff von Naturgesetzmässigkeit, oder auch gar keinen, hervorbringen». ³⁾ Se poate ca atât expresia «Denkformen» cât și cea utilizată puțin mai la vale «Denkgesetze», să nu se aplice la legile logice, ci la ceea ce Kant numește: categorii. Oricum ar stă lucrurile însă, critica lui Paulsen ne interesează, pentru cuvântul că întâmpinările sale, așa cum sunt întocmite, să referă principial în contra oricărei apriorități, și eventual pot

¹⁾ *Einleitung in die Philosophie*, p. 428.

²⁾ Op. citat., p. 432, 431.

³⁾ Op. citat., p. 433.

fi aplicate împotriva principiilor logice. Prin urmare, întrucât obiectiile sale, indiferent de ce exemple sunt întovărășite, caută să lovească în acele temeuri, pe care de obicei se razimă, și pretenția de aprioritate a logicei, — ele trebuie luate în considerare, în orice caz refutarea lor, reprezintă un câștig efectiv pentru cauza noastră.

Trebuie să se știe că una din pricinile care a trezit îndoeli în aprioritatea axiomelor logice, este eșuarea unei încercări adeseori făcute: anume derivarea principiilor logice, din unul singur. Așa de pildă *Wolff*, încearcă să deducă principiul rațiunii suficiente, din acel al contradicțiunii ¹⁾; însuș *Mill* caută să reducă principiul contradicției și al tertului exclus, la acel al identității mai înainte de a le declară generalizări experimentale, și în parte crede chiar a fi reușit ²⁾. Această derivare a tuturor normelor din una singură, ceea ce însemnă unificarea bazelor logicei, a putut fi la un moment considerată ca un garant unic al apriorismului, ca un semn de apriorism adevărat. E ceea ce s'a întâmplat și în matematici, unde s'a crezut că dovedirea apriorismului matematic se va face numai arătându-se că «toate propozițiile matematice evoluează analitic din noțiunile de număr, mărime, spațiu, fără alte adăogiri.» ³⁾ A avut loc o identificare a apriorismului cu acea unificare, soarta celui dintâiu a fost pusă în atârnare de soarta acelor încercări, ce trebuie să spunem, cu toată iluzia optimistă a unora, că au fost lipsite de succes. De aci o prea-

¹⁾ *Wundt. Logik*: I, Be. p. 558.

²⁾ Op. cit., p. 314 și 315.

³⁾ A se vedea *Wundt: Die mathematische Induction in Philosophische Studien*, an. 1883, pp. 134—135.

labilă îndoială în apriorism. Să fi fost însă această nedreaptă identificare, un simplu caprițiu, sau a avut ceva temei? A existat probabil un temei, exterior ce e dreptul, dar efectiv, și în orice caz interesant. Minte, în opoziție cu lumea experienței, este mult mai unitară, în orice caz mai simplă în unitatea ei. *Diversitatea dispartată a unor cunoștințe, trădează mai degrabă o origină din lumea experienței*, unde variația e infinită, și unde unitatea e mai mult reprezentată prin existența de raporturi externe. Când principiile logice s'au constatat, nederivabile, independente între ele—deși își dau ajutor reciproc—a existat tendința de a li se atribui o origină empirică, socotindu-se că simptomul apriorității, ar fi o vizibilă unitate a lor, ceea ce desigur nu este și nu eră. Argumentul însă e departe să fie hotărâtor. Unitatea minții dacă nu se manifestă în id nt'at a lor, poate că se află în vre-o bază superioară de unde purced toate, care bază însă fiind prea mult în intimitatea sufletului nostru, nu apare în lumina clară a cunoștinții. Mai intervine încă o considerare. Mai toate *axiomele*, riscă să fie asimilate cu achizițiile *inducțiunii*, din aceea că și ele sunt niște *constatări*. E straniu, dar lucrul așa se petrece: Numai adevărurile *derivate deductiv*, sunt scoase îndată din rubrica aceluiași lor *inductive*. Incolo, bazele deducțiunii, oricât de axiomatice ar fi, de oarece nu sunt derivate de alte *idei*, ci direct constatate, cum se petrece și cu adevărurile *inductive*, par unora să între sub toate raporturile în clasa observărilor de fapt. Cu aceasta ne apropiem de una din întâmpinările principale ale criticei lui Paulsen.

De cunoștințele apriorice spune dânsul ¹⁾, nu avem o

¹⁾ Op. cit. 430 și următoarea.

cunoștință apriorică, ci una empirică; sau mai lămurit, de adevărul axiomelor ne convingem după ce le-am observat, fiindcă le-am observat. Aceasta însemnează că și dănsese au o origină experimentală, și nu poate fi vorba de apriorism. Stranie obiecțiune este și aceasta! După această concepțiune, pentru ca un lucru să fie în mod indiscutabil aprioric, trebuiește ca simțimântul necesității sale să *preceadă* intuiționarea lui. Așa dar absurditatea ca să *simțim necesitatea unui lucru, pe care nu-l cunoaștem*. O mai mare contradicere nici că se poate. Simțimântul necesității nu poate fi decât cel mult simultan cu intuiția recunoscută necesară. Nu o cunoaștere apriorică a unor elemente este semnul apriorității lor; ci atunci când luăm empiricește cunoștință de ele, să simțim că însușirile lor nu există numai în experiența actuală, ci trebuie să existe totdeauna, contrarul lor fiind inconceptibil.

Mult mai puțin absurdă devine această întâmpinare, d c̃ o luăm în alt înțeles. Anume dacă conchidem caracterul empiric al axiomelor, nu din faptul că n'avem despre ele o cunoștință chiar înainte de a le constată, ci fiindcă le cunoaștem pe cele mai multe relativ târziu, *după un șir de experiențe mai mult sau mai puțin îndelungat*. Faptul, ca fapt, e în mare parte veridic, atât pentru conștiința individuală, cât și pentru conștiința colectivă, concretizată în *știință*. E un lucru pe care îl recunosc și aprioriștii, dovadă Wundt care afirmă — găsind de altfel foarte firesc — «dass den logischen Axiome im allgemeine später gefunden, und namentlich viel später in ihrem vollständigen Zusammenhang erkannt worden sind, als die aus ihnen hervorgehenden lo-

gischer Denkformen». ¹⁾ Dar, recunoscând faptul, nu admitem întâmpinarea. Poate să existe *aprioritate* a unor idei și fără *instantaneea lor relevare* în conștiință. Prima ar fi neapărat legată de cea din urmă, numai în cazul când am concepe sufletul ca *De cartes*, adică l'am restrânge la activitatea conștientă. Cu această concepțiune firește, nu poate fi în spirit o idee care să nu fie conștientă totodată; o idee apriorică trebuie să fie cunoscută dela început. De aceea, admițând teoria cartesiană asupra sufletului, Locke critică cu succes, — servindu-se de aceste baze — teoria ideilor înăscute, susținută tocmai de Descartes (printr'o analogă inconsecvență dela teorie, la convingere, pe care am întâlnit-o și la Mill). Dar cu această concepție mai largă despre suflet, admițând alături de porțiunea conștientă, straturi de inconștient, cu această concepție pusă în circulație de *Leibnitz* (care a și reabilitat cu dânsa ideile înăscute ale lui Descartes, compromise de critica lui Locke), cu această concepție verificată și reclamată în continuu de toate experiențele sufletești poate foarte bine să existe aprioritate, fără cunoaștere instantanee ²⁾.

De altfel, chiar prezența necurmată a unui principiu aprioric e până la un punct o explicare a funcționării sale inconștiente. Numai ce e nou, reclamă luarea noastră aminte. Și, dacă e posibil, chiar idei inductive, chiar idei dobândite din afară, să fi fost permise și să funcționeze în mod aproape inconștient, cu atât mai mult aceasta e posibil la idei ce le-am avut în totdeauna, care nici o singură clipă nu s'au înfățișat

¹⁾ Op. citat, p. 552.

²⁾ A se vedea în această privire: „*Otto Liebmann Zur Analysis der Wirklichkeit*“, pp. 210—214.

ca ceva nou. Heymans, în scrierea citată, amintește — pentru alte utilizări de cât ale noastre — cazul acelor oameni care pot să prevadă vremea foarte bine, și a acelor mai numeroși care apreciază distanțele exact, fără însă să-și dea seamă de bazele științii lor, și să fi avut o conștiință clară în momentul când le-a căpătat. Aceste cunoștinți par a se fi strecurat în spirit, pe nesimțite oarecum. Și când aceasta se poate întâmpla cu fapte externe, care, neavându-le neconținut în față, îți chiază atenția cât de puțin, cu cât mai lesne o să se întâmple cu idei neîntrerupt avute și veșnice prin definiția lor!

Trecem repede peste o altă întâmpinare a lui Paulsen, care mai caută să sdruncine apodicticitatea axiomelor, semnalând că ele, întocmai ca și generalizările experimentale, au o valoare condiționată: adică, chiar presupunându-le că în adevăr atârnă de constituția minții noastre, totuș sunt valabile numai atâta vreme cât mintea va păstră organizarea actuală. Tot așa lupă cum zicem de pildă — în știința empirică — gravitația e valabilă câtă vreme există un mediu intermediar. Obiecția se vede lesne că e artificială. Pentrucă evitând orice coniectură îndrăzneată, și admițând că aceste axiome sunt patrimoniul exclusiv al minții noastre, apodicticitatea lor rămâne destul de garantată, pentru motivul că o schimbare de structură sufletească, care ar șterge niște axiome fundamentale, echivalează cu o schimbare a *speții*, cu o dispariție a omenirii. Dar câtă vreme va există un singur *om*, axiomele, adevăratele axiome, vor rămâne valabile. Și aceasta ajunge, fiindcă noi facem știință omenească, și în cadrul ei adevărurile care atârnă de constituția minții omenești, au siguranță

necon condiționată, și cu totul altă valoare decât cele ocazionate de constatări externe.

Ne-a mai rămas să căutăm o ultimă întâmpinare posibilă. După ce am admis că poate fi o aprioritate fără relevare imediată în conștiință; după ce am văzut în fine că universalitatea și apodicticitatea principiilor logice se menține sub valul tuturor obiecțiilor aduse, rămâne o ultimă întrebare: ce facem cu excepțiile, cu abaterile dela normele logice care se pot constata în practica gândirii? O funcționare inconștientă merge, dar o abatere nu poate să se afle, fără compromiterea apriorității și universalității lor. La credința în abateri reale a contribuit acea concepție a logicei ca știință normativă — pe care o vom examina și noi la sfârșitul capitolului—concepție, după care logica ne procură reguli ca să ne corectăm gândirea, o gândire ce-ar urma că se poate abate dela principiile raționale, Lăsăm pentru mai târziu lămurirea problemei cum poate și ce poate logica corege, mărginindu-ne momentan la primul punct. Există abateri reale? Abateri adevărate *nu* sunt. Nu e admisibil ca să se suspende în vre-o minte aplicarea unui principiu logic, *decât neobservându-se că este locul să se aplice*, decât numai când sunt acoperite *contradicțiile, indentitățile* etc. O abatere reală ar fi însă să accepți o contradicție clar simțită, să refuzi o identitate luminoasă ¹⁾. Nebăgări de seamă însă există și principalele

¹ In această privință putem cita câteva rânduri din patrunzătoarea scriere a lui Busse; *Philosophie und Erkenntnistheorie*: „Eigentlich logische Fehler, sofern sie einen Verstoss gegen die Denkgesetze bedeuten sollen, sind überhaupt nicht möglich... Es hat noch niemand ein Urteil gebildet oder einen Schluss gezogen, der den Gesetzen des Denkens nicht gemäss, der *formal falsch* gewesen wäre“ (p. 257).

se datoresc limbajului, care adesea învăluie disonanțe și identități. «Judecăți contrazicătoare, spune *Drobisch*, nu ar putea să se ivească, dacă la fiecare cuvânt s'ar cugeta cu claritate noțiunea corespunzătoare»¹⁾. S'au întâmplat firește și cazuri, în care să se propună contraziceri, care să nu fie dosite sub cuvinte amăgitoare. Așa de pildă, evangheliile învață că Isus a fost deopotrivă fiul lui Dumnezeu (nu a lui Iosef), și strănepotul lui David, din a cărui seminție însă nu putea să fie decât numai în calitate de fiu a lui Iosef²⁾. O contrazicere clară, dar dovadă că mintea o refuză, este grija cu care se cere credincioșilor ca să nu cugete niciodată.

Trebuie însă să semnalăm și împrejurarea în care abateri efective dela legile gândirii sunt în liniște acceptate, fără ca în aparență să fie mascate de vreo diversitate de limbaj. E cazul cel mai interesant — fiind și cel mai dificil de lămurit — când se suspendă aplicarea legilor logice, fără să se remarce o acoperire cât de slabă a noțiunilor identice sau contrazicătoare, cu vorbe amăgitoare ori măcar variate. Oricine, cu cât de scurtă experiență, va putea să alcătuiască un dosar voluminos, de cazuri de acestea, pe care dacă nu le furnizează inteligențele strălucite, sunt totuși operă de inteligențe omenești. Așa bunăoară am auzit persoane care susțineau că un kilogram de lemne este mai greu decât un kilogram de carne. O violare a principiului de indentitate după care totdeauna 1 kgr. = 1 kgr., o violare, cum am zis, nici măcar justificată

¹⁾ *Neue Darstellung der Logik*, p. 66.

²⁾ *Guignebert: L'Evolution des dogmes*, p. 203.

de prezența unor cuvinte deosebite. Cu toate acestea, abaterea se explică în acelaș mod, anume prin aceea că majoritatea nu au o intuiție clară de ce este un kilogram, senzațiile de greutate nefiind prin natura lor prea clare. Mult mai greu de pildă, poate niciodată nu se va găsi un om care să susțină că un metru de stofă e mai mic sau mai mare decât un metru de lemn pentru că senzațiile vizuale au o claritate ce fac imposibilă nesocotirea identității. Tot așa am auzit, ca pildă de violare a principiului de contradicție, o persoană care stăruia ca liceele să se *bifurce în trei secții*. (Aci contrazicerea este însă scuzată de diversitatea termenilor). Mai radical însă ca acest exemplu, îmi amintesc de un elev, slab ce e dreptul care întrebă «in extremis» când s'a născut Christos, a răspuns la anul 320 *după Christos*. Violări analoge comit și copiii când învață numărătoarea: am auzit pe unul care, întrebă ce rezultă din adunarea cifrelor 20 și 8 răspunde 35. Iar atunci când i se spune că face 28 (deși pronunția sumei eră identică cu cea succesivă a terminilor, dar ceva mai repede), nu aveă aerul să simtă evidența lucrului. Această nesocotire a principiilor logice, aflată în ultimele două exemple, deși limbajul nu aveă nici o ambiguitate, se explică, cred, prin aceea că la cuvintele care se împreună într'un cuvânt compus, din ce în ce, tinde a se pierde conștiința înțeleșului lor individual. E un proces psihologic cunoscut, un proces ale cărui faze, *Wundt* le exprimă prin termenii de: *Aglutinare* și *Sinteză de reprezentări*¹⁾. La aglutinare avem o împreunare oarecum mecanică de cuvinte, care își păstrează limpede înțeleșul

¹⁾ A se vedea: *Logik*. Vol. I, pp. 36-43.

lor individual, și din această pricină confuziile de mai sus, nu se pot produce. Un exemplu de aglutinare în limba română — mult mai săracă în cuvinte compuse decât limba în care Wundt găsește multe exemple — ar fi cuvântul «merepere» utilizat în Moldova pentru un fruct care are și gustul mărului și al perii. Sinteza de reprezentări este o împreunare mai intimă — oarecum chimică — și de aceea cuvintele unite își pierd în complexul pe care îl alcătuiesc înțelesul individual. Așa am avea în limba română vorba «rotocol» în care conștiința înțelesului vorbelor componente «roată» și «ocol» este cât se poate de ștearsă. Dar afară de aceste două forme, oarecum extreme ale unui proces unic, întâlnim desigur și trepte intermediare, unde se găsesc împreunările formate din componente al căror înțeles individual, fără să fie șters, este puțin tocit, pe cale de decolorare, așa că nu se simte îndată. Pe o astfel de treaptă de tranziție ar fi între altele cuvintele românești, primăvară, untdelemn, etc.. Sau pentru a reveni la erorile semnalate, tot din această clasă ar face parte complexul «după Christos» unde din ce în ce se tocește înțelesul individual al cuvintelor componente, desemnând pur și simplu o eră oarecare; și chiar compusul douăzeci și opt, la care — mai ales la rostire — un vâl ușor de ceață acoperă conștiința clară a înțelesului celor două vorbe: deoparte «douăzeci», de alta «opt». Așa că acele cazuri stranii de abateri logice, care la prima vedere nu au nici scuza unui limbaj amăgitor, intră tot în aceeași clasă, considerându-le tot ca victimele limbajului, care se află în evoluția dela aglutinare spre sinteză intimă, fiind pe calea unei transformări sau pierderi de înțeles. Nu avem și nu

putem avea nici aicea excepții reale dela legile logice.

6. O critică mai nouă și destul de viu executată, este cea care susține artificialitatea logicei, complecta ei neadequare față de realitatea adevărată. Vom lua drept călăuză pentru cunoașterea întâmpinărilor și întocmirea discuției, scrierea de curând tradusă în franțuzește a filozofului american *James* — *La Philosophie de l'Expérience* — scriere în care sprijinindu-se cu deosebire pe teoriile lui *Bergson*, rezumă toate mijloacele acestui nou chip de a combate logica¹⁾.

Se începe prin a se recunoaște logicei o însemnătate însă nu pentru cunoașterea profundă a realității, căreia îi este mai degrabă o piedică — ci una pentru orientarea noastră practică. Pentru a ne putea orienta în lumea înconjurătoare, e foarte necesar să deslușim și să fixăm în fluxul neîncetat al fenomenelor, câteva puncte, de care pentru a ne servi în viitor, le izolăm de rest, în niște «concepte» și le dăm acolo o stabilitate veșnică. Conceptele acestea, sau noțiunile, sunt tocmai elementele logicei. Această izolare și stabilitate o facem cu ajutorul principiilor de identitate și de contradicție; cel dintâiu, condamnă la o imutabilitate eternă acel element extras și izolat în celula conceptului; cel de al doilea esclude o contopire, un amestec, și nici chiar o tranziție dela punctul acela, la altul calitativ deosebit. Așă dar, în lumea conceptelor (creată în scopul practic de a alcătui «un atlas de repartiție» și «care să ne facă să cunoaștem diferite pozițiuni») nu se poate admite, spune *James*, continuitate și con-

¹⁾ De preferință a se vedea lecțiile 6, 7, 8 și apendicele cărții.

topirea diversului. Acolo tot e discontinuitate, izolare, încremenire. — Dar în zadar această rețea de concepte, acest sistem de celule pietrificate, vine să opună un veto, continuității, prefacerii, mișcării și chiar complexității. În realitatea vie a intuiției există toate aceste însușiri, și dreptatea e cu dânsa, de oarece sistemul de concepte n'a fost elaborat pentru o pătrundere mai adâncă a existenței, ci pentru orientarea practică a ființelor. Conceptele, principiile lor, logica toată cu o vorbă, reprezintă o știință superficială, fără îndoială utilă, dar incapabilă și nici chemată să pătrundă fondul realității care îi scapă cu desăvârșire. De aci urmează două consequențe principale: 1) Legile logice nu se aplică unei părți fundamentale de realitate, părții celei mai de seamă, rămânând niște norme de călăuză practică pentru noi. 2) Cine vrea să pătrundă filozoficește existența, să nu opereze cu rațiunea, ci să se scoboare în mijlocul senzațiilor, în sânul intuițiunii. — E drept că și în această teorie principiile logice rămân principii ale rațiunii, — dar rațiunea încetează să mai fie alta, decât un instrument de adaptare biologică.

E nemerit să pomenim în treacăt că Fr. Paulsen, de teamă poate, că în urma examenelor susțineri ale sale, să nu treacă drept un empirist radical la absurd, a avut grijă să adauge că fără îndoială, oricare ar fi însemnătatea simțurilor, știința se efectuează în minte, nu în ele. Și vrând par'că să se degajeze nu numai pe sine, ci însăș direcția empiristă de afirmații nesocotite care — deși li s'au atribuit, — nu s'au făcut și nu se pot face, continuă energic și nu lipsit de ironie: «Hume nu ar fi scris nicio teorie a cunoașterii și Mill niciun sistem al metodelor inductive, dacă ar fi fost de părere

că *ochii și urechile* sunt organele adevărate ale cunoștinții științifice»¹⁾). Zadarnică străduință ! Doar James ce pare a pretinde alta, decât că cea mai înaltă cunoștință are loc în ochi și în urechi !

Ceeace ne privește cu deosebire în lucrarea de față este însă cea dintâiu consecvență din cele două semnalate mai sus. Ea va forma centrul discuțiunii, a unei discuții ce — dată fiind mulțimea chestiunilor accesorii — s'ar putea întinde foarte mult, dar pe care noi o vom restrânge, pe cât va fi posibil, ținând seamă de cât ne îngăduie spațiul, și numai de ceeace șade în nemijlocită legătură cu desfășurarea noastră de idei.

Logica, ni se spune de James, logica, sau cum o numește de preferință, știința conceptuală, are o aplicație mărginită. Dar ținând seamă de faptul că orice exprimare prin cuvinte, are la bază o înlănțuire de concepte, — cuvântul fiind haina externă a conceptului și având însușirile lui fundamentale — și cum orice cunoștință, aproape nu se poate dispensa de cuvânt, fie că se transmite altora, fie că rămâne chiar launtrică, — fără voe, pe nesimțite, logica își recapătă considerabil din extensiunea contestată, și această consecvență, cu toată repulsiunea, și făcând restricții subtile, trebuie s'o recunoască și James, în cuvinte caracteristice pe care le vom cita. Adresându-se ascultătorilor săi, le spune : «Mă obosesc și vă obosesc, o știu, căutând în zadar a descrie prin concepte și cuvinte această realitate despre care afirm totodată că depășește atât conceptele, cât și cuvintele. Atâta vreme

¹⁾ Op. citat. p. 447.

cât se continuă *vorbirea*, intelectualismul rămâne fără contestare, stăpân pe teren : aşă că nu vorbind putem fi puşi în faţa vieţii. Trebuie *acţiunea* ; pentru a vă face «să reveniţi la viaţă» trebuie să vă propun un exemplu de imitat ; trebuie să vă fac surzi pentru orice cuvânt, sau pentru însemnătatea cuvintelor, arătându-vă, cum face Bergson, că conceptele prin care ne exprimăm sunt fabricate în vederea practicei, şi nu a cunoaşterii realului. Sau trebuie să vă arăt cu degetul viaţa, mărginindu-mă a vă spune : viaţa, *iat-o!* şi d-v. trebuie, datorită unei simpatii interne care vă face s'o simţiţi, să complectaţi această indicaţie singuri, pentru a şti *ce este viaţa*»¹⁾.

Faptul că toate ştiinţele constituite sunt de natură conceptuală, că orice cunoştinţă care se etichetează cu un cuvânt — şi e greu să existe o cunoştinţă clară, care să nu ajungă acî — presupune de asemeni logica, cu principiile şi elementele ei, acestea toate fac la prima vedere impresiunea, că rămăşiţa de realitate care se sustrage logicei este mai-mai lucrul în sine a lui Kant. Am putea renunţa la discuţie, întru cât legile logice, şi aşă, păstrează aproape aceeas importanţă. Totuşi n'o vom face, întrucât James se sileşte să erijeze în faţa şi în opoziţie cu cunoştinţa logică (conceptuală), o *efectivă* cunoştinţă intuitivă, cu care ocazie pentru a stabili disonanţa dintre ele, atribue cunoştinţii logice caractere pe care nu le are.

Nu vom şicană concepţia filozofului american arătându-i că ceea ce l'a călăuzit să ridice universalitatea legilor logice, şi să schiţeze *alături* o cunoştinţă in-

¹⁾ Op. citat, pp. 280 şi 281.

tuitivă autonomă, au fost tot unele necesități logice, care i s'au părut că se vor satisface așa. E o obiecție pe care James a prevăzut-o și a căutat s'o preîntâmpine, de altfel cu o mare stângăcie, și cu o completă lipsă de succes. (Nota dela pag. 321—325).

Vom trece peste această obiecție, la întrebarea, ce fel e acea cunoaștere intuitivă care se opune cunoștinței logice. In cunoașterea *intuitivă* a lumii, spune James, găsim și recunoaștem însușiri pe care știința conceptuală le respinge: diversitate, alcătuirii de unități cu elemente diferite, tranziții etc. Lucruri de acestea, care evident există, logica le contestă, spunând că A nu poate să fie B , decât numai dacă B e un alt nume al lui A .

Că în afară de cunoștința conceptuală — care se dezvoltă în judecăți — mai există și o percepere brută, ca act și înfățișare sufletească deosebită de cealaltă, e un fapt pe care îl admite toată lumea. Ceeace tăgăduim este numai că această percepere, ar formă o *ounoștință* propriu zisă, concurentă cu cealaltă, că acea percepere intuitivă n'ar fi o etapă a cunoștinței științifice, ci tot ce poate fi mai disonant cu ea și mai ales tăgăduim, cu ocazia aceasta, că elementele și legile logice ar avea exigențele acele pe care i le atribue James, și datorită cărora conchide caracterul lor artificial, și inaplicabilitatea lor, la realitatea vie a procesului cosmic.

E foarte drept că logica «prelucrează» materialul percepțiunii, pentru a dobândi o icoană coerentă. Această prelucrare nu tinde însă la exterminare. In ori-ce caz, știința conceptuală nu tăgăduște acele însușiri fundamentale ale datelor intuitive, care tăgadă ar face

din ele o cunoștință *deosebită* și opusă, și o lume răsvrătită dela legile logice. Suntem convinși că între acele date și acele principii există o prietenie, o consonanță, care face cel puțin pentru sufletul nostru o singură lume, cu un sistem de însușiri armonice, nu două lumi streine, care să ne îndemne a susține fie complecta irealitate a uneia, fie artificialitatea alteia. Poate că James, în icoana care o face cunoștinței conceptuale se referă la speculări logice cu un caracter personal; în orice caz, aserțiunile sale nu sunt exacte, în cea mai mare parte, față de 'acea știință a logicei care se desfășoară în albia sănătoasă a tradiției. Știința conceptuală, după James, reprezintă negarea unităților complexe, a continuității, pe care le înfățișează procesul real al lumii. Aceasta este fals. Oare grija Logicei de a făuri noțiuni exacte nu este în mare parte determinată de admiterea complexelor unitare? Dacă nu s'ar admite acestea s'ar putea vorbi la noțiuni, pe lângă *conținut*, despre *sferă*?¹⁾ Oare sfera nu presupune tocmai variata împreunare a însușirii conținutului, cu altele diferite? După logică, spune James, *albul* e numai *alb* și nu poate fi de cât alb. În intuiție însă poate fi și dulce (dovadă zahărul). O observare absolut greșită. Observării intuitive că albul e dulce, corespunde în *logică*, judecata perfect valabilă: albul este și dulce *din alt punct de vedere*. Iar judecății logice *albul* e numai *alb*, corespunde și în intuiție observarea că albul e, pentru ochi, numai alb. Unde mai e disarmonia trâm-

¹⁾ Cum acest studiu nu se adresează chiar la începători, mi-am permis—silit fiind și de nevoile argumentării să întrebunțez acești termeni tehnici, a căror explicare detaliată va veni tocmai mai târziu.

bițată? Nu există în logică decât noțiuni cu o singură însușire? Se mai spune că în realitatea intuiției, există continuă transformare. *A* care devine *B*, pe când principiul logic împiedică aceasta. Altă inexactitate, de oarece principiul contradicțiunii admite ca un lucru să fie una și alta *în două momente de timp deosebite*. Principiul identității exige ca *A* să fie egal cu sine, câtă vreme e *A*. Oare logica nu recunoaște de pildă schimbarea care s'a produs și deosebirea care există între Leul dela Wagram și Exilatul de St. Elena? Și atunci când pune semnul egalității între aceste două noțiuni care exprimă o singură persoană în două epoci deosebite, consideră ea mai mult decât partea efectiv identică? În rezumat știința conceptuală nu are acea rigiditate care i se atribuiește; ea admite complexele cum le admit și empiriștii de felul lui James. Deosebirea între dâșii consistă numai în ce privește chestiunea—limită a explicării complexelor. Unii răspund de preferință la întrebarea cum sunt complexele posibile postulând o substanță care leagă însușirile diferite la oaltă, ceilalți, aceștia din urmă, răspund mai simplu: complexele sunt posibile, fiindcă există.

E momentul acum să recunoaștem și ceva dreptate în critica lui James. E foarte exact că adeseori concepte științifice au fost fabricate pentru orientarea practică, nu pentru cunoașterea realității. Când fizica de pildă a atribuit materiei numai întindere și mișcare, a urmărit cu aceasta scopul practic de a face posibilă prevederea fenomenelor, iar nu cunoașterea esenței lor. Dar când materialiștii au comis greșeala de a crede că acele calități reprezintă esența realității, când au dat o valoare absolută unui concept practic făurit, cine a relevat

eroarea, cine a combătut teoria dacă nu tot o filozofie *conceptuală*, cea idealistă sau spiritualistă? Prin urmare, când s'au fabricat cu adevărat icoane artificiale, lucrul mai curând sau mai târziu a fost recunoscut ca atare tot prin logică și pe temeiul ei, combaterea interpretării lor eronate s'a făcut tot de dânsa, și nu s'a așteptat acea cunoștință profundă și adecuată a intuiției sensibile. Dar asta n'ar fi fost posibil dacă toată știința conceptuală ar avea caracterul ce i-l atribue James, dacă alături de noțiuni comode, n'ar plăsmui și noțiuni adevărate, dacă n'ar distinge între util și adevărat.

În al doilea rând este iarăș exact că natura, universul, nu ne este pretutindeni lămurit, că sunt unele lucruri obscure, neînțelese și câteva așa de puțin înțelese, încât suntem înclinați a le crede iraționale. Din această cauză s'a și vorbit nu arareori că există în lume un factor irațional, care ar însemna o limită pentru aplicabilitatea legilor rațiunii. Pe lângă faptul că pâi la acest irațional domeniul logicei este așa de imens, încât ne putem mulțumi pe deplin, dar mai trebuie să adăogăm că nu putem disprețui așa de ușor ipoteza că unele lucruri ne par iraționale, *pentru că nu cunoaștem toate datele*. Această ipoteză dovedită exactă în multe cazuri speciale, poate că e valabilă și pentru aceste lucruri stranii dela granița cunoașterii noastre, — și nimic alta decât *indicarea schematică a unor date necunoscute care ar raționaliza și aceste părți obscure, este acea ipoteză a absolutului*, pe care multă lume astăzi să distrează a-l ironiza. Nimic mai puțin sigur decât iraționalitatea intrinsecă a celui irațional.

În rezumat, James, pentru a explica unele constatări

exacte, făcute de alții și de el, își fabrică o premisă inutil de largă, și cât se poate de neexactă; pentru a explică acele noțiuni inadecuate pe care totuși le-a construit știința, și acele câteva lucruri neînțelese din natură, institue drept premisă: *artificialitatea științei conceptuale*. Intocmai ca acela care pentru a justifica necontestata maximă: să nu ridici vieța nimănui, institue ca premisă, falșa regulă largă: Nu e permis să iai aceia ce n'ai dat. Falșă fiindcă după cum s'a întâmpinat, în mod glumeț dar precis, și bărbierul îți taie părul pe care nu ți l-a dat, dentistul măseaua pe pe care nu ți-a dat-o, și așa mai departe.

7. Câteva cuvinte asupra Logicei ca știință *normativă*. În afară de faptul că precizează teoreticește condițiile indispensabile ale oricărui adevăr sau poate tocmai pentru asta, logica mai propune în deobște și reguli pentru practica gândirii noastre. Independent de aceia că institue metoadele științifice — ceea ce alcătuiește Metodologia — într'un înțeles mai larg, caută să prescrie reguli pentru cugetarea justă, în scopul de-a corige cugetarea strâmbă. Sau, spus cu alte cuvinte, ea ne arată cum trebuie să gândim, față de modul — eventual greșit — în care se gândește de fapt. Această funcțiune a logicei i-a decernat nu arare titlul de știință normativă, lucru care a fost consemnat câteodată chiar în definiția ei. Așa de pildă *B. Erdmann*, definește logica «știința generală, formală și *normativă* despre presupunerile metodice ale gândirii științifice»¹⁾. Alți autori accentuează în definiție, exclusiv aproape partea normativă. După *Jerusalem*, «logica este teoria formelor

¹⁾ *Logik* p. 25.

gândirii *juste*¹⁾. Pentru *Ueberweg* logica este «Știința legilor normative sau a legilor ideale ale cunoștinții omenești»²⁾.

Cea d'întâiu observare care trebuie făcută este că existența unei părți normative *nu numai o particularitate a logicei*, nici exclusiv a câtorva științe, ci a tuturor. Orice știință pe lângă că este o înregistrare de legi teoretice, mai are și partea practică-normativă. Fiecare știință, poate întemeia *o artă*. Mecanica, după ce fixează legile mișcării, poate să dea și reguli practice pentru locomotie. Psihologia după ce formulează raporturi sufletești, prin care acestea, poate da îndreptări de comportare în viață. Tot așa chimia, a cărei parte practică e fabricarea de corpuri. Anatomia, fiziologia, a căror practice principale sunt medicina și igiena. Toate științele, după părerea mea și metafizica a cărei aplicare practică e religia³⁾, toate sunt capabile de aplicabilitatea practică.

Ceeace trebuie încă să se mai releve este tocmai faptul, că, la prima vedere, nicăeri mai puțin decât la logică, nu are sens o parte tehnică, normativă. Că Fizica, Psihologia, Chimia, dau și pot să dea reguli folositoare de înfăptuire practică, se înțelege dela sine. Dar logica, ale cărei legi se află a priori în minte, ce poate să urmărească, cu preceptele sale normative? Sau propune aceleaș reguli de judecată care se găsesc în capul nostru și atunci e inutilă, sau propune altele străine și atuncea e infructuoasă. Cum vedem, folosul

¹⁾ *Einleitung in die Philosophie* p. 35.

²⁾ *System der Logik*.

³⁾ A se vedea studiul meu: *Filosofie și Religie în Cercetări filozofice*, p. 55—68.

practic al învățaturii logice, nu răsare cu o nemijlocită evidență.

Firește, răspunsul bun este că logica nu propune norme heterogene minții — în ipoteza că astfel de norme am avea putința să le urzim — ci pe acele naturalé. Totuș, învățătura ei, nu este inutilă, chiar sub raportul practicității, pentru cuvântul că aplicarea dela sine a acelor norme e câteodată suspendată. Afară de cazul discutat mai înainte, al ambiguității și al mas-cărilor verbale, o cauză foarte importantă și mai profundă e faptul că vieța psihică omenească nu este numai rațiune, ci intră mai mulți factori în compunerea ei: mai intră asocieri accidentale, sentimente, tendinți. Posibilitatea de manifestare a omului e cârmuită de factori diverși, și nu se conduce de aceia cu necesitate în direcția rațiunii. Dacă lucrul nu ar fi așa, atunci ce rost au acele erori, ce se găsesc în știința omenească? Știința răstoarnă azi aceeace se crezuse ieri, și cu drept s'a spus din această pricină, că istoria științei este istoria erorilor omenești. În fiecare concepție, alături de elementele trecute prin ciurul rațiunii, se găsesc — în unele științe cu deosebire — un număr de prejudecăți, datorite asocierilor întâmplătoare, pe care logica nu le-a cercetat. În parte, de aceasta în mai toate operele științifice se găsește o pecete individuală. Acea individualitate e alcătuită din numărul de prejucii pe care omul de știință le aduce cu sine în activitatea sa științifică, fie că izvoăsc din sufletul lui personal, variabil dela om la om, fie că ema ă din mediul social, schimbat dela epocă la epocă ¹⁾. Un lucru

¹⁾ A se vedea B. Erdmann, op. citat pp. 12 15.

e adevărat: că linia rațiunii nu reprezintă direcția unică de manifestare a vieții noastre sufletești. E una din căi, dar nu singura. Acum, firește că dintr'alt punct de vedere, logica în veci nu este și nici nu poate să fie, suspendată. Eroarea e destul de logică, dacă ținem seamă de impulsunile care au determinat-o. Prin faptul că ne-o explicăm destul de bine luând în considerare partea noastră efectivă sau automată, însemnează că dânsa nu are nimica straniu și irațional, calitate pe care o are *numai* față de normele pure ale rațiunii. Pe de altă parte, în cazul când omul săvârșește o cugetare nelogică — sub impulsia altor elemente sufletești — dacă posedă cu adevărat în minte normele cugetării juste, va trebui să simtă eroarea, și să i se opue. Dacă totuși erorile sunt posibile, aceasta nu provine din cauză că există inteligențe care să nu poseadă acele norme, ci prin aceea că sentimentul hotărăște o inerție a cugetării, o nefuncționare a ei, — sau chiar dacă omul simte o eroare. Își poate zice că *simțirea* nu este sigură nici ea. Tocmai aci consistă însemnătatea practică a logicei, dând aceluia care învață regulile ei, o înlesnire de a se degaja de robia tendințelor inferioare, și un criteriu mai sigur de constatare a erorii. La întrebarea, cum poate învățarea unor reguli să îndrepte starea de lucruri semnalată, vom răspunde: logica, arătând regulile cugetării drepte, ea face pe om să poseadă în mod *explicit* ceea ce înainte posedase numai *implicit*. Și între funcționarea inconștientă a mecanismului gândirii, și cunoașterea conștientă a lui, este sau poate fi o enormă deosebire de rezultat. O minte sănătos organizată, dar care nu a învățat logica, dacă aude o părere eronată va *simți*, dar nu va *ști* întotdeauna pentruce

e eronată. Și superioritatea lui *a ști*, față de *a simți*, stă în aceea că în cazul din urmă poți spune că ți s'a părut, pe când în cazul d'intâiu, nu. Prima oară ești sigur, a doua oară poți să șovăești. Atunci este o enormă economisire de energie să poți exterioriză repede eroarea, și dându-ți seamă de abaterea ei preciză, să ai completă certitudine de ea. Este un prim triumf, un prim mijloc de rezistență a rațiunii, față de alte pretenții sufletești. În fine, tot în această ordine de idei, pentru a se arăta cum prin învățarea regulilor cugetării, aceasta își poate întări eventuala ei împotrivire, ușură isbândă, și mână de predilecție ființa omenească în direcția lor, voi cită câteva rânduri pe care le-am scris altădată, câțiva ani în urmă, la primul entuziasm pentru știința de care mă ocup și aici. După ce arătasem că logica analizând aparatul cugetării, desfăcându-l bucată cu bucată și îmbucându-l la loc, oarecum ți-l așează înainte, îi dă o materializare, o spațializare, ce vapoaselor fenomene mintale le lipsesc, continuam cu vorbele următoare:

«Omul se conduce de sentiment. Preceptele rațiunii, lipsite de o concomitantă afectivă, rămân litere moarte. Atunci, aceea ce poți face, dacă vrei ca dreapta judecată să te ducă — în afară că trebuie s'o cunoști bine — este să-i alipești un sentiment, și încă un sentiment puternic, capabil să precumpănească intensitatea altor porniri. Firește acel sentiment trebuie să rămâe în serviciul gândirii și nu — ca în logica afectivă — să ia pe aceasta în serviciul ei. Dar, în această subordonare, să fie puternic, să poată să lupte și să biruiască complexul celorlalte care se află veșnic în noi. Care este mijlocul de a ne crea un sentiment în serviciul

gândirii, care s'o scoată pe aceasta din neturburata pasivitate în care singură ar stă? Rețeta nu poate fi alta, decât aceea de pretutindeni, anume să ne pasionăm — cum ne-am pasionat de orice alta — de înfățișarea operațiilor minții. Dacă e așa, se poate vedeă îndată imensa folosire a logicei *explicite*. Câtă vreme acele operații stăteau în forma vagă a nespațialității lor, ele nu puteau să ofere o ispită prea mare în afecte, cum pot să exercite spațializate, în forma unei clădiri de arhitectonică severă, cu columne regulate, cu proporții desăvârșite, cu un ansamblu măreț. Logica explicită ne proiectează oarecum înainte structura rațiunii noastre, făcând-o, cu această înfățișare clară, mai capabilă să subjuge un sentiment intens. Va să zică această știință, în afară că materializează aparatul gândirii, făcându-l mai pa'pabil și mai clar, în afară, că luptă cu izbândă împotriva altei periculoase materializări, mai are și avantajul de a pune rațiunea într'o perspectivă mai bună, pentru a-și alipi o pornire activă care să execute ordinele ei» ¹⁾. Că tare poate, dar nu cred că greșit. Să fie aceasta însă o părere singulară, un entuziasm personal? Poate, cu toate că nu-mi închipui că la triumful neconținut al adevărului asupra erorii, n'a contribuit cu nimica și frumusețea lui...

¹⁾ *Contribuții la utilitatea logicei. «Convorbiri literare»* No. 11 și 12, 1905 pp. 1116—1117.

CAP. II.

Ce sunt și cum se alcătuiesc noțiunile.

1. Noțiunile elemente și scop al Logicei. — 2. Așa zisele judecăți fără noțiuni. — 3. Procedeele de alcătuire ale noțiunilor. — 4. Aprecierea lor. — 5. Greutățile pe care le întâmpină fiecare. — 6. Despre alte specii de noțiuni.

1. Am văzut din dezvoltările capitolului precedent, care sunt legile logice, și ce caractere fundamentale pot să li se atribuească, înlăturându-se controversesele d'imprejurul lor. O știință, în afară de legi specifice, mai are însă și elemente proprii. Chimia are atomele, psihologia, senzațiile și sentimentele elementare, sociologia, după unii, hoarda, și așa mai departe. Edificiul fiecărei științe, în afară de legile *după care* se construiește, mai are, propriu, și anumite elemente *cu care* se înfăptuește, elemente, care sunt părțile indecompozabile, în care edificiul fiecărei științe se poate deviza. Elementele logicei sunt *noțiunile*; și trebuie să adăogăm, un lucru de altfel înțeles dela sine, că după cum legile logice se găsesc implicate în orice lege științifică materială, tot așa orice element de construcție, al oricărei științi, trebuie să fie totodată, o noțiune. Alături de universalitatea principiilor logice, avem de fapt, în orice caz ca tendință, universalitatea noțiunilor, prezența lor în toate domeniile de cunoștință adevărată.

Noțiunile (sau conceptele) nu sunt anumite date concrete, ci *prelucrările* acestor date, ale tuturor. Noțiunile sunt *icoana unităților, aspectelor și legăturilor observate în lume, nu așa cum apar la un moment în valmășagul intuiției brute, ci așa cum sunt în ele însele, în orice caz așa-cum apar totdeauna față de conștiința impersonală a tuturor oamenilor*. Numai datele prelucrate pot să formeze

o știință, sau — privit sub aspectul curat formal — numai între aceste elemente prelucrate pot avea loc legături logice. «Din elemente sferice, spune *Lotze*, nu e posibil să se facă o clădire, ci numai din prizmatice, care oferă, unul pentru altul, suprafețe de alipire. Tot așa, cu simple impresii, câtă vreme ele nu sunt nimica alta, decât afecțiuni ale sensibilității noastre, nu se poate face o legătură logică, ci fiecare impresie, pentru a fi împreunabilă cu alta și a formă astfel, în înțeles logic, o *cugetare*, trebuie să fie de mai înainte sesizată de spirit într'o formă determinată, care să facă posibilă această împreunare». ¹⁾

Teoria noțiunilor dimpreună cu cea a judecății (pentru motive cum vom vedea comune) încep să capete în logica elementară, din ce în ce mai multă însemnătate, am putea zice, locul principal. Aceasta nu a fost totdeauna. Mai demult, teoria silogismului era partea principală, și celelalte două, un fel de capitole preparatoare ale ei. Această schimbare a valorificării, atârână de schimbarea unității de măsură cu care se prețuesc lucrurile. Mai înainte logica era privită izolat, în chip de sine stătător astăzi mai mult în calitate de instrument de cercetare, de unealtă a științelor concrete. În primul mod de a fi privită, fără îndoială, că silogismul era partea cea mai importantă, din cele trei tradiționale, pentru cuvântul că la dânsul participă mai mult și mai vizibil rațiunea, decât la celelalte, era o operație mai pur mintală, decât judecățile și noțiunea. Partea formală predomină asupra întâmplătorului material, mai limpede, mai evident, la silogisme. De aceea silogismul pareă operația supremă a

¹⁾ *Grundzüge der Logik und Encyklopidie der Philosophie*, p. 9.

unei științe a formelor. Când însă logica a început a fi privită mai în legătură cu științele materiale, și, cu toate că nu i s'a contestat caracterul formal, i s'a atribuit totuș ca menire principală, avansarea adevărului material, atunci importanța silogismului a decăzut, el a rămas un instrument subordonat, iar scopul suprem al științei noastre devine să ne învețe a dobândi *judecăți* exacte. Poziția centrală a teoriei judecăților în logica modernă este un lucru care se afirmă pretutindeni, un fel de lozincă a logicianilor de azi. A spune însă că scopul ultim este dobândirea de judecăți exacte (care sunt forma oricărui adevăr), este tot acelaș lucru ca a spune: dobândirea de *noțiuni* exacte. Una atrage după dânsa pe cealaltă. Fără a trece cu vederea și chestiile deosebite care se pun la teoria judecăților, și care nu-și au locul la aceea a noțiunilor, afirmăm totuș identitatea principală între cele două forme logice. După cum orice noțiune se rezolvă într'o serie de judecăți, tot așa un șir de judecăți cu acelaș subiect se condensează într'o noțiune. A avea noțiuni exacte despre lucruri, e tot aceeaș cu a face judecăți exacte asupra lor, o noțiune justă asupra omului, de pildă, echivalează cu înșirarea sub formă de judecăți, a tuturor atributelor pe care omul le înfățișează în mod obiectiv. Una este forma statică a celeilalte, noțiunea e virtualitatea adevărilor actualizate în judecăți¹⁾. Așa se explică pentrucă o clasificare, care e numai o rânduială de noțiuni, poate să

¹⁾ În scrierea „Beiträge zur Logik (Ed. IIa din 1912, p. 13) Riehl susține că actualizarea unei noțiuni o face *definiția*, Credem că logicianul german a pierdut din vedere caracterul rezumativ al definițiilor, care oprește înșirarea *integrală* a virtualităților noțiunii“. Notă la Ed. IIa).

dărâme sau să afirme o idee, întocmai ca judecățile (căroră le incumbă de drept sarcină aceasta). Un naturalist contemporan, vorbind despre *Linné*, după ce arată că dânsul nu s'a îndoit o clipă de ideia fixității speciilor, arată totuș chipul în care a sprijinit fără voe concepția transformistă, «...dacă a adus oarecare sprijin apariției viitoare a ideilor transformiste, aceasta a fost incidental, desemnând, în clasificarea sa, omului, nu numai un loc printre alte animale, dar chiar în genul care cuprindeă, împreună cu dânsul, maimuțele antropomorfe, omul nefiind decât una din speciile acestui gen». ¹⁾ Așă dar *Linné*, deși în exprimarea actualizată a ideilor sale (în judecăți), eră partizanul vechilor teorii, a izbucit totuș cu o rânduire de noțiuni, să deă o primă luptă pentru dărâmarea judecăților vechi, și o primă expresiune adevărilor noi.

Fiecare știință urmărește elaborarea unui sistem de noțiuni exacte în materia respectivă. Având noțiuni exacte, care să le așezăm la baza argumentărilor noastre, dispar o mulțime de erezii și presupuse imposibilități. Așă de pildă cine ar mai putea susține vechiul precept religios că pentru a dobândi fericirea trebuie să înfrânăm avântul rațiunii noastre, odată ce avem o noțiune exactă asupra fericirii și știm că dânsa rezultă din libera exercitare a tuturor funcțiunilor noastre, prin urmare și a rațiunii? Cine va mai susține că trecerea dela eterul *imponderabil* la materia *ponderabilă* este o imposibilitate, dacă ne alcătuim o noțiune corectă despre *imponderabil*, și spunem că dânsul reprezintă numai ceea ce scapă măsurilor noastre de greutate, iar nu lipsa de greutate absolută? Prin urmare, încă odată, așă cum

¹⁾ *Yves Delage. Les Théories de l'Evolution*, p. 11.

spunem că scopul științelor este să dobândească, într'o materie, un număr de judecăți adevărate, putem să spunem, privind lucrurile în mod static, că au scopul de a întocmi un complex de noțiuni exacte. Atunci logica, și dânsa ar avea ca scop suprem să învețe cum trebuie — în orice domenii — dobândite noțiunile exacte, să expună, cu o vorbă, regulile comune tuturor, odată cu alte amănunte asupra lor.

Ajunși aci, ne găsim față în față cu două controverse, s'ar zice cu două cercuri vicioase. 1) Am zis că noțiunile sunt scop al logicei, după ce spuseseam că sunt și *elemente* ale ei. Principiile logice pe deoparte elaborează noțiunile, și pe de alta funcționează numai între ele. Prin urmare se presupun reciproc, 2) Judecățile, o altă operație logică importantă, presupun noțiunile, reprezentând actualizarea raporturilor potențiale dintre ele, pe de alta sunt presupuse de către noțiuni, care ar fi numai condensarea unei serii de judecăți, ca subiect comun.

În orice mod vom căuta să înlăturăm contradicerea, trebuie să spunem de-a capul, că mintea omenească, în ocazii relativ numeroase, e întâmpinată de astfel de «cercuri», de lucruri care se presupun reciproc, și este una din insuficiențele sale organice, că nu poate da totdeauna o soluție deplin satisfăcătoare. Nu vorbim firește de acele petiții de princip, care se săvârșesc de unii și de alții, în împrejurări, în care puțină agerime le-ar fi evitat, ci de chestiuni fundamentale de principiu, unde aflăm atari situațiuni, și unde dacă putem clarifică mult, nu putem par'că să lămurim tot.

Dubla poziție a noțiunilor în logică, aceea de a fi la baza și la sfârșitul cunoștinței, punct de plecare și punct de încheiere pentru ea, a fost recunoscută de multă

vreme, dela *Aristoteles*, ceea ce înseamnă pentru logică, cele mai depărtate timpuri ale ei. Logicianii noi, de asemeni, semnaleză chestiunea și o discută. *Wundt* rezolvă problema în modul următor: Elaborarea noțiunilor, are diferite trepte de desăvârșire. Noțiunile după ultima treaptă (pe care el le numește *științifice*) sunt un product târziu, care presupun un travaliu îndelung, o serie întreagă de judecăți. Dacă însă ne coborâm pe scara noțiunilor înfăptuite, până jos, întâlnim pe treapta din urmă, noțiuni al căror unic drept de a se chema astfel, derivă de acolo că sunt unități sezisate de minte, nu sunt numai impresii senzibile. Aceste noțiuni de bază — pe care dânsul le numește logice — ar fi elementele operațiilor logice, care elemente nu pot fi precedate de nici o altă funcțiune logică¹⁾. Probabil în ideia lui *Wundt* — care se rostește aicea foarte pe scurt — prin faptul că niște date intuitive au fost sezisate de minte, au căpătat ceva obiectivitate, au dobândit, vorba lui *Lotze*, puțină formă prizmatică, așa ca să poată întrucâtva alcătui o clădire făcută după legile logice.

Un lucru pare a fi clar: Că există o scară de noțiuni, de o perfecție inegală, că întru cât privește cele mai desăvârșite, acestea cu siguranță presupun aparatul complet al tuturor operațiilor rațiunii, că garanția desăvârșirii lor stă tocmai în aceea că au fost elaborate cu necondiționata funcționare a principiilor logice. Tot așa rămâne cert că punctul de plecare al acestor noțiuni perfecționate, au fost noțiuni mai vechi și de pe o treaptă inferioară, care s'au prelucrat cu timpul mai bine,

¹⁾ *Op citat*, pp. 91, 92

mai îngrijit, mai exact. Dificultatea persistă cu deosebire la primele noțiuni înfăptuite, care dau naștere la dilema: Sau acele noțiuni nu presupun nici o operație logică și atunci în ce mai sunt prelucrări; sau ele au fost—cât de rudimentar—elaborate de legile logice și atunci nu sunt elementele indispensabile ale funcționării acestor legi, care înaintea lor, s'au exercitat fără ele.

Câteva lămuriri găsim în *Sigwart*, cu privire la aceleași chestiuni. Pe cât se pare, după dânsul, judecățile veritabile trebuiesc să fie precedate de noțiuni efectuate. A face judecata: a este deosebit de b , aceasta presupune—pe lângă existența anticipată a noțiunilor a și b —să existe și noțiunea de «deosebire». Dar aceste noțiuni cum s'au alcătuit? Ce ne-a făcut să degajăm pe a de b la prima prelucrare a intuiției și să formăm pe deasupra și noțiunea generală de «deosebire»? Oare nu tocmai judecata: a e deosebit de b ? După Sigwart, funcțiunea anterioară alcătuirii noțiunilor nu este această judecată—pe care cum am văzut o consideră posterioară.—ci așa numita «*Observare a deosebirii*», un fel de act mai puțin decât o judecată, până la un punct alogic, relegat în apropiere de percepțiunea însăși¹).

Din toate acestea un lucru pare a fi adevărat și trebuie ținut în seamă pentru a clarifica problema noastră. Trebuiește admisă oarecare continuitate între intuiție și operațiile logice, altfel ne eternizăm în dilema aceasta. E necesar să presupunem că se poate pe baza intuiției, într'un mod inconștient firește, alcătui câteva noțiuni rudimentare, adică organiză unități cu ceva obiectivitate, prin degajări și îmbinări de elemente. Chiar dacă acum

¹ *Logik*, vol. II, p. 40.

s'ar susține că acele funcțiuni obscure, care organizează primele noțiuni, sunt tot principiile logice însele, exercitate în chip inconștient, va rămâne o deosebire în aceea, că *pe când aplicarea conștientă a legilor logice și efectuarea judecăților presupune o existență conștientă de noțiuni, alcătuirea primelor noțiuni se poate face cu antecedente inconștiente, — așa că noțiunile continuă să merite titlul de elemente logice.*

Admițând oarecare similaritate și, prin aceasta, continuitate între fizionomia datelor intuitive și produsele intelectului superior, nu mai are nimica straniu ipoteza—către care personal înclinăm—că acele funcțiuni inconștiente cu care fabricăm primele noțiuni sunt principiile logice însele, deși afirmasem mai înainte că ele nu se pot aplică decât elementelor conceptuale. Odată admisă similaritatea, fără a călcă ultima afirmare, putem presupune că legile logice se aplică datelor intuitive, în punctele în care acestea se aseamănă cu conceptele, prezentând un rudimentar caracter de obiectivitate. Sau revenind la suggestiva comparare a lui Lotze, se poate face o mică construcție și cu elemente sferice, în măsura în care acestea nu vor fi absolut sferice—și deci complet heterogene celor prizmatice—în măsura în care vor avea vreo parte mai turtită, cu care să se alipească de alte elemente. În orice caz, conexitatea dintre legile logice și noțiuni (acestea servind ca elemente specifice de aplicație) rămâne valabilă, prin manifesta tendință care se remarcă, de a se elaboră noțiuni din ce în ce mai perfecte, ceea ce dovedește că elementele *proprii* de aplicare ale acelor legi, sunt noțiunile, și numai ele.—Că procesul alcătuirii noțiunilor, la origina lui e înconjurat de oarecare obscuritate, și că în acel punct e

greu să se precizeze—oricâte lămuriri s'ar dà—cui aparține prioritatea, legilor logice sau elementelor, aceasta am recunoscut-o de-acapul. Și singurul mijloc de a șterge cât se poate mai mult impresia de cerc vicios, este întrebuințarea acelei formule care pare mai comodă pentru inteligența noastră, în astfel de împrejurări: anume să spunem că cele două forme logice discutate sunt *simultane*.

2. Mai lesne de arătat că nu există o excepție reală dela afirmarea că principiile logice se aplică numai la concepte, că orice judecată se face cu noțiuni, e în cazul acelor judecăți pe care nemții le numesc «*Wahrnehmungsurtheile*». Pentru a se vedeà ce sunt și cu ce pretenții se pot înfățișà această specie de judecăți, vom reproduce câteva rânduri, ale unui filozof care a scris o interesantă monografie asupra judecății, *W. Jerusalem*. Iată caracteristica lor:

«Cuvântul-subiect la o atare judecată este într'atâta o noțiune, întrucât cuvântul are o semnificare generală, și la lucrul individual determinat pe care îl văd acum, nu denumește decât ceea ce, acest lucru posedă în comun, cu altele omogene. Pentru că însă la această specie de judecăți, nu am avut în vedere decât acest lucru determinat și concep fenomenul ca această activitate determinată a acestui lucru, cuvântul-subiect la judecățile în chestiune nu este o noțiune în propriu înțeles, ci un adevărat obiect. Când bunăoară aud un șgomot, în care recunosc lătratul unui câine, și spun: «un câine latră», am în vedere un anumit câine, care se găsește în acest loc. Pentru a fi noțiune, lipsește acestui câine, cel mai însemnat caracter, anume generalitatea. Dacă am botezà astfel de subiecte noțiuni individuale, am nesocoti na-

tura noțiunii. Noțiuni individuale pot să existe, numai întrucât separăm caracterele constante ale unui obiect, de cele schimbătoare, cum sunt raporturile de spațiu și de timp. Atâta numai că în exemplul pomenit, ca în orice judecată de acest fel, subiectul este un individ perfect determinat, într'o situație absolut determinată. Subiectul unei atari judecăți, verbal exprimată, este un obiect unic care a fost perceput, ale cărui însușiri generale sunt arătate prin cuvânt, dar ale cărui particularități individuale sunt și ele reprezentate. Dacă ași spune dimpotrivă: «câinele este un animal domestic», atunci în subiect sunt desemnate numai însușirile generale, el este un purtător al energiilor cômune tuturor câinilor, și numai astfel de judecăți le putem numi pe drept judecăți de noțiuni. (*Begriffsurtheile* în opoziție cu *Wahrnehmungsurtheile*)¹⁾.

În rezumat, acele judecăți care exprimă o legătură de lucruri individuale, cu o anume situare în spațiu și timp, nu au noțiuni drept elemente, ci simple percepțiuni intuitive. Prin urmare există judecăți fără noțiuni.

Fără a anticipa asupra unor discuții care își au locul mai târziu, lăsând la o parte chestiunea *noțiunilor individuale*, credem că acele judecăți fără noțiuni de care ni se vorbește, au la bază totuși noțiuni elaborate. Să luăm exemplul de mai sus: Un câine latră. Și să presupunem cazul chiar mai brut, decât îl presupune Jerusalem, anume să admitem că avem câinele în față, pentru a nu mai fi nevoiți (ca în exemplul când numai auzeam lătratul) să facem completări memoriale, unde e pot strecură foarte ușne concepte generale. Ei bine,

¹⁾ *Die Urtheilsfunction*, pp. 139 și 140.

chiar în cazul cel mai brut, intervin^o latent noțiunea, și fără de această intervenție judecata n'ar avea loc. În intuiția *neprelucrată*, anticonceptuală, avem o impresie unică: lătratul face parte din ansamblul celorlalte însușiri percepute, care formează câinele. Separarea lătrăturii de celelalte, presupune efectuarea deslipirii însușirilor *permanente* de acele *trecătoare*, prin urmare în actul judecării în care subiectul și predicatul se prezintă separate în legătura lor, avem o intuiție prelucrată, de o parte noțiunea acelei unități de însușiri constante, pe de altă noțiunea însușirii trecătoare despicate de trunchiul unitar al imaginii intuitive. Judecata: Un câine latră (ocasionată fie de o percepere complectă și cu atât mai mult când perceperea a fost necomplectă) presupune o prealabilă elaborare de noțiuni. Ca să spui, un câine latră, trebuie să știi și să ai în minte ce e câinele în general. Că o judecată care afirmă întâmplări individuale are ceva deosebit de cele care afirmă raporturi generale, aceasta nu o contestăm. Dar că primele judecăți stau în afară de înfăptuirea noțiunilor, că într'o vorbă pot să existe judecăți fără noțiuni (ceea ce ar însemna tăgăda universalității noțiunilor ca element logic) aceasta nu admitem și nu credem că se poate.

3. Suntem ajunși la unul din cele mai capitale puncte ale materiei noastre: cum se alcătuesc noțiunile, e vorba firește de alcătuirea lor conștientă, singura pentru care regulile logice, pot să aibă o utilitate efectivă. Pentru aceasta trebuie să ne coborâm în propria noastră conștiință, să surprindem modurile lor curente de înjghebare și totodată să ne aducem aminte de exigențele fundamentale ale principiilor logice. E vorba să prelucrăm datele intuițiunii, după legăturile lor *necesare*.

Să deslipim elemente care nu sunt necesar împreunate, și să complectăm pe urmă un element, eventual înfățișat, în intuiție, singur, cu elementele de care e cu necesitate legat. Aceasta e în câteva cuvinte toată operația: să introducem necesitate (și prin aceasta obiectivitate) în icoanele noastre despre fenomenele lumii.

Priceperea sensului acestei operații de prelucrare, care de altfel se execută și neînvățat, a fost îngreuiată de lipsa de precizie a unor formule întrebuințate. De aci au mai izvorât și unele controverse de care vom lua cunoștință mai la vale. Pentru asta trebuie să lămurim pe deplin ce înșemnează afirmarea ades întrebuințată și nu destul de preciză: Că trebuie să realizăm în concepte acordul dintre fapte și minte, și să nu admitem într'o noțiune decât ceea ce se primește de legile necesare ale minții. Trebuie să rămână stabilit că prin acordul între fapt și minte, nu se poate înțelege o operație în care mintea ar accepta sau refuza o transmisiune a intuiției, izolat considerată. Față de un singur element, mintea nu poate exercita nici un control, fiindcă necesitatea existenței unui lucru, izolat privit, nu poate să fie nici infirmată, nici confirmată de către rațiune. Controlul rațiunii se exercită putându se accepta sau refuza o dată intuitivă numai *față de o alta*. Așa dar, în această prelucrare logică, se va stabili dacă o anumită calitate percepută, este față de alta necesară sau nu, sau — pentru a întrebuința terminologia curentă — dacă o calitate percepută este esențială sau accidentală alteia sau altora. Necesitatea unui element intuitiv nu se poate pune în discuție decât față de un altul, și nu poate fi numit *accidental* decât în acest raport. Prin urmare, exigențele de necesitate, pe care le aduce rațiunea în

prelucrarea materialului intuitiv se mărginește și nu poate decât să se mărginească la judecarea *legăturii* dintre două elemente ce se prezintă împreunate la un anume moment. Incolo fiecare element, luat a parte, poate perfect să existe, ba încă atuncea când îl constatăm existând, vom conchide tot pe baza unor considerații mintale, că a trebuit cu necesitate să existe în acel moment și în acel loc. Efect necesar al împrejurărilor antecedente, poate fi însă *accidental* grupei în care se găsește, din pricină că grupa apare uneori și fără dânsul (nepierzându-și prin asta orice individualitate),—prin urmare nu e esențial ei. Este singura formă în care se poate primi ideia de accident — aproape izgonită din știința modernă — și singura formă în care un lucru constatat în experiență nu poate să răspundă postulatului necesității, cu care rațiunea noastră întâmpină intuiția sensibilă¹⁾.

Odată aceste lucruri lămurite, să vedem acum cum se procedează la elaborarea noțiunilor. Intrucât privește noțiunile construite de imaginația noastră, și care nu urmărește nici să reproducă nici să imiteze strict realitatea (așa cum sunt construcțiile matematice), exigențele noastre mintale se mărginesc a le pretinde, ca diferitele lor elemente să se poată împreună, să nu se contrazică, prin urmare ca noțiunile în chestiune să fie *posibile*. De aceea noțiunile construite, au îngrădiri mai puține, și nu la ele operația elaborării prezintă greutatea cele mai mari. Ingrădiri mai numeroase și prin urmare precauții mai multe trebuiesc la acele noțiuni

¹⁾ O concisă și limpede monografie asupra ideii de „accident“ este scrierea lui *Windelband: Die Lehren vom Zufall*. Cu deosebire interesează discuțiunea noastră. Cap. IV. pp. 68—78.

care tind să prelucreze realitatea dată, în dorința de-a o oglindî exact, obiectiv. Și aici firește avem exigența de mai sus, ca legăturile datelor percepute să fie posibile. Așa de pildă, în intuiție, bastonul introdus în apă, pare frânt pentru ochi, dar drept pentru mâna care îl pipăe. Două însușiri, date simultan în percepțiune, dar a căror împreunare nu este posibilă, și din această cauză, dacă vrem să avem o icoană exactă de ce este bastonul în acel moment, trebuie să prelucrăm percepțiunea, să nu admitem de cât parte din ea. Dar afară de această cerință, mai trebuie la ultima categorie de noțiuni, să fixăm, nu numai legături posibile, dar legături reale, care există de fapt. Nu dispunem nici pe departe de libertatea cu care se înfăptuește prima specie de concepte, aci suntem limitați de înfățișarea experienței, așa că mintea noastră mai pășește încă cu o exigență: anume să organizăm observările noastre de așa manieră, încât să putem stabili legăturile și separările de elemente cu cea mai mare doză de necesitate empirică. De aci, principiile noastre logice ne vor indica pentru fiecare categorie generală de noțiuni, valoarea procedeelelor de elaborare, și limitele lor.

Cum se izolează în practică elemente ce nu merg cu necesitate împreună, ceea ce este esențial lucrului, de ceea ce se spune că îi este accidental? Procedul general e deslipirea însușirilor variabile de a celor constante. Aceasta se execută pe două căi.

1) Se observă o realitate dată (o unitate de însușiri) printr'un șir de schimbări. Acele însușiri care dispar sau se înlocuiesc în decursul timpului, prin urmare acele variabile, ar fi cele neesențiale obiectului considerat. Observând de pildă o piatră în mișcare, atât în mo-

mentele în care se mișcă, precum și atunci când a căzut și a rămas staționară, vom conchide că mișcarea, nefiind un caracter constant al pietrii, nu face parte din însușirile sale esențiale. Observând un cal care fuge și apoi se oprește, vom zice iarăș că fuga nu e o caracteristică constantă, și o vom deslipi de însușirile esențiale ale calului (firește facultatea de a se mișcă rămâne constantă dar mișcarea însăș nu). Acesta ar fi un prim sistem de a se prelucra materialul intuitiv, de a se reține în conceptul unui obiect numai acele însușiri care îi sunt indispensabile, pentru a fi ceea ce este.

2) O altă cale de alcătuire a noțiunilor este întinzând observarea dela un singur exemplar la mai multe asemănătoare. De pildă comparând mai mulți oameni la olaltă, vom găsi un număr de însușiri variabile dela om la om. Toate aceste însușiri variabile, cum sunt de pildă culoarea, statura, etc., nu sunt esențiale omului ca atare, de oarece poate să existe un om fără să aibă cu necesitate pe vreuna din ele. Prin această comparare avem iarăș prelucrarea intuiției, cu păstrări și eliminări.

O parte comună a acestor două procedee e că *observă* și una și alta: ultima, mai multe exemplare similare, prima, evoluția unui exemplar. O a treia procedură, prin care s'ar elimina părțile accidentale ale unei realități date, ar fi cea *apriorică*, în care s'ar deslipi accidentalul de esențial fără indicațiile experienței, prin reflecțiune pură. Dar această procedare, la noțiunile care sunt chemate să oglindească realitatea, nu este posibilă, din cauză că elementele care alcătuesc o noțiune nu sunt legate între ele în mod obligatoriu, așa ca să nu putem concepe o separare. Sunt legături de fapt, nu legături de rațiune. Tot așa elementele acciden-

tale nu se deosebesc de cele esențiale, în ce privește *posibilitatea* sau *imposibilitatea* de a se deslipi. Așa de pildă negreala corbilor se poate perfect elimina cu mintea, și cu toate acestea e cu puțință să facă parte dintre caracterele constante ale noțiunii corb. E drept că ai până la un punct impresiunea că unele caractere sunt mai fundamentale și altele mai puțin, dar nu ne putem călăuzi de această impresiune—oricât ar fi de justă—pentru a prelucra complexe intuitive, de oarece cum am spus mai înainte, e posibil ca însușiri superficiale să trebuiască totuș menținute—pe baza indicațiilor experimentale—printre acele esențiale, și deci admise în concept.

Sunt totuș trei cazuri în care se pot elaboră noțiuni, pe această cale apriorică. Întâiu, putem separă două elemente care sunt contradictorii, care nu e posibil să stea împreună. E cazul exemplului de mai sus, cu bastonul din apă. Al doilea, elemente aflate la un substrat experimental unic, dar elemente care, fără a fi contradictorii, sunt însă contrastante. Așa de pildă însușirile care fac un lucru *cauză* și acelea care fac pe altul *efect* sunt date în intuiție într'o continuitate unitară. Dacă totuș le separăm și alcătuim din fiecare jumătate câte o noțiune deosebită, aceasta din cauză că sunt contrastante. Tot așa noțiunile deal și vale, și mai toate noțiunile numite corelate. În fine în al treilea rând, putem separă în mod aprioric esențialul de accidental, când cunoaștem scopul unei realități oarecare. La majoritatea fenomenelor nu cunoaștem finalitatea lor, nici nu putem ști dacă au vreuna. Dar la obiectele construite de om, nu cu mintea, ci materialmente, și destinate să servească uzajului său, dacă cunoaștem

scopul pentru care au fost create, putem apriori distinge, ceea ce este la fiecare din ele, parte esențială, și ce este material întâmplător.

4. Rămâne, după cele arătate, sarcina elaborării noțiunilor, celorlaltor două căi, care sunt: abstragerea părților *comune* din mai multe exemplare, și a celor *constante* din unul singur. Trebuie să spunem însă că ele sunt de o valoare foarte inegală, oricât unii logicieni au aerul să le socotească de potrivă de importante și de concludente¹⁾. Poate să șadă pe aceeași treaptă în ce privește unii factori sufletești, care contribuie la executarea lor mecanică— ambele presupun facultatea memoriei, de a reține părțile mai des repetate în dauna celor mai variabile—dar logicește procedura care compară mai multe exemplare, e mult superioară aceleia care urmărește fazele unui singur exemplar.

Așa de pildă, sunt însușiri care rămân constante în decursul evoluțiunii unui singur exemplar, care am fi de aceasta înclinați să le trecem în grupa notelor esențiale, dar care totuși la compararea mai multor exemplare, se dovedesc a fi variabile, deci neesențiale. Așa de pildă, albeața lebedelor, odată ce s'au constatat și lebede negre, a fost scoasă dint e notele esențiale ale noțiunii lebedă. Dar această el'm nare ar fi fost irealizabilă, câtă vreme am fi urmărit prefăceile unui singur exemplar. O lebedă albă, în decursul dezvoltării, poate își schimbă multe însușiri, dar culoarea nu.

¹⁾ Așa de pildă *Lotze*, după ce le enunță adaugă „... in beidem scheint natürlich das zu liegen, was fester und gesetzlicher in sich zusammenhängt, als die übrigen, veränderlichen oder ungleichartigen Merkmale, und was eben für diese das Prinzip ihres Zusammenseins überhaupt und der Art ihrer Verknüpfung ausmacht, (*Op. citat* pp. 11 și 12).

În al doilea rând, o însușire care *nu* o găsim sta-tornic la un obiect, dar pe care obiectul o capătă cu necesitate pus în anume împrejurări, face parte de sigur din atributele sale esențiale. Tocmai din această cauză, cum spune *Milhaud*, «lista acestor atribute rămâne veșnic deschisă». Când s'a observat că pusă în contact cu unele metale, apa se descompune la frig, acest ca-racter nou, pe care apa nu-l prezintă decât în împre-jurările acele, a fost socotit cu dreptate, ca un atribut esențial. «Dacă am avea la îndemână corpurile simple, necunoscute, pe care dungile spectrului ni le indică astăzi în stele, și dacă am putea supune apa acțiunii lor, cu siguranță că apa ar manifesta proprietăți ne-cunoscute, care vor trebui adăugate la listă»¹).

Cu atât mai mult, schimbările pe care le comportă un *organism* în decursul evoluției sale, nu pot fi so-cotite neesențiale. Diferitele variații de mărime, aspect, pe care le înfățișează omul în fazele dezvoltării lui, fac parte din atributele constitutive ale noțiunii om, care nu poate fi socotite neesențiale. Diferitele variații de mărime, aspect pe care le înfățișează omul în fazele dezvoltării lui, fac parte din atributele constitutive ale noțiunii om, care nu pot fi lăsate la o parte. Fără ele, caracterul de dezvoltare pe care îl are ființa omenească — în comun de altfel cu toate făpturile organizate — ar rămâne neconsignat în conceptul nostru de om, care ar fi atunci cu adevărat o creație artificială, nu o icoană adecuată a realității.

În rezumat lacunele procedului arătat inferior, con-

¹) *Milhaud* : *Essai sur les conditions et les limites de la certitude logique*, p. 7.

sistă în două puncte principale: 1) că nu poate forma decât noțiuni individuale, sau cel mult noțiuni de specii ori subspecii cu totul particulare și restrânse. Prin faptul că se elimină numai însușiri care *variază* în decursul evoluției unui singur obiect, se elimină foarte puțin, se păstrează împreună laolaltă caractere, care la compararea mai multor exemplare, se dovedește că nu țin cu necesitate unele de altele, că prezența unora e accidentală față de altele constant îmbinate, — prin urmare se mențin pe baza primului procedeu, note care se elimină cu acel de-al doilea. Numai prin procedeul comparării, putem să facem eliminări din ce în ce mai radicale și izolări din ce în ce mai înaintate, să înfăptuim concepte cu foarte puține atribute, care tocmai din această pricină, putându-se afla într-o infinitate de exemplare diverse, să aibă o generalitate din ce în ce mai mare. 2) Al doilea punct e următorul: ceea ce e variabil în desfășurarea aceluiaș exemplar, se arată nu arare *mai esențial*, mai puțin eliminabil, decât ceea ce variază în sensul că la un exemplar se găsește și la altul nu. Prin urmare, prima specie de variație e un indicator mai puțin sigur pentru neesențialitatea elementelor, decât cea de-a doua.

Pentru aceste motive, în mod firesc, procedeul comparării și al extragerii părților comune, a fost îndeobște preferat și remarcat cu deosebire. Așa se explică pentru ce s'a crezut de unii că generalitatea este o caracteristică absolută a noțiunilor, tăgăduindu-se existența noțiunilor singulare. Fiindcă cu procedeul comparării — acel în genere utilizat — toate conceptele elaborate, având o bază de mai multe fenomene, sunt neapărat generale.

5. După arătarea insuficiențelor uneia dintre metode trebuie să vorbim de greutatea amândurora, greutate care stau în legătură cu distincțiunea practică dintre «esențial» și «accidental». Nu vrem să vorbim de controversa despre care am referit mai înainte, când, am arătat în ce mod numai se poate vorbi de accident. Am recunoscut că orice element constatat, dacă există, are rațiuni suficiente care îl fac necesar, că metafizicește vorbind, toate realitățile constatate există cu necesitate. Și de regulă filozofii care atacă distincțiunea de mai sus se referă la acest mod radical și neștiințific, în care câteodată dânsa s'a făcut. E drept că așa cum face critica *Sigwart* bunăoară, pare a atinge această distincție, în orice chip, și cu orice fel de restricții ar fi înfăptuite¹⁾. Dânsul accentuează asupra faptului că ceea ce e esențial pentru o noțiune mai puțin generală, e accidental pentru una mai generală. Atribute esențiale *omului*, sunt accidente față de *animal* și așa mai departe. S'ar părea atunci la prima vedere că distincțiunea este artificială chiar în modul precizat de noi mai sus (paragr. 3), întrucât un element se arată față de altele cu care e împreunat la un moment, când *esențial* când *accidental*. Totuș, contradicere reală nu există, și întâmpinarea e puternică numai atunci când te referi în mod involuntar — cum am avut impresia că *Sigwart* a făcut — tot la concepția metafizică de esență și accident. Alcătuiind logicește o scară de noțiuni din ce în ce mai generale, în care unele atribute sunt esențiale unor concepte și accidentale altora, nu facem decât să stabilim o serie de gradări în constanța

¹⁾ Op. citat., Vol. I, pp. 363, 364.

împreunării elementelor, începând dela acele care se împreună uneori, la acele care să îmbină adesea, până la cele care sunt legate întotdeauna. Cu aceasta am făcut un pas însemnat în cunoașterea obiectivă a fenomenelor, și e foarte util să se știe măsura și felul în care elementele se împreună laolaltă, gradul în care se poate ori nu se poate scuti unul de altul, sau în care — pentru a reveni la terminologie — unul este esențial prezenții celuilalt. Această serie de gradări se traduce, cum am spus, printr'o scară de concepte.

Nu însă cu această problemă avem intențiunea să alcătuim paragraful de față. E vorba de dificultatea practică de a efectua distincțiunea dintre esențial și accidental la una și aceeași noțiune, din cauza elasticității cu care se prezintă deopotrivă aceste două idei, din cauză că limita dintre ele e variabilă, mișcătoare. Trebuie să arătăm care sunt greutățile și ce reguli s'ar putea propune pentru suprimarea, sau măcar micșorarea lor. Ce e esențial și ce este accidental?

S'ar putea numi în primul loc esențial, ceea ce un lucru posedă în toate împrejurările, și accidental ceea ce nu posedă decât numai câteodată, așezat fiind în anumite circumstanțe. Pe această cale înă, trebuie s'o spunem, am ajunge până la urmă a susține că esențial e numai lucrul în sine metafizic, fiindcă numai el — admițând că n'ar fi pentru unii hipotetic — e constant *în orice împrejurare*, în tot cazul singur el poate pretinde că nu este, în nici o parte, produs al circumstanțelor externe. Această normă este inaplicabilă în logică din pricină că am ajunge să nu admitem ca fiind «noțiuni» de cât lucruri transcendente, și cum acestea ne depășesc închipuirea, nu am avea mai de fel noțiuni.

Așa dar, trebuiește să primim printre atributele esențiale și însușiri pe care obiectul le prezintă numai pus în circumstanțe determinate. Printre acestea însă trebuie să facem o deosebire. Să pornim dela un exemplu. Apa, pusă în anumite circumstanțe, prezintă anume proprietăți specifice; acestea le vom declara esențiale pentru noțiunea apă. Animalele după doctrina evoluției, puse în anume circumstanțe de mediu și vieată, au devenit unele pești, altele păsări etc., au căpătat sub influența circumstanțelor un număr de proprietăți specifice; totuși acestea le vom declara accidentale pentru noțiunea animal. Diferența care se face nu este greu de explicat. Dacă de exemplu ar fi posibil ca luând un animal oarecare acum și punându-l în anume circumstanțe, să capete caractere de pește, în altele de pasăre, în altele de reptil, atunci toate aceste atribute ale speciilor animale ar deveni *atributele însăși ale noțiunii generice animal*. Tot așa după cum se socotesc ca atribute esențiale ale apei, toate acele proprietăți pe care ea le dobândește cu necesitate în anumite situațiuni. Lucrul însă se știe că nu se petrece așa. Dacă odinioară când materia animală avea mai multă plasticitate, pusă în unele circumstanțe a devenit pasăre, în altele reptil, astăzi nu o mai poate, tocmai pentru faptul că a devenit dejă una din aceste, tocmai pentru că — pusă în anume împrejurări determinate — a dobândit unele caractere, care i-au luat în mare parte plasticitatea primitivă, și o împiedică să mai poată deveni și altceva. Atunci, când acele însușiri pe care un lucru oarecare în virtutea proprietăților sale generice, le-a dobândit în certe împrejurări, îl împiedică să mai poată dobândi și altele, *pe care mai înainte le-ar*

fi putut căpăta, ele îl specializează, și la rândul lor neputând fi consemnate printre atributele lui generice, trebuiesc socotite ca «accidentale» față de noțiunea sa generică. Atunci criteriul deosebirii ambelor cazuri studiate ar fi următorul: Acele însușiri pe care un obiect oarecare, așezat în circumstanțe anumite, le capătă cu necesitate, chiar dacă momentan se exclud între ele (cum e de pildă starea de gheață și de vaporizare a apei) dar pot să fie succesiv unite în acelaș concept, fac parte din atributele esențiale noțiunii sale, — pe când însușirile care se pot de-așemeni căpăta, dar care se exclud pentru totdeauna, neputând face parte din acelaș concept, sunt accidentale față de el; o însușire pe care un lucru o capătă cu necesitate, *astăzi*, pus în certe împrejurări, face parte din atributele lui esențiale, — pe când atunci când un lucru nu mai capătă azi o însușire sau un complex de însușiri, oricât vom găsi aceste însușiri la unele lucruri din acest gen, și oricât vor fi fost determinate atuncea de împrejurări repetabile, putem zice că sunt accidentale lucrului ca atare.

În al doilea rând, o însușire pe care o găsim câte odată la un obiect, într'un mod oricât de necesar, dar datorită unor factori externi obiectului, sunt mai accidentale, decât acelea care derivă din factorii săi interni recunoscuți. Firește lucrul se explică lesne, fiindcă ivirea primelor însușiri, atârnă de *întâmplătoarea* întâlnire a obiectului cu acei factori externi ¹⁾.

¹⁾ E momentul să adăogăm aicea că însușirile constante ale unui obiect, păstrează un oarecare ascendent asupra celor temporare, un ascendent ce rezultă din însăș definiția lor. Anume fiind *constante*, nu pot să dispara *nici o clipă* fără a suprima cu aceasta conceptul

În sfârșit o însușire curat accidentală, cum ar fi de pildă umiditatea unor lemne, poate deveni și ar fi mai puțin accidentală, dobândind caracterul unui atribuit specific, dacă împrejurul tuiurilor lemnurilor sau a unor din ele, ar există condiții de umezire constante.

Pentru a rezumă aceste câteva norme indicate, putem spune pe deoparte, că cu cât o însușire derivă din factori externi mai puțini, și cu cât va părea că depinde mai mult de cei interni, ea este mai puțin accidentală, pe când dacă depinde *de mai mulți factori externi*, care, fiind mai mulți, se pot mai rar întruni și stau mai puțin la îndemâna reconstituirii noastre, cu atâta este mai accidentală; pe de altă parte, acele attribute pe care un obiect le dobândește în condiții ușor de realizat și astăzi, trec în esență, și deci sunt note generice, pe când acele caractere care se dobândesc în condiții greu de realizat sau irealizabile chiar — cum este irealizabilă plasticitatea primitivă a materiei animale — trec în accidentă, rămânând simple note specifice, adică note ale unor varietăți subordonate.

Din toate acestea se poate însă vedeà, aceea ce am spus deapal, că limita dintre esențial și accidental, e nesigură, mobilă. Căci firește cu această impresie vom rămâne, când vedem că hotarul dintre însușirile genului și acele ale speciilor subordonate, îl face adesea gradul de ușurință sau de greutate, cu care o proprietate poate fi dobândită, de un lucru oarecare.

6. Conceptele pe care le-am considerat până acum

obiectului. Cele temporare oricât de esențiale, pot să dispară — și dispar în momentul când nu ne gândim la împrejurările în care se ivesc cu necesitate — fără a desființa noțiunea la conținutul căreia contribuiesc.

sunt exclusiv acele care reprezintă «obiecte» și se exprimă verbal, prin substantive. Acestea însă nu sunt singurele noțiuni posibile și nici singurele de care face uzagiu cunoștința noastră. Mai avem afară de asta concepte de «însușiri» și de «acțiuni», care se exprimă prin adjective și verbe. Pe lângă noțiuni ca «om», «plantă», «aur», etc. mai avem noțiuni ca «alb», «rece», «înalt» sau «merge», «curge», «strălucește», etc.

Noțiunile de însușiri și acțiuni se înfăptuiesc prin izolarea lor de complexe în care se găsesc intercalate, prin urmare întocmai ca și noțiunile-substantive. Ba încă trebuie să adăogăm că operația izolării, e mai fundamentală la primele decât la aceste din urmă, fiindcă într'o măsură mai mare sau mai mică toate noțiunile-obiect sunt complexe pe când celelalte presupun operația izolării până la extrem. Să vedem acum cum stau aceste două clase de concepte (adjectivele și verbele), față de cele două procedee indicate, pentru alcătuirea conceptelor.

Prima procedură -- deslipirea elementelor variabile de cele constante observate la un singur obiect -- este suficientă pentru înjghebarea noțiunilor de acțiuni. Mai puțin suficientă pentru izolarea însușirilor și alcătuirea de noțiuni adecuate despre ele. Pentru noțiunile adjectiv e îndeobște nevoie de procedura hotărît superioară, a comparării mai multor exemplare.

Noțiunile de obiect pe deoparte, acele de însușiri și acțiuni pe dealtă parte, se elaborează paralel. Deslipind un element de o grupă de elemente, — de pildă o acțiune de rest — am alcătuit pe deoparte noțiunea de obiect (elementele rămase) pe dealta acea de acțiune (elementul deslipit). Tot așa cu noțiunile de adjectiv.

Aceste noțiuni paralele, nu au însă totdeauna aceeași valoare. Fiindcă dacă cu prima procedură elaborăm o contestabilă și nesigură noțiune de obiect, isbutim însă să înjghebăm cu dânsa, în același moment, o exactă noțiune-verb. Cum am spus, pentru verbe, procedura e suficientă. Să luăm exemplul de mai sus: piatra care se mișcă. Din moment ce piatra șade uneori și de cele mai multe ori, nemișcată, vom desprinde actul trecător al căderii, de complexul în care s'a găsit. Varierea situațiilor, schimbările prin care trece un obiect, sunt mijloace îndestulătoare pentru izolarea acțiunilor și constituirea noțiunilor respective. Aceasta în primul loc, *din cauza caracterului trecător al acțiunilor.*

Cum însușirile (exprimabile prin adjectiv) nu au acest caracter trecător, fiind câteodată chiar așa de staționare, încât dispărând, ar dispărea și obiectul însuș, (de pildă, însușirile galben, strălucitor, greu, la aur), din această pricină, schimbările prin care poate trece un obiect, nu sunt suficiente ca să le izoleze. Niciodată, dacă am fi aflat galbenul numai în aur, n'am fi avut prilejul să-l desprindem, din moment ce dânsul nu se schimbă, oricare vor fi vicisitudinile prin care va trece acest metal. Prilejul de-a izola o însușire — observându-se că ea nu se leagă cu necesitate de complexul în care se află — este iarăș compararea mai multor exemplare. Și anume trebuie să distingem două cazuri, în care o însușire se desface aproape dela sine: sau când aflăm *aceeaș însușire* în complexe variate (de pildă strălucirea la metale, astre, etc.; roșul la sânge, flori, răsărit de lună, etc.); sau când întâlnim *unul și acelaș complex* care diferă într'o singură însușire (de pildă lebede albe,

lebede negre). În ambele cazuri se execută procesul de desprindere a însușirii de restul complexului dat.

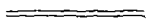
Acuma este drept să spunem, că după cum și noțiunile-verb, pentru a se alcătui în mod desăvârșit, au nevoie să recurgă la metoda comparării, tot așa se pot schița în mod rudimentar și noțiunile-adjectiv cu metoda mai inferioară, a examinării unui singur obiect. Lăsând la o parte cazul în care însușirile cu toată relativa lor stabilitate, totuș variază chiar în decursul evoluării aceleiaș realități (de pildă colorarea la frunze), distingem două motive de izolare, de început de izolare a însușirilor, și fără compararea mai multor obiecte. Un prim motiv este separarea naturală a totului, de parte. Aurul în total nu este numai colorare galbenă, ci un întreg mănunchi de însușiri. Prin divizarea firească a totului în părți, avem un început de constituire separată a însușirilor, și de opunere a fiecăreia din ele față de complexul din care au fost extrase. Această separare a părții de întreg nu este, cred, fără analogie cu cea dintre «permanent» și «trecător». Ba am putea zice că baza *reală* a aceluia început de separare a părții de tot, este de aceeaș natură cu cealaltă. Cu toate că o însușire a unui lucru (care reprezintă numai o parte a lucrului) poate să nu fie în mod *obiectiv* trecătoare, ca o acțiune a lui, este însă trecătoare în privirea noastră *subiectivă*, de oarece pentru a ne forma o icoană a întregului, trebuie să depășim succesiv fiecare însușire a lui, neputându-ne opri decât numai un moment la fiecare din ele. Prin urmare în contemplarea noastră, când ne alcătuim imaginea totalului, fiecare însușire a lui reprezintă numai un moment *trecător* al percepțiunii, care caută să cuprindă suma tuturor, și numai atunci

să se oprească în loc. Față de întreg, fiecare parte — din această pricină — capătă un caracter pasager.

Prin separarea totalului de părți, putem obține prin urmare un început de concepte-adjectiv. Nu obținem însă — cum a fost cazul și la verbe — un concept paralel de obiect, care să aibă o valoare efectivă. Prin aceea separare firească a totului de parte, nu avem nici o indicație, și nu putem ști ce însușiri sunt esențiale și care accidentale obiectului dat. Lipsindu-ne orice orientare în această privință, suntem complet dezarmați.

Am zis că procedeul pe care l'am expus acuma, de un efect nul pentru alcătuirea de noțiuni-substantiv, are destule imperfecții și pentru înjghebarea conceptelor-adjectiv. În special se poate întâmpla ca divizarea totalului în părți, să *nu* coincidă cu descompunerea unui complex în însușiri, ci cu divizarea lui spațială, în părți mai mici, care la rândul lor să aibă toate însușirile întregului. De aceea, superior acestui motiv de izolare a însușirilor, este un al doilea, care îl completează pe acel dinainte, și îl abate dela divizări de o natură diferită. Acest nou motiv de separare a însușirilor unui complex, iarăș fără compararea mai multor obiecte, este constatarea dependenței acelor însușiri, de organe de percepție deosebite. Inchizând ochii d. ex. dispăre culoarea unui obiect, păstrându-se toate celelalte însușiri care atârnă de alte organe. Prin aceste constatări — care sunt baza primitivă a acelei teorii care reduce însușirile unui obiect, la început constitutive, în simple efecte ale substanței sale ascunse, asupra noastră — prin aceste constatări, se separă dela început, se desprind însușirile unele de altele. În orice caz, după cum s'a putut vedea, caracterul manifest trecător al acțiunilor,

le degajează pe acestea mai lesne, decât se pot desprinde însușirile, din cauza caracterului lor mai staționar. Așă se și explică de ce noțiunile-verb, s'au alcătuit cronologiceste mai înainte. Insușirile au fost mult timp identificate cu obiectul însuși — care reprezintă o simplă împreunare a lor — și pentru separarea completă a însușirilor de obiect au mai intervenit și alte considerații, pe care le vom arătă mai târziu, când va trebui să reluăm problema din alt punct de vedere, vorbind de așă numitele «Categorii».

CAP. III.

Ființa psihologică a noțiunilor.

- I. Excursiuni istorice.—2. Noțiunea imagine generică.—3. Nominalismul și ipoteza care rămâne.—4. Cercetări experimentale
5. Consequențe. — 6. Către realism. — 7. Folosul noțiunilor.

1. Problema care urmează în ordinea firească a dezvoltării este: ființa psihologică a noțiunilor. Toate acele prelucrări executate în masa materialului intuitiv, toate acele unități elaborate după criteriile expuse, ceeace am numit concepte într'un cuvânt, în ce formă există, ce anume le constituiește în conștiința noastră? Problema are o deosebită importanță. În afară de faptul că noțiunile pe lângă elemente logice, mai sunt și acte psihice, astfel că e interesant să cunoaștem și ființa pe care o au în această calitate; dar odată cunoscută făptura lor sufletească, și după chipul în care dănsa se va înfățișă, putem trage un număr de concluzii folositoare, și unele aproape categorice, pentru întreaga

însemnătate filozofică a lor. Din această pricină, problema în chestiune a fost îndelung dezbătută și avem la dânsa contribuții destul de numeroase. Ba încă putem spune că a fost una din chestiunile cele frământate, dacă ne amintim că ea a fost amestecată—de altfel nu din întâmplare—în discuția interminabilă a unei probleme mai adânci și mai vaste, discuție care s'a făcut în toate epocile, de și niciodată cu atâta vivacitate, sârguință, și am putea zice seriozitate, ca în Evul-Mediu. E vorba de faimoasa ceartă dintre *realiști* și *nominaliști*, între care au ridicat zadarnic steagul alb al păcii, *conceptualiști* și alți intermediari mai puțin nuanțați pentru a avea un nume deosebitor.

Având drept cauză principală o discordie teoretică dintre filozofia lui Platon și cea a lui Aristotel, drept cauză ocazională sau punct material de plecare, o introducere pe care a făcut-o *Porphyrus*, scrierilor logice ale lui Aristotel, filozofii școlastici, împărțiți în tabere opuse, s'au răboit șapte veacuri, pentru a se ști dacă ideile generale, sau partea comună a mai multor lucruri individuale, partea fixată în noțiuni, există adevărat, numai în mintea noastră, sau numai în sonul cuvintelor. După unii, ceea ce este identic mai multor lucruri, *universalul*, este superior și anterior exemplarelor individuale, lucru afirmat în vechime de Platon. Pentru aceștia merge formula: *universalia ante rem* (Sf. *Anselm*). Această concepție este a *extremului realism*. Realismul mai moderat, susține realitatea universalului, dar în lucruri, așa cum decretase odinioară Aristotel; aceștia subscriu formula: *universalia in re* (*Guillaume de Champeaux*). Ambele direcții realiste se acordau, susținând, că universalul—cuprins în con-

cept—există aeeva, ca atare, în mod substanțial (*universalia sunt realia*). Din potrivă *Nominalismul*, argumentând îndeobște că ar fi o contradicere între faptul că universalul poate fi predicat într'o judecată, și realitatea lui (de oarece e greu ca un lucru real să se afirme de alt lucru real), pretindeă că universalul sau genericul este un simplu nume comun, în natură neexistând decât exemplare individuale. Pentru aceștia merge întâiu formula: *Universalia post rem* și pe urmă: *universalia sunt nomina* (*Roscelin, Occam* și în parte *Abélard*). În fine *conceptualismul*, afirmă că universalul există nu ca realitate fizică sau metafizică, ci ca realitate psihică, *conceptus mentis*, e în orice caz mai mult decât un nume comun. Și pentru dânsul (de oarece în natură nu există decât individualități, și noțiunea e pur subiectivă) eră valabilă formula: *universalia post rem*, nu însă și aceea de: *universalia sunt nomina* (ca intenție *Abélard*, și alții care îl împărtășesc combinat de alte doctrine). În fine au mai fost și alte nuanțe intermediare, care și-au avut diverși reprezentanți¹⁾. Deosebit de aceasta au mai existat filozofi care au căutat să împreune într'o concepție sîntetică, toate aceste teorii, cum a fost *Albert cel mare, Toma d'Aquin*, și alții, cu deosebire la Arabi. Universalul are o existență *post rem* în intelectul nostru, *in re* în lucrurile particulare, *ante rem* în inteligența divină²⁾.

¹⁾ Le aflăm expuse luxos în *Prantl: Geschichte der Logik*. Vol. II. pp. 117—121.

²⁾ În afară de prețioasa operă a lui *Prantl* (în vol. II) se găsesc desvoltări asupra acestei mișcări filozofice schițate în *Überweg-Heinze: Grundriss der Geschichte der Philosophie* Vol. II, pp. 160—349. *P. Janet et G. Sériill:s: Histoire de la Philosophie*. Cap. *Idées Générales*, pp. 500—516.

Trebuește să se remarce acuma că problema capitoului nostru de față nu coincide, ci numai se încrucează cu această problemă mai mare, care a pasionat atâta cugetare medievală. Așă de pildă pe noi ne interesează foarte puțin dacă ideile generale sunt «ante rem» sau numai «in re». Cu tot, ce este discuție metafizică ne atingem aicea, numai indirect. Alte chestiuni discutate atuncea, întră firește și în sfera mai limitată a cercetării noastre. Așă de pildă e teoria nominalistă, identificarea noțiunii cu un simplu nume comun. In orice caz e bine să se știe dela început, că cercetarea noastră proprie, se mărginește la studiul noțiunii în calitatea sa de existență sufletească, ca act psihic, întrucât, precum am spus mai înainte, după concluzia la care vom ajunge, ne putem mai mult sau mai puțin întări sau sdruncină confiența, pe care ne-am pus-o în ele, ca elemente ale cugetării științifice, și prin aceasta, în valoarea însăș a acestei cugetări.

In ce consistă așa dar ființa sufletească a noțiunilor?

2. Din dezvoltările capitolelor precedente s'a reținut cel puțin un lucru: că noțiunile nu sunt reproduceri credincioase ale grupelor percepute, ci prelucrări. Unitatea conceptuală nu se poate confundă cu nici una din unitățile date intuitiv. Nu mai vorbim de noțiunile *generale*, dobândite prin extragerea părții comune a mai multor individualități, și care, referindu-se în această calitate la toate exemplarele individuale, nu este copia întreagă a nici unei din ele. Dar chiar o noțiune de natură individuală (cum este de pildă noțiunea *Polul Nord*) nu este icoana integrală a realității individuale percepute, din moment ce se elimină în concept tot ce este trecător, variabil, cum ar fi exemplul aceasta, *massa*

de gheață, gradul de frig, care poate să se schimbe, în principiu, dintr'o zi în alta. Prin urmare orice fel de noțiune, eliminând elemente, izolând, prelucrând, alcătuește un product sufletesc, care nu se indentifică și nu poate să se identifice cu nici o reprezentare intuitivă. Atunci în ce consistă, sufletește, noțiunea?

Nimic mai natural decât faptul că atunci când s'a căutat substanța sufletească a noțiunii, a fost căutată la început în acele regiuni psihice care sunt mai vizibile, mai materiale, și nu în altele mai eterice, mai subtile, care s'ar putea și susține că nu sunt. În al doilea rând prin analogie cu ceea ce se întâmplă în viața practică, unde atunci când desprindem o parte dintr'un întreg, ceea ce rămâne, e o realitate *de aceeaș natură* cu întregul dela început (de pildă tăind crengile unui arbor, rămâne un trunchiu de aceeaș natură materială cu arborul primitiv), prin analogie s'a putut crede, că noțiunea fiind rezultatul unei operații asemănătoare, va avea aceeaș natură materială cu icoana intuitivă, din care a desprins elemente și reținut altele. În scurt, a fost o tendință explicabilă, când s'a presupus că făptura psihică a conceptului, o formează o *image generică*, o *reprezentare* concretă care ar cuprinde numai părțile comune ale reprezentărilor de acelaș fel, când s'a crezut în fine că conținutul noțiunii are un corp, o întruclipare materială adecuată. În sfârșit e cert că s'a exprimat sub formă de teorie, părerea că alături de reprezentarea unui om individual, există și o reprezentare generică de «om», tot așa de «plantă», de metal, etc., reprezentări cari sunt alcătuite din quintesența reprezentărilor individuale, de acelaș fel, eliminându-se tot ceea ce este într'nsele particular.

Oricâte motive vor fi fost pentru această concepțiune, și oricâte temeieri vor mai părea și astăzi în favoarea posibilității ei (unul din ele este de sigur, caracterul vag, lipsa de detalii precise a majorității reprezentărilor noastre) în filosofie concepția se poate socoti compromisă dela cunoscuta și neconținut citata critică a lui *Berkeley*. Acea critică făcută chiar în introducerea *Principiilor cunoștinței omenești* și îndreptată «in concreto», împotriva unei afirmații nu mai puțin cunoscută a lui *Locke*, care vorbise de reprezentarea generală a unui triunghiu, care să nu fie nici dreptunghiu, nici obtuzunghiu, nici ascuțitunghiu, nici unul din ele, și toate împreună. Berkeley tăgăduște posibilitatea unei astfel de reprezentări generale, cu spirit și cu o dreptate care nu se poate zdruncină. Să facem abstracție de ultima parte a afirmării lui *Locke*, că reprezentarea generală (care ar fi întruchiparea noțiunii) trebuie (pe lângă alte exigențe) să cuprindă și toate notele individuale, adunate oarecum. Această pretențiune este contradictorie cu scopul ideal al noțiunii, care *elimină* particularul, și care în orice caz caută să reducă, nu să sporească. Ce să mai vorbim de faptul că în această reprezentare generică un triunghiu va fi *în acelaș timp*, și cu laturile egale și cu laturile inegale. Noțiunea devine pur și simplu din element al logicei, un element al absurdului. Dintr'o rază a lui *Ormuz*, o picătură întunecată a lui *Ahriman*! Lăsând la o parte această anexă a afirmării, și mărginindu-ne la ideea, că reprezentarea generică a triunghiului trebuie să nu fie o reprezentare de triunghiu individual, ci să cuprindă numai partea comună a tuturor, vom spune, împreună cu Berkeley, că o astfel de reprezentare nu poate să existe, e o pură

imposibilitate. Să menționăm și pătrunzătoarea observare a lui *Husserl*, care arată că un astfel de triunghiul e și contradicător, de oarece pe baza definiției sale el este sau ascuțit, sau obtuz, sau dreptunghiul, — prin urmare această diviziune disjunctivă îi consumă toată sfera, și nu mai lasă o altă posibilitate de realizare, de pildă triunghiul pur. Genul se consumă în specii, nu există alături de ele ca realizare aparte¹⁾. Orice reprezentare e cu necesitate individuală.

Cu toate că aceste întâmpinări ne par suficiente, e totuși bine să mai stăruim puțin. Fiindcă după cum am spus sunt unele aparențe, care îndreaptă spre acea concepțiune, aparențe care uneori pot avea o intensitate ce face să se uite o clipă, imposibilitatea lăuntrică a ei. Se remarcă anume, că în urma percepției repetate, a mai multor obiecte de acelaș fel, părțile lor diferențiale se întunecă, treptat ce se accentuează în memorie partea lor comună. Ar avea loc un fel de suprapunere a diferitelor imagini, o anulare reciprocă a elementelor deosebite, sau mai exact o contopire, care are drept imagine rezultantă, media tuturor. La dreptul vorbind acest proces, în întregimea în care l'am schițat e greu să spună cineva, că l'a constatat limpede în conștiință. Se poate vorbi cel mult de un rudiment, de ceva, până la un punct numai asemănător. În această formă deplină, este o complectare a închipuirii noastre, făcută mai ales cu călăuza unor analogii externe, comparându-se anume înregistrările minții noastre, cu aceea a plăcilor fotografice. După cum prin suprapunerea mai multor chipuri fotografiate, se poate alcătui un chip, care să fie

¹⁾ *Logische Untersuchungen*. Vol. II, p. 132.

mijlocia, quintesența tuturor, de ce nu s'ar petrece la fel și în mintea noastră unde imaginile similare contopindu-se, ar dă naștere la o imagine-tip, la o imagine generică, rezultanta tuturor, care ar fi tocmai noțiunea noastră? Iată atunci realizată acea reprezentare generică a lui Locke, sau în orice caz în principiu realizabilă. Ba mai mult decât atât, așa fiind lucrurile, s'ar putea aștepta ca din ce în ce, că avem mai mult și mai lesne imagini generice, decât individuale.

Totuș existența unui fenomen similar în mintea noastră cu acel al portretelor compozite, și mai ales considerarea unui astfel de fenomen în cazul în care ar exista, drept ființa sufletească a noțiunii, drept identic cu ea, — este lucrul cel mai contestabil după lume. O mijlocie materială a mai multor imagini, este cu totul altceva decât media ideală pe care o reprezintă noțiunea, prin considerarea părților comune. Să luăm un exemplu. Noțiunea culoare este alcătuită, reținându-se elementul comun al tuturor colorilor individuale, sau, cu alte vorbe, totalitatea colorilor dă naștere la conceptul generic de «culoare». Aceasta este noțiunea generică, pe care o formează colorile individuale. Poate să existe vreo asemănare între acest concept și rezultanta materială a tuturor colorilor spectrale, care știm că este o senzație incoloră, de oarece ele se anulează reciproc, și de asta rezultatul e tocmai o negare a colorii? Un om care n'ar fi avut de pildă toată vieța decât senzații de galben și de roșu, ar avea ca noțiune generică, tot culoarea în general, deși rezultanta materială a combinării ar fi portocaliul, și așa mai departe. Sau la senzațiile gustative, suprapunându-se săratul, dulcelui, avem așa numitul «fad» adică: *absență de gust*. Și totuși o ființă care n'ar avea decât aceste două senzații gustative, ar alcătui din ele,

tot noțiunea de gust în general. Se poate limpede vedea că una este mijlocia materială a unor imagini, și alta media lor ideală; una este eventualul proces de contopire și alta procesul elaborării conceptuale, în care și după alcătuirea noțiunii tipice și unitare, imaginile individuale rămâne intacte, ca mai înainte. Chiar din aceasta poate să se vadă, că procesul conceptual stă pe o altă treaptă, atârnă de altă funcțiune sufletească, întrucât chiar prelucrând datele intuitive, le lasă pe de altă parte, materialmente, așa cum se aflau. Lucrul ar fi fost cu neputință poate, dacă procesul reprezentării și acel conceptual, care modifică reprezentarea, ar fi stat pe aceeaș treaptă sufletească.

Este drept cum am spus și mai înainte, că uneori putem afla în conștiința noastră, fapte sufletești, ce par să întruchipeze materialmente postulatele noțiunii. E cazul pomenit, al ștergerii părților diferențiale, și al accentuării părților comune mai multor obiecte percepute, într'o imagine generică, rezultantă. Așa de pildă, pentru a se cită exemplul lui *Taine*, străbătând o întregă alee de plop e mult mai greu să-ți reprezinți un plop, decât dacă n'ai fi perceput decât unul singur, sau privind o întregă găinărie, e mai greu să-ți reprezinți pe una din ele, decât în cazul când ai fi văzut în față o singură găină¹⁾. Diferitele imagini individuale tind a se anula, și conduc spre imaginea schematică-generică.

La aceasta răspundem. 1) Acest fenomen sufletesc există dar el formează o fază tranzitorie. E drept că o experiență mai numeroasă de acest fel, tinde să anuleze diferențele, dar aceasta în *primul moment*. Repetând zilnic observarea găinăriei respective vei ajunge să-ți

¹⁾ *De l'Intelligence*. Vol. I, Cartea II, cap. 2.

formezi o imagine adecuată despre fiecare. Și nu putem, să facem dintr'o icoană tranzitorie, embrionară, substanța unei noțiuni științifice; 2) o altă observare înrudită cu aceasta este următoarea: în urma procesului schișat, se dobândește — după cum observă și Taine — o imagine confuză, vagă, nehotărîtă; aceasta nu credem că poate să fie corpul unui concept, a cărui primă însușire este claritatea și precizia conturului, chiar dacă noțiunea nu e adecuată realității. Limpezimea și preciziunea noțiunii științifice, exige ca ființa ei psihică să fie tot așa de hotărîtă. De aci urmează neapărat ca imaginea generică — în cazul când ar constitui noțiunea — să fie una din două: sau o imagine în care diferențele individuale s'ar contopi hotărît într'o medie rezultantă (ca portretele compozite), ceea ce am văzut că nici nu descoperim în conștiința noastră, nici nu se poate identifica cu noțiunea; sau în imaginea generică să se anuleze reciproc toate diferențele, și să nu rămână decât strict părțile identice. Această imagine însă pe lângă că n'ar fi reprezentabilă (și deci n'ar mai fi imagine), dar nici dânsa nu ar corespunde cu noțiunea, fiindcă prin acea anulare ar pierde caractere pe care noțiunea le conservă. În adevăr *eliminarea* tuturor însușirilor care apar diferit (nu combinarea lor într'o medie rezultantă) însemnează o completă exterminare. Prin faptul că de exemplu metalele individuale sunt diferite, în greutate și culoare, anularea reciprocă ar cere ca însușirile: greutate și culoare să fie scoase din imaginea generică a metalului, să nu figureze absolut de loc, nu numai diferențele lor, dar nici ele ca atare. Aceasta este anularea adevărată. Dar faptul nu ar mai corespunde cu noțiunea metal, care conservă aceste caractere, înlăturând numai *diferențele lor* eventuale. Așa dar ac-

țiuni generice, însușiri și obiecte generice (așa cum sunt fixate prin noțiuni) nu se pot obține nici prin contopirea, nici prin anularea reciprocă a imaginilor individuale.

E sigur acumă că noțiunea se întovărășește de regulă cu o imagine concretă. Când ai în minte noțiunea «om», «pește», «floare» etc., vei avea în deobște și o imagine de om, floare, etc. Acesta este încă unul din motivele pentru care substanța sufletească a noțiunilor a fost căutată în materialul imaginativ. Și de sigur este unul din punctele de căpetenie ale problemei să ne dăm seamă de caracterul imaginilor din acel moment, și să observăm dacă ele se deosebesc prin ceva remarcabil de reprezentările individuale. După *Lotze*, imaginea noțiunii generale, nu este mai săracă în conținut decât imaginile individuale, din a căror comparare noțiunea s'a alcătuit. Imaginea noțiunii generale este mai săracă *nu* în caractere, ci în caractere *determinate*¹⁾. Alții, printre care *Wundt*, sunt de altă părere, accentuând că lipsa de precizie pe care o au imaginile mintale, nu o au numai acele ce reprezintă o noțiune, (și ca atare o clasă întreagă de obiecte similare) ci și acele care reprezintă cu intențiune un obiect individual²⁾. Nu există nici o deosebire între reprezentările care concretizează o noțiune, și acele care se referă la un singur fapt particular. Imaginea ce întovărășește conceptul, când îl întovărășește, este tot o imagine individuală, și se deosebește de cazul în care exprimă un fenomen individual, numai prin intențiunea, rolul pe care îl are. Mai mult decât atâta, e posibil ca imaginea individuală care înso-

¹⁾ Op. citat, p. 13.

²⁾ Op. citat, vol. I, p. 45.

tește o noțiune, să aibă mai mult relief *nu* în elementele sale generice, comune cu alte obiecte asemănătoare, ci în cele pur individuale, pe care noțiunea le-a înlăturat. E un lucru constatat și în experiența mea personală. Atunci când am în minte noțiunea bisericii, în mod invariabil, îmi vine în închipuire, imaginea bisericii Trei Erarhi. Și în această imagine individuală, ceea ce are mai mult relief, nu este partea comună cu celelalte biserici, ci aurăria și dantelura de piatră, așa de personală, a ei. Și e suficient un singur caz în care o noțiune să fie reprezentată printr'o icoană individuală (și în chiar aceasta să fie în lumină părțile cele mai individuale), pentru a admite că ființa sufletească a noțiunii generale, nu o alcătuește această imagine cu totul inadecvată, ci mai este ceva, deosebit, care o constituie, în viața noastră psihică.

3. Din dezvoltările precedente ceea ce se conchideă în mod imediat eră faptul că le lipsesc noțiunilor imagini adecuate, și că noțiunile ca atare sunt *ireprezentabile*. Oricine s'ar îndărătnicî să caute în imagini, ființa noțiunilor, și numai aci, va trebui să conchidă până la urmă că noțiunile nu există. Și tocmai aceasta nu se poate susține așa de ușor, când toate științele alcătuite, care sunt efective, nu năluți, sunt fără excepțiune de natură conceptuală, și își socot o scădere acolo unde nu sunt. Oricât de greu și de insuficient ne-am imagină conținutul propriu al noțiunii, totuși o simți că există, în spiritul tău. Ca argument special ce

) In clasicul manual de Logică al lui Maiorescu (cap I. § 8) se definesc noțiunile ca reprezentări generice; totuș puțin mai departe se îndreaptă spunând că ele „pierd materialismul senzațiilor... devin eterice și obiecte curate ale gândirei“.

afirmă puternic existența reală a conceptelor este desigur faptul că avem o mulțime de idei pe care le mânuim, împreună și clădim, despre care nu putem avea nici un fel de imagine, și nici nu poate fi vorba de reprezentare. Toate acestea mai mărturisesc, în împrejurări și mai favorabile de cât noțiunile care le întovărășim de reprezentări, că locul conceptelor, e în altă regiune sufletească de cât în aceia reprezentativă.

Odată stabilit caracterul individual al tuturor imaginilor și neadmițându-se de către școala empiristă procese sufletești care să nu fie combinări de senzații și reprezentări, rămâne să se desemneze ca substanță a noțiunilor generale, singurul complex de o natură generală, care se găsește fie și la periferia vieții psihice, *cuvântul*. Nu rămâne decât reluarea vechiului *nominalism*, identificarea ideii generale cu cuvântul care o exprimă, general și dânsul, adică aplicabil ca și noțiunea la clase întregi de fenomene similare. Nu toate noțiunile se însoțesc de imagini, toate însă de cuvinte. Cuvântul rămâne așa dar, singurul care putea să fie considerat ca substanța adevărată a conceptului, ca noțiunile însăși. Avem iarăși formula: *universalia sunt nomina*. Aceasta a și fost calea apucată, și o adevărată reînflorire a nominalismului ne oferă teoriile respective ale lui *Berkeley*, *Hume*, *Condillac* și — cu toată aparența moderată — *J. St. Mill*. După ce senzualistul francez Condillac, punându-și întrebarea: «Ce alcătuește, în fond, o idee generală în spiritul nostru?» răspunsese categoric: «Numai un *nume*»; după ce Hume afirmase de asemeni că «o idee particulară devine generală dacă se alipește de dânsa un termen general, adică un termen care totodată e alipit și de alte multe idei

particulare...»¹⁾; după aceștia J. St. Mill, cu mai mare lux de explicații, și cu o argumentare mai complicată intervine și dânsul în acelaș sens. Susținând «că propriu zis nu există *concepts generale*, ci numai idei complexe de obiecte concrete» dar că avem puțină «să ne îndreptăm exclusiv atențiunea numai asupra unor părți ale ideii concrete», adăogă ca explicație, mai departe, că ceea ce face cu deosebire să avem această posibilitate, este întrebuințarea semnelor și mai ales a cuvintelor. «Noi creăm o *asociare artificială*» între atributele comune unei grupe de obiecte și «o *oarecare combinație de sunuri articulate*». «Când auzim un son, sau când vedem scrise caracterele corespunzătoare, se deșteaptă în spiritul nostru ideia unui obiect care posedă aceste atribute, și în această idee, numai aceste atribute sunt suggerate cu vioiciune spiritului, pe când conștiința care o avem de restul ideii concrete rămâne slabă. *Și cum cuvântul n'a fost direct asociat decât acelor atribute*, poate să le amintească tot așa de lesne sub o combinație concretă sau sub alta»²⁾.

Argumentația lui Mill este o mostră rară, de aceea eroare de demonstrație care poartă numele de *petiție de princip*, adică un exemplu în care premisele presupun existența concluziei. Mai întâiu de toate se pune întrebarea: de ce un cuvânt n'a fost direct asociat decât atributelor comune ale unei grupe? Aceasta nu presupune o anticipată extragere a atributelor comune, deci un concept? Cu teoria *asociaționistă*, Mill ar vreă să explice lucrurile astfel. După dânsul rostirea unui cuvânt

¹⁾ *Trahtat über die menschliche Natur*. I. Teil. trad. germ. Köttgen și L'ops. p. 37.

²⁾ *Philosophie de Hamilton*. Trad. franc. Cazelles, p. 327.

deși deșteaptă o imagine individuală, ne îndreaptă atenția spre elementele ei generice, din pricină că dânsul fiind succesiv asociat cu imagini individuale asemănătoare, s'a creat o asociare mai puternică—prin repetiție și habitudine—cu partea comună a tuturor imaginilor, nu cu acele variabile, cu care tocmai din pricina variației lor, dela imagine la imagine, s'a asociat mai rar. Explicarea asociaționistă ar fi aicea satisfăcătoare, numai atunci când s'ar putea susține și dovedi, că acelaș nume a fost dat *accidental*, la imagini asemănătoare, și în urmă prin forța repetiției, el amintește de preferință partea lor comună. Dar această supoziție e absolut fantastică. Un cuvânt s'a dat deopotrivă la obiecte asemănătoare, s'a extins dela un singur obiect la mai multe (cazul numelor proprii care se transformă în comune), tocmai prin faptul că s'a recunoscut prealabil existența unor părți comune, așa dar *pe o bază conceptuală efectuată*. Prin urmare nu generalitatea numelui poate să explice ideia generală, ci aceasta din urmă generalitatea numelui.

De altfel, în principiu, Nominalismul ca atare, este o concepție absurdă. Dacă n'ar fi un act spiritual care să dea înțeles sonului articulat, acesta ar cădea în rândul sunetelor stupide. N'ar mai fi cum spune *Liebmann*, nici o deosebire între un cuvânt și dăruitul roatelor unei trăsurii ¹⁾. Cum se poate pretinde că sonul, ca atare, constituie ideia generală?

În afară de această obiecție de principiu, se mai pot face și altele accesorii. Bunăoară ce poate să spună nominalismul față de cuvintele cu *două înțelesuri*?

¹⁾ Op. citat, p. 489.

Dacă unitatea ideii generale o constituie unitatea cuvântului, și numai aceasta, cum se poate întâmpla să existe două *idei generale* și *un singur cuvânt*? Fără admiterea unui act spiritual, deosebit de cuvânt, această împrejurare ar fi cu neputință sau în cazul când se constată, un adevărat mister. Apoi iarăși o dificultate, de și mai mică, întâlnim la faptul că o singură idee generală se exprimă câteodată prin mai multe cuvinte. Cum se explică unitatea ideală care se află în acest caz, realizată printr'o diversitate materială? În nici un chip altul de cât admitând alături și deasupra întâmplătoarelor cuvinte acumulate, un act spiritual care menține și întemeiază unitatea constatată. Și așa mai departe.

Odată recunoscând insuficiența manifestă a teoriei nominaliste, și chiar absurditatea ei principială, rămâne să căutăm ființa sufletească a noțiunii, înapoi, în intelectul nostru. Simplă imagine am văzut că nu este, de și se însoțește de regulă cu imagini. Trebuie să fie ceva *alături* de aceste imagini individuale, imagini pe care e natural de altminteri să se razime și să le aducă în conștiință, întrucât pe ele le prelucrează, din ele se înjgheabă și la ele se aplică. Noțiunea nu este constituită de întâmplătoarea imagine individuală, ci, în primul loc, din *intenția* cu care o privim, din *raportul* în care o așezăm, din *rostul* deosebit pe care i-l atribuim. Aceasta e cred interpretarea cea mai justă, pe care o aflăm împărtășită în esență de filozofi destul de diferiți în alte priviri cum ar fi de pildă, *Husserl* și *Wundt*. Cel din urmă spune «nu în reprezentarea însăși, ci în *raporturile* în care aceasta stă, poate să rezide valoarea ei conceptuală ¹⁾». Și adaugă mai departe că atunci când

¹⁾ Op. citat, vol. I, p. 46.

o imagine individuală e *privită conceptual*, avem conștiința că putem să o schimbăm, cu alta similară, fără a schimba cursul gândirii, ceea ce firește nu se petrece când considerăm o imagine individuală, în calitatea ei de imagine individuală.

Cu nuanțe de gândire variate, Husserl accentuează și dânsul, — și încă într'un mod mai apăsător — că noțiunea nu consistă în imagine, care este individuală, ci într'un act intelectual, suplimentar, care nu e firește de natură reprezentativă. Deosebirea dintre o imagine individuală luată ca atare și atunci când e privită conceptual, constă în forma specifică de conștiință pe care o avem în ambele cazuri. «Er gehört zur «Form des Bewusstseins». Sein «Ursprung» liegt in der «Bewusstseinsweise», nicht in der wechselnden «Materie der Erkenntnis». ¹⁾

¹⁾ *Op. citat.* Vol. II, p. 109. De asemeni aflăm în aceeaș parte a operii aceștia o interesantă și sugestivă descriere a fenomenului cercetat. Câteva rânduri măcar se cuvin să fie reproduse:

„In letzterer Hinsicht lehrt nun die vergleichende Betrachtung, dass der Act, in dem wir *Specificisches* meinen in der That wesentlich verschieden ist von demjenigen, in dem wir *Individuelles* meinen; sei es nun, dass wir im letzteren Falle ein *Concretum* als Ganzes, oder dass wir an ihm ein *individuelles Stück* oder ein *individuelles Merkmal* meinen. Gewiss besteht beiderseit. auch eine gewisse phänomenale *Gemeinsamkeit*. Beiderseits erscheint ja dasselbe *Concretum*, und in dem es erscheint, sind beiderseits dieselben sinnlichen Inhalte in derselben Auffassungsweise gegeben; d. h. derselbe *Belauf* actuell gegebener *Empfindungs—* und *Phantasieinhalte* unterliegt derselben „*Auffassung*“ oder „*Deutung*“, in welcher sich für uns die *Erscheinung des Gegenstandes* mit den durch jene Inhalte präsentirten *Beschaffenheiten* constituirt. Aber die gleiche *Erscheinung* trägt beiderseits verschiedene *Acte*. Das eine Mal ist die *Erscheinung* die *Vorstellungsgrundlage* für einen Act *individuellen* Meinens, d. h. für einen solchen Act, in dem wir das *Erscheinende* als dieses Ding, als dieses Merkmal oder dieses Stück im Dinge meinen. Das andere Mal ist sie *Vorstellungsgrundlage* für einen Act *specialesrenden* Meinens, d. h. während das Ding,

4. Argumentările înșirate până acuma ne par suficiente, pentru a dovedi că natura spirituală a conceptelor nu rezidă nici în imagini ca atare, nici în cuvinte mai ales, și că trebuie să admitem procese intelectuale care se săvârșesc alături de imagini și cuvânt. Oricât ar fi de obligatorie această ipoteză, e bine totuș s'o întărim și cu constatări experimentale,—măcar întrucât se poate stabili că există efectiv o activitate intelectuală fără imagini și neatârnată de cuvânt. E drept că studiul experimental al inteligenței, când e vorba mai cu seamă de funcțiunile superioare, nu este prea înaintat. Deocamdată psihologia explorează cu metodele nouă, domeniile mai elementare. Totuș cercetarea noastră de față ar rămâne îndărătul timpului în care e scrisă, dacă nu ar relată rezultatele, fie numai probabile, care s'au dobândit subț acel raport. Vom reproduce și pe albocuri interpretă câteva din constatările făcute de către *Binet*, și consemnate în lucrarea «*L'Etude Expérimentale de L'Intelligence*», cap. VI (*La pensée sans images*).

Deocamdată lășăm lă o parte problema existenței gândirii fără cuvinte, și să vorbim de gândirea fără imagini. Dupăce autorul ne încunoștiințează că a observat în general «că atunci când o persoană aude un cuvânt, există un moment scurt în care acest cuvânt e înțeles, fără a dă loc la o imagine», ne comunică niște experiențe înadins organizate, cu două copile. Una din ele, Margareta, căruia i s'a spus cuvântul «*clocher*», întrebată dacă l'a văzut în imagine, răspunde: «Je l'ai vu

oder vielmehr das Merkmal am Dinge erscheint, meinen wir nicht dieses gegenständliche Merkmal, dieses Hier und Jetzt, sondern wir meinen seine *Inhalt*, seine „Idee“; wir meinen nicht dieses Rothmoment am Hause, sondern *das Roth*“.

ă force d'y penser». Altă observare caracteristică, de amândouă confirmată, este că adesea, nu se deșteaptă imaginea obiectului denumit ci a altuia, accesoriu. Așa, cealaltă copilă, Armanda, la vorba «cotelette», își reprezintă o cursă de biciclete, pentru a aduce costițe la dejun. Obiectul însuși rămâne nereprezentat. Tot așa la vorba «elefant» i se deșteaptă niște imagini asociate, nu chiar a elefantului etc.¹⁾ Câtă vreme imaginea ivită reprezintă însuș gândul, s'ar mai putea spune că gândul este imaginea însăși. Când însă imaginea e una asociată, lucrul nu mai e posibil; e cam greu să se spună că imaginea bicicletei constituie noțiunea de costiță! Exemple de acestea (unde imaginea trădează un proces de asociere) mai arată și caracterul târziu al imaginii față de actul intelectual. La o nouă întrebare: «Ai făcut multe progrese în limba germană, anul acesta?» se răspunde: «Știu bine să construiesc acum, mult mai bine». Întrebată de imagini, a răspuns: «Nu cred... așteaptă... Poate am întrezărit pe profesoara de germană. Dar nu sunt sigură... M'am gândit la fraze. Am văzut câteva litere, dar și asta, vag».²⁾ Concluziile lui Binet — care firește înșină mai multe cazuri și arată și îngrijirea cu care le-a făcut — sunt următoarele: «Esențialul este c'am arătat că imaginea ocupă un loc mult mai redus, decât se crede de obicei». «Imi pare deficil să presupun că imaginea—înțeleg prin aceasta imaginea senzorială, derivată din percepțiile simțurilor—poate să fie totdeauna coextensivă gândirii. Gândirea se alcătuește nu numai din contemplare, dar și din reflexiuni: și nu văd bine cum reflexia ar putea să se traducă în imagini, decât într'o formă simbolică»³⁾.

¹⁾ Op citat pp. 85 și 86.

²⁾ Op. citat. pp. 90 și 91.

³⁾ Op citat, p. 104.

La care adăogăm că noțiunile consistând din «reflecții» asupra imaginelor, unele de mult executate, nu sunt de natură reprezentativă.

Acele exemple au privit ideia fără de imagini. Să vedem acumă dacă s'a putut surprinde în experiență, o gândire efectivă, fără de cuvinte. Firește ne-am putea mulțumi pentru aceasta să aflăm o cugetare neînsoțită de cuvinte, indiferent dacă este însoțită de imagini sau nu. Dar pentru scopul nostru general, n'am fi pe deplin satisfăcuți să nu putem formulă rezultatul constatărilor experimentale decât în această propoziție: s'a observat gândire fără imagini și fără cuvinte, *nu însă fără una din ele*. De aceia importantul e să se afle cazuri de gândire reală, fără cuvinte și fără imagini. O stare de gândire pură, de oarecare durată, chiar dacă ar fi în principiu posibilă, ar fi însă foarte dificilă de realizat, și mai totdeauna se constată în cazul gândirii fără imagini, când lipsește vorbirea tare, o vorbire «interioară». Ce aceea ne putem mulțumi cu constatarea unei gândiri fără imagini, care ar fi clar efectuată, *înainte* de exprimarea ce nu poate întârziă. În această privință Binet, ne comunică următoarele exemple: «Armanda, căruia i-am spus numele F... se gândește la această persoană, gândește că această persoană, nu mai este aici, ci a schimbat locuința. Această gândire de ce natură este ea? Pe de o parte e lipsită de imagini senzoriale; Armanda spune că nu își reprezintă nimic; pe de altă parte dacă se exprimă prin cuvinte, care presupun imagini verbale, e sigur că imaginile verbale nu sunt decât o expresiune a gândirii deja înjghebate; gândirea e anterioară; pentru ca Armanda să-mi spue ori să-și spue «F... nu mai este aicea, ci aiurea»

pentruca să găsească această frază, trebuie să fi avut mai înainte gândirea coresponzătoare, oricât de atenuată va fi fost această gândire. Așa dar, există o gândire care se formează fără imagini și chiar fără imagini verbale». In fine încă o anchetă: *Intreb.* Unde îți este acum pălăria? *Răsp.* Acea pe care o voiu pune astăzi e în cabinetul cu lămpi. *Intreb.* Cum a venit această frază? *Răsp.* Ea a fost pregătită de mai multe gândiri. Nu pregătesc vorba. Ea e comparabilă cu o imagine. Răspunsul în cuvinte îmi apare ca o imagine care taie gândirea. Gândirea, este ceva pe care o știu îndată, fără s'o fi căutat prin cuvinte; îmi apare ca *un sentiment*. Nu știu ce să zic¹⁾». Concluziunea ar fi constatarea unui act intelectual real, care nu e imagine și nu se poate nici confundă cu exprimarea verbală. Se manifestă ca un sentiment²⁾.

Scopul nostru nu a fost, fără îndoială, să arătăm că poate să existe o astfel de activitate intelectuală, în mod prelungit (aceasta nu ne-ar fi slujit la nimic), ci numai că există, că pare a se constată și pe altă cale. Că după toate probabilitățile, viața sufletească nu se reduce numai la imagini și împreunările lor, ci mai prezintă un domeniu superior, unde se găsește probabil și partea fundamentală a gândirii conceptuale. Intru cât privește restul, admitem fără rezervă că spiritul nostru are o imperioasă nevoie de a se concretiză. de a-și îmbracă ideile cele mai abstracte într'o haină cât de

¹⁾ *Op. citat. pp. 106, 107.*

²⁾ In anii din urmă credința în gândire fără imagini și anterioară cuvântului a făcut mari progrese în cercurile psihologilor. Menționez ca un document al atmosferei timpului, lucrarea „Essai sur la pensée„ (1924) a compatriotului nostru D. Bădărău, (Notă la ed. IIa).

puțin materială. Că acolo unde nu găsește imagini, (fie acum și inadecuate) întrebuițează repede cuvinte. Recunoaștem de asemenea, cu toată lumea, covârșitoarea importanță a cuvântului pentru precizarea și rafinarea cugetării și mai mult decât atâta caracterul aproape indispensabil al lui. De asemeni remarcăm în acest proces de concretizare, treptata înlocuire a imaginilor, chiar acolo unde originar se găseau, prin cuvinte, ca instrument concretizator. Lucrul nu poate să ne mire. Cuvântul prin generalitatea lui, reprezintă mai credincios noțiunea generală decât o poate reprezenta o imagine individuală. E firească trecerea dela o concretizare mai imperfectă spre alta mai desăvârșită. Spre a face o comparare, s'a întâmplat cu noțiunea generală ce se întâmplă cu câte o autoritate publică. Dacă la început se adăpostește într'o clădire particulară (construită ca pentru nevoile unui particular), cu timpul caută să-și facă o clădire proprie, adecuată necesităților sale cu caracter obștesc. Așa e și cu noțiunea. La început se mulțumește cu o imagine individuală, pe care în urmă caută s'o schimbe, cu cuvântul general, clădirea proprie a ei.

5. Studiul noțiunii din punct de vedere psihologic, cum am spus și mai înainte, poate să ne dea indicații indirecte, dar prețioase asupra valorii științifice a lor. Și firește fiecare teorie din cele examinate, prezintă alte concluzii subț acest raport. Pentru *nominalism*, noțiunea e un simplu instrument economic, prin care cuprindem dintr'o dată o câtime numeroasă de obiecte. Prin urmare se atribuie noțiunii drept rol fundamental ca să nu zicem unic, un rol pe care i-l atribuie și alții, însă în mod accesoriu. Pentru *nominalism* valoarea *obiectivă* a noțiunii, este sdruncinată. Tot așa se pe-

trece și în acea concepțiune care consideră noțiunea ca o *image generică*. Și în această teorie valoarea științifică a noțiunii este foarte redusă, când ne gândim că acea imagine generică rezultă fie din insuficiențe memoriale, fie din o contopire de chimie subiectivă. Cu totul altă importanță revine noțiunii, îndată ce îi recunoaștem ca sediu sufletesc, partea cea mai înaltă, cea mai intimă a spiritului, acolo unde spiritul e el însuși, cu bazele sale înăscute, cu legile apriorice, — acolo unde nu domină întâmplarea, mecanismul orb, sau chiar biologismul teleologic, ci rațiunea însăși. Firește, nu am așteptat încheerile acestui capitol, pentru a ajunge la această convingere; prin desvoltările psihologice din urmă n'am avut decât o confirmare.

Concepțiunea la care am ancorat, este o specie de conceptualism, — zic numai o specie, pentru cuvântul că tot conceptualism este, dacă ținem seamă de definiția lui tradițională, și acea teorie care socotea noțiunea ca o simplă imagine generică. Firește ar fi de dorit ca aceste două teorii așa de deosebite între ele, mai cu seamă în consecuente, să poarte și un nume diferit. E un desiderat legitim, care e în așteptarea scriitorului înzestrat cu talentul denumirilor fericite. Datoria unui studiu de natura celui de față, se mărginește numai la cât mai exacta precizare a caracterelor diferențiale care separă ambele teorii.

6. La acest capitol și în legătură cu discuțiile istorice pomenite, care s'au făcut în jurul conceptelor, revine chestiunea atinsă și mai înainte, a realității noțiunilor, dincolo de subiectivitatea noastră. Sau pentru a întrebuiță terminologia tradițională, trebuie să lămurim, dacă acel conceptualism la care ne-am oprit se

poate împreună cu realismul, așa după cum voiseră și afirmaseră odată, Albert cel mare, sau Toma d'Aquin.

În primul loc trebuie să săvârșim o operație necesară în mai toate cazurile analoge, să delimităm bine chestiunea, s'o deosebim cu claritate de alte probleme cu care se întretae sau învecinează, și cu care s'ar putea eventual confundă. Confuzia mai cu seamă e posibilă să se face, cu acele chestii asemănătoare, care sunt mai frecvent desbătute, care au chemat mai des atențiunea, și au format o deprindere care îndreaptă, fără voce, către ele. Întrucât privește ultimul timp, mult mai adesea decât problema realității conceptelor s'a discutat problema realității obiective a speciilor biologice, deasupra sau alături de indivizi, problema tipurilor organice, care alcătuiesc forme permanente, pe care exemplarele trecătoare, cu variații neînsemnate, le repetă și reproduc. Partizanii realității obiective a tipurilor ca atare, și-au recunoscut și dâșii ca părinte pe Platon, unii au referit și la Aristotel. Atât această comunitate a părinților, cât și unele înrudiri calitative (de pildă și teoria realității conceptelor și aceea a realității speciilor, susțin existența obiectivă a unor forme universale, pe care le au în comun mai multe exemplare individuale), fac posibilă o confundare care de fapt nu trebuie să fie. Fiindcă una e teoria realității tipurilor organice, alta e teoria realității conceptelor; prima se referă numai la lumea organică, cealaltă la întreaga existență, de oarece și asupra materiei, atomelor, etc., se pot alcătui concepte și chiar se alcătuiesc. Și se poate foarte bine ca să existe un filozof, care să tăgăduiască existența obiectivă a formelor tipice, reducând și lumea organizată la un simplu joc de atome oarbe,

și care totuși să admită realitatea obiectivă a unor prelucrări intelectuale, de natură deslușit conceptuală. Ba trebuie să adăogăm, că admițându-se atomele drept unica realitate, cum atomele nu sunt date intuitive, ci produse conceptuale, implicit se împărtășește realismul cu privire la noțiuni. Această concluzie se impune, oricât vom găsi materialişti care au susținut nominalismul, cum a fost în antichitate *Epicureii*, în epoca modernă *Hobbes*, etc. Odată bine delimitată problema noastră, putem afirma din capul locului, convingerea, că acel conceptualism la care am ajuns, conduce la realism. Dela început am accentuat caracterul obiectiv al logicei, și am susținut că legile sale trebuiesc arătate ca fiind ale lucrurilor însele. Niște produse care sunt opera principiilor logice, cum sunt toate conceptele, mai cu seamă acele conștient elaborate, singurile desevărsit valabile și bune, astfel de produse nu pot să aibă un caracter subiectiv, ci sunt icoane de lucruri care există aeeva. Dacă «obiectiv» ar fi egal cu «transcendent» sau «lucru în sine», atunci o discuție asupra *obiectivității* principiilor și elementelor logice ar mai fi posibilă. Câtă vreme însă considerăm distincțiile de subiectiv și obiectiv, ca distincții *imaneente*, valabile amândouă în lumea așa cum ni se înfățișează nouă, atunci obiectivitatea conceptelor îmi pare lucrul cel mai nediscutabil care poate fi. Alături de toate cele spuse mai înainte în sprijinul acestei păreri, vom mai alătură — până nu vom trece la unele întâmpinări mai speciale—o singură observare. De câte ori în cursul unui proces subiectiv intervine un factor transsubiectiv, sau vice-versa, unul subiectiv în desfășurări obiective, se produce îndată sau mai târziu un sentiment de constrângere, se petrece aceea ce numim

cu toții o *lipsă de libertate*. De pildă facerea unei măr-turisiri sub presiunea unei baionete, e marcată printr'un simțimânt de constrângere. Nedreptățirea unuia, favo-rizarea nemeritată a altuia, făcută sub presiunea unui sentiment, sunt iarăși acte lipsite de libertate. Dar orice apreciere a lucrurilor și orânduire a lor, în *conformi-tate cu logica*, nu poartă nici un semn de constrângere, și nu se poate un moment vorbi de lipsă de libertate, cu toate că legile logice sunt tocmai acele care se impun apodictic, atunci când se impun. Dacă ele ar avea un caracter subiectiv, cum au asocierile, sentimentele, etc., atunci când ar prezida o rânduială oarecare, probabil că s'ar semnală — fie și mai târziu — prin conștiința unei constrângeri analoage. Și dacă tocmai ne vom simți așa de liberi, când judecăm obiectele după legile logice, e că aceste legi sunt *obiectivitatea însăși!*

În această ordine de idei, susținem realitatea oarecum externă, de sine stătătoare a conceptelor, a tuturor celor concepte care sunt însoțite de conștiința acestei realități. Și am adăogat aceasta fiindcă unele concepte, cum sunt acelea care se exprimă prin adjectiv sau verb (de exemplu noțiunile de albastru, înalt, a curge etc.) nu au îndeobște pretențiunea să exprime realități de sine stătătoare (de și sunt și ele obiective), ci referă la un substrat în care se află, și care se exprimă printr'o noțiune-substantiv. Pentru Platon desigur, și aceste ultime concepte înfă-țișau realități externe, neatârinate, care există deapaururi în lumea superioară a ideilor. Dar dânsul reprezintă un realism extrem, care îngăduie alături și altele mai mo-derate. E totuși caracteristic să revelăm, cum unele teorii moderne, alcătuite absolut cu alte intențiuni, fără a-și da socoteală, readuc în lumină punctul de vedere pla-

tonician. Așă de pildă cunoscuta teorie a *actualității psihice*, susținută cu deosebire de *Paulsen și Wundt*, după care vieața sufltească este simplu *act*, fără un *agent* care să producă actul. Aceasta conduce pe nesimțite la hipstasa acțiunilor, la înălțarea lor pe aceeași treaptă de realitate cu substanțele, care se exprimă prin substantiv. Făcând abstracție de toate acestea și evitând o discuție care într'o măsură ne-ar abate dela problema noastră, putem să ne mărginim a susține — fără a compromite cu aceasta tema susținută — realitatea de sine stătătoare a tuturor acelor concepte, *care fără o transformare artificială pot fi subiecte de judecăți*, prin urmare, a *noțiunilor-substantive*.

Noțiunile-substantiv sunt unități *complexe*. Ele rezultă din prelucrarea complexelor unitare date intuitiv, prelucrare făcută după criteriile arătate în capitolul precedent. Impotriva realității acestor concepte (în sensul realismului) vine observarea ades repetată, că în alcătuirea lor, intră mai întodeauna, în măsuri diferite, oarecare *arbitrar*. Când este vorba să fixăm elementele care împreună formează un astfel de concept, și să ne dăm seama de gradul lor de importanță sub raportul conceptual, suntem adesea orbiți de cele mai intense și mai izbitoare, în sfârșit, pentru deosebite motive de natură subiectivă, punem accentul, succesiv, când pe unele, când pe altele, și fiind prea mult atenți la o parte, neglijăm altă parte, posibil însemnată. Acele părți neglijate, rămân numai în penumbra conștiinței, urmând să fie trezite la vieață prin vre-o întâmplare și așa se explică bunăoară fenomenul straniu pe care îl semnaleză un medic ce se ocupă cu metodologia științelor medicale «că de câteori se descrie o maladie necunoscută, se gă-

sește îndată un număr de cazuri relativ considerabil»¹⁾. În cazul de față simptomele care alcătuiesc maladia cea nouă, de și adese prezentate, nu au fost clar surprinse, cu deosebire *în această legătură a lor*. Or fi fost individual remarcate, sau grupate schimbat, nu însă în această formă specifică, mai târziu precizată, ceea ce și face să se vorbească — adesea așa de impropriu — despre o *maladie nouă*.

Fără îndoială că din motivele arătate, există concepte alcătuite arbitrar. Dar acestea sunt treptat părăsite și înlocuite cu altele mai bune. Nimeni nu susține realitatea externă a oricărui concept ci numai a celor desăvârșite, către care tinde știința și toate progresele ei. Fiindcă situația e aceasta: conceptele care se pot obține repede (adjective și verbe) nu sunt realități de sine stătătoare; iar acele care sunt (substantivele), acestea se dobândesc cu greutate..

De asemeni nu este o piedică pentru realitatea externă a conceptelor faptul că pornind dela acelaș complex, după cum considerăm unele sau altele din elementele sale, se pot formă mai multe concepte. Așa de pildă o balenă poate conduce la conceptul substantiv de «animal aquatic» și la acel de «mamifer». Această situațiune care e produsă de eventuala schimbare a punctului de vedere, ar dă conceptelor, poate o ștampilă subiectivă, fiindcă nu se poate spune, obiectiv vorbind, că balena este în esențialul ei și mamifer și animal aquatic, două noțiuni care *nu* se suprapun. Dificultatea totuși dispare, dacă facem o hierarhie între ele, dacă spunem în cazul de față că balena este *mai fundamental* una

¹⁾ P. Delbet în *De la Méthode dans les Sciences*, p. 258.

de cât alta. Ce însemnează aceasta? Aceasta însemnează că balena (adică majoritatea însușirilor sale) *face mai mult cauză comună cu unul din attribute (mamifer) decât cu celalt (aquatic)*. Prin urmare se poate admite caracterul obiectiv a două sau mai multe concepte, care prelucrează aceeași unitate intuitivă, cu condițiune ca față de acea unitate dată, unul din ele să fie mai fundamental decât celalt. Și pentru a se păzi obiectivitatea lor, trebuie numai să se observe cu strictețe ierarhia, care firește — prin intervenția de factori nelogici — se poate în aprecierea omenească, câteodată răsturnă. Așa de pildă pentru oricare știință, este mai fundamentală să tratează despre cutare sau cutare obiect, decât să e o știință de memorie sau de rațiune. Totuși în vestita sa clasificare a științelor, Bacon distinge în primul loc științele după facultatea sufletească cu care se elaborează și învață, și tocmai pe urmă după obiectul lor, făcând de aceea numai subdiviziuni secundare. De aceea eroarea capitală a acestei clasificări nu este, cum s'a pretins, că la diviziunea principală a științei și la subdiviziunile secundare se schimbă punctul de vedere. Aceasta e un lucru firesc, de oarece menținându-ne la un singur punct de vedere, toate *membra dividenda*, se găsesc pe aceeași treaptă. Așa e de pildă clasificarea lui Aug. Comte, unde preșezând un singur fundament de împărțire (acel al complexității crescânde și al generalității descrescânde), avem o singură treaptă de împărțiri. Când însă sunt mai multe trepte (diviziuni și subdiviziuni) atunci sunt mai multe puncte de vedere. Totul este ca ele să fie ierarhizate *potrivit cu importanța lor obiectivă*, și tocmai de nesocotirea acestui lucru este vinovată, clasificarea pomenită a lui Bacon.

În sfârșit să venim la inima chestiunii : există a ceea ce realități universale, dincolo de elaborările noastre sufletești? Se poate vorbi de realitatea ideilor universale, cum se vorbește de aceea a exemplarelor individuale? Tranșarea deplină a întregii probleme atârnă de analiza ideii de «asemănare». Că între diferitele fenomene ale naturii există, grupuri-grupuri, efective asemănări, care au făcut pe oameni, din cele mai vechi timpuri să împartă fenomenele în clase, aceasta nu se poate conțesta. Ceea ce nu este de toți recunoscut, e că această asemănare a exemplarelor individuale, atrag cu necesitate, *realitatea* ideilor universale. În adevăr, această realitate se poate socoti dovedită, din momentul în care se va recunoaște că în fenomenele care se cuprind sub același concept, se află, în măsura în care se cuprind, o parte *absolut identică*, ce nu mai poate fi deosebită, delat exemplar la exemplar. Această parte absolut identică, ne conduce fiind constatată la conchiderea unei energii, sau forme universale. Dar se poate vorbi acum de o parte absolut identică? Se poate și trebuie să vorbim, câtă vreme analizând ideia de asemănare, vedem că ea se rezolvă cu necesitate, într'o sinteză de elemente identice, cu elemente diferite. Se va zice că ceea ce ne pare identic, e de fapt numai asemănător, va trebui să facem analiza mai departe și să spunem iarăși că ceea ce este asemănător, alături de părți deosebite, prezintă elemente *identice*, și așa mai departe. De altfel e caracteristic, cum unele teorii moderne, care privesc alte chestii de cât aceasta, întocmite cu totul în afară de problema realismului conceptual, așa dar în afară de orice idee pre-conceptută, abundă în sensul arătat. Așa de pildă vechea lege a *asociațiilor prin asemănare*, este redusă de unii psihologi contem-

porani, și nu de cei mai neînsemnați, la alte două legi elementare: *asociarea elementelor identice*, *asociarea elementelor contigui*.¹⁾ Când o percepere actuală îți amintește o imagine asemănătoare, are loc în primul moment asocierea elementelor identice, cărora prin contiguitate se adaugă elementele diferențiale ale imaginii vechi. *Asemănătorul acoperă ceva identic totdeauna*. Prin urmare vom conchide că în toate exemplarele individuale care se pot cuprinde în acelaș concept, se găsește o parte identică, și ca atare universală.

Trebuiește acum să adăogim îndată, că ideia universală, prezentă în toate exemplarele individuale de acelaș fel, nu are o realitate de acelaș grad cu ele, nu se află pe aceeaș treaptă, ci pe un plan deosebit. A susține contrarul, însemnează că *genul* ar reprezenta o realizare materială deosebită, *alături* cu speciile lui, că nu s'ar istovi — așa cum se petrece de fapt — în șirul speciilor sale. Pe planul realizărilor materiale nu se găsesc decât individualități. Analiza însă ne silește să recunoaștem în toate cele asemănătoare, o parte absolut comună, care există deasupra distincțiunilor individuale, dar care însă treue așezată pe alt plan. Tocmai pentru motivul acesta, când întâlnim în mai multe exemplare o parte *identică*, o putem considera îndată ca o realitate universală *unitară*. Mai multe elemente absolut identice, admițând că s'ar înfățișa astfel pe planul întrupărilor materiale, le recunoști identice fără să le socioți o unitate, de oarece rămân numericește și spațial deosebite. Dar când acea identitate efectiv descoperită în praful formelor trecătoare, se află

¹⁾ *Gleichheits- und Berührungsverbindungen* (Wundt: Grundriss der Psychologie p. 297 și următoarele).

pe un plan înapoi, atunci identitatea atrage unicitatea, și putem spune că unuia și aceluiaș concept îi corespunde în realitatea efectivă o singură formă universală. Dacă bunăoară ideia universală «om» ar fi materialmente realizabilă sau realizată, dacă am afla-o prezentă în exemplarele umane sub forma unui fragment intuitiv, identic în toate, atunci ar fi o realitate identică dar nu unică. Când însă planează numai ca idee asupra fiecărui exemplar, atunci e o absurditate să admiți pentru fiecare câte una,—ci identitatea, cum am spus mai înainte, atrage unicitatea. Pe de altăparte, tocmai realitatea cam eterică a conținutului conceptual, face dificilă o aderare promptă la teoria realistă. Omul obișnuște de regulă să se încreadă în lucruri empirice constatabile, care cad în sfera intuiției sensibile. Când i s'a părut că a constatat un lucru în experiență, îl crede îndată, chiar dacă e absurd. Iar față de lucruri logice deduse, dar care depășesc experiența, e în deobște șovăitor. Așă se explică în parte intensitatea religiei creștine în epoca medievală. Eră proaspătă și vie tradiția unor constatări empirice, a adevărilor creștine. E vorba de acele minuni, pe care atâția mărturiseau a le fi văzut. Astăzi când constatarea empirică a rămas așă de departe, ba chiar e pusă la îndoială, când singurul mijloc al întemeerii adevărilor creștine rămâne speculația mintală,—astăzi, convingerile religioase, și cu atât mai mult acele specific creștine, au slăbit așă de tare, că te întrebi dacă mai sunt.

7. Fără îndoială că cea mai realistă concepție a noțiunilor nu ne împiedică să le privim și sub raportul folosului practic pe care ele ni-l aduc. Ba încă recunoașterea însemnătății lor practice, vine în deobște să

confirme concepția realistă. Este foarte adevărat că e un mare avantaj pentru mintea omenească de a putea cuprinde într'o singură icoană quintesențială, și prin urmare într'un singur act de gândire, o mulțime considerabilă de fapte individuale, pe care inteligența noastră discursivă nu le-ar putea străbate decât succesiv. E o mare economie de timp și este un mijloc eminent și poate indispensabil pentru a stăpâni tu natura, iar nu a fi stăpânit de ea. Acest limbaj care s'a ținut și se poate cu dreptate ține, nu trebuie însă să ascundă, că această posibilitate fericită a minții, presupune realitatea externă a conținuturilor conceptuale. Dacă noi putem într'un singur act să cuprindem o enormă mulțime de fapte, aceasta pentru că în realitatea efectivă ele au o parte comună, și întrucât privește această parte, ele pot fi cuprinse în acelaș act de gândire. Chiar o inteligență simultană, care ar putea în acelaș moment să aibă o infinitate de acte de cugetare (cum se presupune a fi inteligența divină), care nu are motivele economice ale inteligenței noastre va cuprinde cu siguranță o cantitate de fenomene *de acelaș fel*, într'un singur act de conștiință. Deosebirea între inteligența noastră discursivă și o inteligență simultană s'ar observa numai față de un număr de fenomene absolut heterogene, unul față de altul. Acî inteligența discursivă, ar cunoaște succesiv, pe când conștiința simultană, ar cunoaște deodată, capabilă fiind să cuprindă în acelaș moment mai multe acte de gândire deosebite. Prin urmare elaborarea unei idei universale nu poate să fie privită ca repararea unei insuficiențe sufletești. Nu există insuficiență în ce privește un singur act de cugetare. Cea mai îngustă conștiință poate să aibă câte

un act pe moment, — și o idee universală pentru orice fel de inteligență, se reduce la un act și nu se răsleşte în mai multe. Insuficiență este la inteligența discursivă în cuprinderea momentană a mai multor realități heterogene, care ar reclama mai multe acte de gândire. Aicea este o insuficiență efectivă, și tocmai fiindcă în cazul acesta se presupune în natură o heterogeneitate adevărată, nici nu există mijloc de reparare. Așă numitele mijloace de reparare nu sunt în fapt decât adaptări interne la raporturi externe, și nu poate serios să fie vorba de o dejucare a naturii, săvârșită de inteligența noastră. Facultatea noastră sufletească în cazul de față consistă în putința de a desface ceea ce e comun de ce e variabil, de a separa identicul de diferit, și a putea surprinde prin urmare sub veșminte schimbătoare un statornic fond comun, — iar nici de cum de a concentra lucruri complet răslețite, de a fabrica unități inexistente aievea, de a topi la olaltă lucruri pe care o inteligență perfectă, le concepe separat pe fiecare, așă precum ar fi în natură¹⁾. De altfel când e vorba de folosul practic al conceptelor, ar trebui, cred, să avem în vedere nu atâta că prin ele simplificăm intuiția, ci din potrivă că o completăm la nevoie. Aceasta este covârșitoare importanță practică a conceptelor, în care s'a văzut că se fixează, *ce elemente merg în lotdeauna împreună, și care din ele se poate socoti ca un semnal al existenței altuia*. Să ne închipuim de pildă că alcătuim noțiunea *lev*, în care apar legate împreună acele

¹⁾ E poate bine să reamintesc că formula la care au fost siliți să ajungă cei mai mulți filosofi pentru a exprima fizionomia realității, acea de „unitate în varietate,” include și dânsa aceiaș convingere realistă asupra generalului schițat de concepte (Notă la Ed. IIa).

atribute care formează înfățișarea lui externă, cu atributul: periculos. Care este utilitatea principală și ultimă a acestei noțiuni elaborate? Aceia că întâlnind eventual un leu, pe care îl recunoaștem după înfățișarea lui externă, să *complectăm* aceste atribute, actual percepute cu atributul periculos, *înainte* de a-și cercă leul dinții în carnea noastră. Utilitatea simplificării, constă în aceea că face mai lesne posibilă o complectare ulterioară. Prima are rolul de simplă etapă a celeilalte, — mai, ales când ne îndreptăm atenția, nu în sfere teoretice, ci către partea practică a științei.

CAP. IV.

Sferă și conținut

1. Deosebiriile dintre sferă și conținut. — 2. Genul și speța, noțiuni de acelaș fel. — 3. Raportul dintre sferă și conținut — 4. Ceeace determină mărimea sferii. — 5. Genul suprem și spețele cele mai de jos.

1. Intorși la partea curat logică a studiului nostru, urmează să vorbim în primul loc despre *sfera* și *conținutul* noțiunii, și de raportul în care ele se gădesc. O problemă simplă în aparență, și îndestul de studiată, dar la doctrina căreia totuși se mai pot aduce unele întregiri.

La orice noțiune distingem o sferă și un conținut. Prin conținut se înțelege *totalitatea atributelor care îi compun înțelesul*, prin sferă *totalitatea speciilor de obiecte care au acele atribute în comun*. Conținutul noțiunii «animal» îl formează suma atributelor caracteristice animalului ca atare: o structură armonică, organe de recepțiune, mișcare liberă etc., sfera noțiunii animal o alcătuiește suma soiurilor de viețuitoare care

au atributele animalului: lei, pasări, pești etc. Bogăția conținutului se măsoară cu numărul atributelor; mărirea sferei cu acel al speciilor. Orice noțiune față de acele cuprinse în sfera ei, este mai generală ca ele și se numește *genul* lor; noțiunile care se găsesc în sferă, formează *speciile* sale. Noțiunea animal este *genul* noțiunilor pasăre, pește, etc., iar aceste din urmă sunt *speciile* noțiunii animal.

O primă deosebire care există între sfera și conținutul unei noțiuni, alături de cea exprimată în definițiile respective, dar care firește decurge de aci, este aceea care se remarcă când o noțiune se dezvoltă în judecăți. În această eventualitate notele conținutului noțiunii devin predicatul unor judecăți *universale*, pe când speciile sferei sale sunt predicate de judecăți *particulare*. Impreunând în judecăți noțiunea animal, succesiv cu toate atributele conținutului său, vom avea judecățile universale: *Toate* animalele au organe receptive, mișcare liberă etc. Impreunând-o cu speciile sferei sale dobândim o serie de judecăți particulare: *Câteva* animale sunt lei, câteva pasări, etc. Rațiunea deosebirii este transparentă. Atributele care constituie animalitatea, trebuie să le aibă toate animalele. Insușirile accesorii care se pot împreună acelor esențiale tuturilor animalelor, pe acelea le posedă numai unele din ele, fiindcă dacă ar aparține tuturor ar fi și ele esențiale. Iată pentru ce și în cazul de față și în oricare alt caz, notele conținutului noțiunii sunt predicate de judecăți universale, pe când speciile sferei (și orice specie e constituită printr'un adaos de note accesorii) vor fi, pentru acea noțiune, predicate de judecăți particulare.

În aceiaș ordine de idei putem semnală încă o deo-

sebire. La dezvoltarea în judecăți, notele din conținutul unui concept—fiind constitutive—pot fi acestuia predicate de judecăți *apodictice*, pe când speciile sferei sale, numai predicate de judecăți *asertorice*. Așa se poate zice: toate animalele *trebuie* să aibă liberă mișcare, dar nu se poate spune: câteva animale *trebuie* să fie păsări. (Se poate face o judecată apodictică valabilă numai răsturnându-se judecata, spunându-se anume: Păsările *trebuie* să fie animale).

O altă distincțiune pe care o putem face între sferă și conținutul unui concept este următoarea: Sfera unei noțiuni nu poate să fie sporită dela sine, decât numai în mod fantastic, fără nici o siguranță de obiectivitate. Nu putem deduce specii noi, din altele cunoscute,— e vorba firește de noțiunile care se dobândesc în mod empiric, cu pretenția să oglindească lumea din afară. În sfera noțiunii animal intră atâtea specii, câte am constatat. Noi nu putem crește această sferă prin combinații personale, prin variații imaginate. Toate aceste, oricât ar fi de interesante, nu au nici o valoare obiectivă. Rămân pe aceeaș treaptă cu centaurii, zmeii, ș. c. l.

Nu tot așa stă lucrul cu privire la conținut. Dacă la sferă având câteva specii date, nu putem dobândi altele noi, la conținut, fiindu-ne date câteva atribute, putem să derivăm dela sine, fără necesitatea experienței, alte atribute, ce pot să ridice perfecte pretenții de obiectivitate. Așa dar putem spori conținutul unei noțiuni, pe această cale scoțând din notele fundamentale, note derivate. Din însăși expunerea capitolului de față a putut să se vadă, cum am dedus pe cale logică, din definiția sferei, noi însușiri, aceia de a formă cu speciile sale exclusiv predicate de judecăți particulare, și

— în privința modalității — de judecăți asertorice. Exemple mai concrete se pot găsi cu îmbelșugare. Din atributul elasticitate derivă acel de variabilitate a formei; din însușirea specialității, cea a divizibilității etc.

Dacă însă pe această cale se poate sporî conținutul noțiunii, nu trebuie să comitem eroarea de a crede, că având date un număr de atribute fundamentale, putem dobândi totalitatea caracterelor esențiale obiectului, prin urmare putem obține lista complectă a notelor din conținutul unei noțiuni, fără a experimenta. Intru cât printre atributele esențiale ale unui obiect fac parte și acele însușiri pe care dânsul le manifestă în contact cu diferiți reactivi, se înțelege dela sine că nici o dată nu vom putea dobândi întreg conținutul unei noțiuni, prin simpla lui derivare, din câte-va note fundamentale, date.

În orice caz rămâne, că se poate sporî valabil conținutul unei noțiuni și fără experiență, pe când sfera nu se poate. De altfel e de o importanță mai mare să cunoaștem bine conținutul de cât sfera noțiunii. Când vorbim de tendința de a se elabora noțiuni exacte, ne gândim la conținut. Orice noțiune se definește prin conținut, nu prin sferă. Într'un cuvânt a avea noțiuni valabile, însemnează a le avea conținutul bine determinat

Apoi delimitarea deșăvârșită a sferei este mult mai dificilă decât la conținut. Lista speciilor este și mai expusă schimbării întregirii sau chiar diminuării, decât cea a atributelor conținutului. Se mai pot descoperi zeci de specii animale (și deci să se mărească sfera noțiunii animal), pe când e greu să se mai găsească multe atribute esențiale tuturor animalelor, în afară de cele fixate. Dar, cum am spus, această greutate este lesne suferită din lipsa unei necesități urgente, de a elabora

noțiunile sub raportul sferii, cu aceeaș desăvârșire care se reclamă la conținut. E drept că sunt unele noțiuni care nu se pot defini, din pricină cu nu li se poate descompune conținutul în elemente, așa cum procedează operația difinirii. Așa e de pildă noțiunea «coloare». În acest caz se întrebuițează ca substitut de definire, o etalare a sferii. Avem o definire prin sferă. La întrebarea: ce este coloarea? se poate răspunde prin enumerare: roșu, galben, albastru etc. Dar și în astfel de cazuri, când sfera e chemată prin excepție să joace un rol al conținutului, dânsa se poate scuti de acea cunoaștere complectă, care se cere la conținut. Deoarece în cazul acestor simulacre de definire, nu e nevoie să înșiri toate speciile sferii, cum e nevoie la adevăratele definiții, să rezumi toate atributele conținutului. Definind cu ajutorul sferii, ajunge să indici câteva specii, întrucât enunțarea lor nu are rolul de a enumera, ci numai a exemplifica. În sfârșit putem spune că exacta cunoaștere a sferii are numai însemnătatea indirectă, de a servi câte odată la exacta cunoaștere a conținutului. Așa de pildă, descoperirea speciei lebădă-neagră, a avut importanța că a atras după sine o rectificare a conținutului noțiunii lebăda, eliminându-se dintr'însul însușirea «alb» crezută până atuncea ca o notă esențială. Trebuiește să adăogăm însă—ceea ce vom arăta și mai târziu—că o modificare în cunoștiința sferii nu atrage numaidecât o schimbare în cunoștiința conținutului, și că această schimbare paralelă o întâlnim aproape numai la speciile inferioare, acolo unde mai-mai fiecare caracter perceput este păstrat ca esențial în icoana conceptuală. Acolo cea mai ușoară variare întâmpinată (prin urmare orice specie nouă) riscă să modifice nu numai o intuiție,

ci chiar un concept, căci la această treaptă intuiția și conceptul mai-mai se confundă.

2. Dacă speciile din sfera unei noțiuni pot să procure noțiunii-gen, numai predicate de judecăți particulare, noțiunea-gen servește însă speciilor ei ca predicat de judecăți universale. Exemple: *Toți* lei sunt animale, toate pasările, *toți* peștii sunt animale etc. Tot așa poate să le servească—cum în treacăt văzurăm și mai sus—ca predicat de judecăți apodictice. *Toți* lei trebuie să fie animale. Intrucât noțiunea-gen se comportă ca predicat de judecată, față de speciile sale, tot așa cum am văzut că s'ar comporta față de ele oricare atribut din conținutul lor (și una și celelalte procurând predicate de judecăți universale). s'a început a se confundă acestea, a se socoti fiecare atribut al noțiunii, ca fiind un gen al ei. Așa de pildă, genul noțiunii *aur* nu ar fi numai noțiunea *metal*, ci și noțiunile-adjectiv: galben, strălucitor, etc., în sferă cărora aurul de asemeni s'ar află. Impotriva acestui amestec s'a protestat de către logicieni. *Lotze*, pentru a distinge rubricarea unei noțiuni substantiv sub unul din atributele sale, de aceea făcută sub o altă noțiune substantiv, în sfera căreia se găsește, denumește prima operație *subsumare*, iar pe cea de-a doua, *subordonare*¹⁾ *Schuppe* distinge genuri proprii, de genurile *improprii*, care ar fi aceste atribute izolate²⁾ *Wundt*, cere să se facă o distincție și mai radicală, intrucât, spune dânsul, nu se pot compara decât două noțiuni de acelaș fel, și nu se poate spune că o însușire e mai generală sau mai puțin generală

¹⁾ *Grundzüge der Logik*, p. 17.

²⁾ *Grundriss der Erkenntnistheorie und Logik*, pp. 147, 148.

decât un obiect. Aceasta se poate spune numai relativ la *două obiecte*, și prin urmare numai noțiunile lor pot fi rânduite ca *gen* și *speță*. Când spunem aurul e galben și în aparență am introdus «aurul» în sfera noțiunii galben, de fapt l'am introdus în sfera noțiunii «obiect galben», prin urmare avem latent un substantiv ¹⁾).

În afară de exacta observare a lui Wundt, că nu se poate spune între un obiect ș'o însușire, care e mai general, pentru a ști care e speță și care e gen, împotriva aceluia amestec nejustificat se mai poate argumenta și altfel. Genul formează esența speței. A spune că o însușire sau o acțiune e genul unui obiect, înseamnă a pretinde că o însușire sau acțiune oarecare este esența aceluia obiect. O pretenție imposibilă și absurdă, întrucât cel puțin după alcătuirea inteligenței noastre, *obiectul* este conceput ca purtătorul însușirilor și acțiunilor, iar nu invers. Obiectul e substanța, în care celelalte subsistă și pot subsista. El e fondul, substratul, și numai el se concepe în deobște ca de sine stătător. A face dintr'un aspect sau manifestare izolată esența obiectului în care acelea se găsesc este a răsturna un raport constant și obligatoriu măcar pentru felul inteligenței noastre. Rămâne atuncea stabilit că genul și speța trebuesc să fie noțiuni de acelaș fel, sau pentru a întrebuința terminologia pe care o vom fixa mai târziu, noțiuni de aceeaș *categorie*.

Această distincțiune între genuri și pseudo-genuri este de toată importanța, și desigur faptului că nu a fost totdeauna făcută, împrejurării că s'au amestecat laolaltă *noțiunile generice substantive*, cu acele de

¹⁾ *Logik*, I. Bd. pp. 97, 98.

origină *adjectivală* și *verbală*, se datorește inconsecvența unor filozofi care sunt în fond *realiști*, dar susțin când vorbesc de concepte, subiectivitatea lor. Fără îndoială că noțiuni generale ca «existență», «cunoștință», (noțiuni care de altfel îmbrățișează toate obiectele), nu pot avea pretențiunea să exprime un principiu *real*, un principiu care să constituiească toate lucrurile din natură. Aceste noțiuni sunt simpla substantivizare a unor attribute sau stări izolate, și ca atare nu exprimă realități de sine stătătoare, și cu atât mai mult însuși fondul, esența tuturor fenomenelor lumii. Nefiind însă clar separate de adevăratele genuri, au compromis pretenția de *realism* a tuturor, chiar a acelor care puteau cu drept să susție, și vedem filozofi, cum am zis, în fond realiști, care susțin artificialitatea tuturor conceptelor. Iar atunci când au nevoie să afirme realitatea vreunui principiu universal, a unei esențe comune lucrurilor, pretind a o fi descoperit prin o presupusă intuiție superioară, iar nu pe calea elaborării conceptuale. Și toate acestea, în mare măsură, numai pentru că nu s'a deosebit între ele, genurile de pseudogenuri, și s'a crezut că recunoscând realismul unor concepte, trebuie să-l recunoști pe-al tuturor.

3. O problemă foarte importantă și care trebuie să se îngrijire precizată, este aceea a raportului dintre «sferă» și «conținut». Am văzut, din cele spuse, ce însemnează o noțiune-gen, și ce sunt speciile sale. Relațiunea de gen și speță nu se mărginește însă numai la două noțiuni, sau la două trepte de noțiuni. Aflăm din potrivă serii întregi de concepte etajate, unde, afară de cea mai de jos, care e numai specie și de cea mai de sus, care e numai gen, fiecare din ele este o speță

a celei de deasupra, și un gen al celor de desupt. Avem genuri inferioare și genuri superioare, specii și subspecii, un întreg sistem de raportare conceptuală, determinat de sfera și conținutul noțiunilor participante. Așa de pildă extrăgând partea comună a noțiunilor, romb, pătrat, dreptunghi, alcătuim noțiunea mai generală paralelogram (figură cu patru laturi, paralele câte două), care este genul celorlalte și le cuprinde în sfera ei. Dacă însă comparăm paralelogramele cu trapezele, și ele figuri cu patru laturi dar neparalele, alcătuim o noțiune și mai generală, un gen mai superior : noțiunea patrulater, care are drept atribut caracteristic numai însușirea patru laturi, și cuprinde ca atare în sfera ei mai largă, toate noțiunile anterioare. În fine comparând patrulaterile cu triunghiurile, alcătuim noțiunea și mai largă de figură geometrică sau figură geometrică rectilinie, care are drept atribut necesar aceea de-a reprezenta un spațiu închis, și care cuprinde în sfera ei, pe toate celelalte, fiind celor mai speciale un gen și mai înalt. Din examinarea acestui întâmplător exemplu, se poate vedea că într-o astfel de serie, cu cât o noțiune e mai bogată în conținut, e mai îngustă ca sferă, și cu cât e mai săracă în conținut are sfera mai întinsă. Noțiunea «figură geometrică» are un conținut foarte redus : pur și simplu însușirea de-a închide un spațiu. Tocmai din pricina aceasta îl găsim comun tuturor figurilor, oricare ar fi deosebirile ce, în alte privințe, le înfățișează. Noțiunea «patrulater» e mai bogată în conținut decât cealaltă, pentru cuvântul că cuprinde în plus atributul fundamental ; patru laturi. Sfera acestei noțiuni e însă mai puțin mare, triunghiurile fiind rămase în afară. Și așa

mai departe, noțiunea «paralelogram» e și mai bogată în conținut decât cele precedente, având caractere suplimentare, dar mai restrânsă ca sferă totodată. Rațiunea acestui raport invers între mărimea conținutului și a sferei la acelaș șir de noțiuni care se subordonează una alteia, este foarte simplă. Orice suprimare de atribute, la o elaborare conceptuală (și deci sărăcire a conținutului) e condiționată de-o comparare mai vastă de obiecte, care cuprind și mai puține note *în comun*. Prin urmare micșorarea unui conținut, în cazul de față, e determinat de exigența de-a cuprinde un mai mare număr de obiecte, sau cu alte vorbe, de creșterea sferei. Invers, orice adaos de atribute, pe lângă acelea care se găsesc în comun la mai multe categorii de obiecte, reprezintă o fatală excludere a câtorva din aceste categorii, cu alte vorbe, sporirea conținutului se împreună cu micșorarea sferei.

În această formă limitată (adică cu expresa mențiune că e vorba de noțiuni din *aceiaș serie*), se poate vorbi de un raport invers între sfera și conținutul unei noțiuni¹⁾. Primejdia e însă în a nu se ține seama de acele condițiuni speciale, și a se proclama «raportul invers» ca un adevăr absolut și valabil în orice împrejurare. În primul loc logicienii au căutat să arate că nu poate fi vorba de o relație constantă și proporțională între

¹⁾ Pe acest raport invers se întemeiază, după cum observă *Jevons*, faptul că, în metodologie, operația *analizei* aplicată la sferă coincide cu o *sinteză* la conținutul noțiunii și viceversa. Așa de pildă *analizând* sfera conceptului „organism” obținem „noțiunile „vegetal” și „animal”. Dar, aceste noțiuni reprezintă *sinteză* notelor din conținutul noțiunii organism cu acele specifice de vegetal și animal. Lucrul se poate verifica și mai departe (*Leitfaden der Logik*. Trad. germ. *Kleinpeter*. p. 219, 220).

micșorarea sferei și creșterea conținutului, sau invers. Așa de pildă *Liard*, în manualul său de logică accentuează că «nu trebuie să credem că variațiile respective ale extenziunii (sferei) și comprehenziunii (conținutului) se îndeplinesc în totdeauna după o proporție exactă și constantă. Așa, împreunând succesiv cu termenul *animal*, termenii *rațional* și *vertebrat*, nu se diminuează extenziunea în aceeaș proporție; numărul animalelor raționale este cu mult mai puțin considerabil, decât acel al animalelor vertebrate»¹⁾. De asemeni *Drobisch*, în apendicile cunoscutei sale cărți, se silește să stabilească că între deminuarea sferei și creșterea conținutului nu este un perfect paralelism, și după niște calcule interesante — de și fără o deosebită utilitate practică — încheie că pe când sfera se micșorează în progresie geometrică, se mărește conținutul numai în progresie aritmetică²⁾.

Mai important însă decât a combate credința într'un raport constant și egal, acolo unde raport se găsește, este a se oprî întinderea aceluia raport în împrejurări unde nu trebuie întins. Căci, încăodată, nu se poate vorbi cu certitudine de acea «relație inversă» de «creștere și descreștere simultană» decât între noțiuni din aceeaș serie. Nu se poate pretinde în mod absolut că între două noțiuni, culese din domenii mai depărtate aceea care are conținutul mai bogat, are sfera mai restrânsă, și mai cu seamă nu se poate spune că la una și aceeaș noțiune, după cum sfera ei va crește sau va scădea, va trebui să remarcăm fenomenul «raportului

¹⁾ *Logique*, p. 12.

²⁾ *Neue Darstellung der Logik*, p. 213—218.

invers», anume că și conținutul ei va descrește ori se va mări.

În ce privește primul caz (compararea a două noțiuni din domenii deosebite), un exemplu ne poate clarifica îndată. Să luăm de pildă noțiunea «om» și noțiunea «nisip». Noțiunea *om*—oricât ar părea de dificilă comparația—e mai mare decât cealaltă și ca sferă și ca conținut. În adevăr și numărul atributelor sale caracteristice este mai însemnat, și numărul speciilor este mai mare. Sunt mai multe feluri deosebite de oameni decât de nisip, și cu mai multe însușiri se caracterizează omul, decât cea din urmă noțiune¹).

În ce privește cea de a doua chestiune aruncată — anume dacă este valabil «raportul invers» când una și aceeași noțiune se schimbă sub raportul conținutului sau al sferei — trebuie să stăruim ceva mai mult, întrucât putem zice că până acuma a fost trecută cu vederea. Pentru a rezolvî această problemă destul de interesantă, vom lua pe rând diferitele cazuri care pot să se semnaleze la schimbarea, prefacerea unei noțiuni.

1) Mărirea sferei. 2) Micșorarea sferei. 3) Mărirea conținutului. 4) Micșorarea conținutului.

Când are loc *mărirea sferei*, aceasta nu atrage numai decât după sine micșorarea conținutului. Așa de pildă să presupunem că s'ar descoperi în vreun colț de univers lebede roșii. Sfera noțiunii generice «lebadă» s'ar mări, având o specie nouă, în plus. Totuși prin această mărire a sferei nu se remarcă o micșorare paralelă a conținutului, întrucât atributele esențiale ale lebedii, rămân aceleași ca mai înainte.

¹) O examinare suplimentară a acestui punct să mai găsește și în Cap. VI al lucrării de față.

Când are loc *micșorarea sferii*, nu urmează sporirea conținutului. Să ne închipuim de pildă dispariția lebedelor negre. Sfera noțiunii lebadă a suferit o diminuare, pierzând o specie deosebită. Urmează de aci, că în urma acestei dispariții, conținutul noțiunii lebadă se va îmbogăți, reintroducând de pildă culoarea albă printre attributele esențiale lebedei ca atare? Oricât culoarea albă va fi de acum înainte comună tuturor lebedelor existente, noi n'o putem reintroduce, pentru cuvântul că în conținutul unei noțiuni nu pot să figureze decât attributele *esențiale*, și prin faptul că a existat odată lebede negre, s'a dovedit că albul nu este esențial.

În al treilea rând, *mărirea conținutului* unei noțiuni, nu atrage micșorarea sferei. Dovedindu-se de pildă că atributul «radio activ» este esențial oricărei materii, că face parte prin urmare din conținutul noțiunii materie, prin această îmbogățire a conținutului, nu a diminuat sfera acestei noțiuni. Toate speciile de materie vor avea radioactivitate, rămânând și de acum înainte, tot atâtea câte fuseseră până la aflarea acestui atribut general. E drept că atributul acesta a părut în primul moment, însușirea unor corpuri izolate, ca uranium de pildă, și numai pe urmă a fost generalizat. Dar cum prin această generalizare, acele corpuri nu au fost înglobate în altă specie, ci au continuat să constituie spețe aparte, se vede limpede că noțiunea generică materie n'a suferit prin faptul îmbogățirii conținutului nici o scădere la sferă.

Există o singură excepțiune, acel de al patrulea caz. *Micșorarea conținutului* e simultan însoțită de creșterea sferei. Orice micșorare se produce prin constatarea că un atribut oarecare,—constant observat până acuma—nu este permanent; adică prin aflarea unei specii care

nu-l are. Chiar dacă acea specie dispare mai târziu, rămâne stabilit că micșorarea unui conținut de noțiune coincide cu o sporire fie chiar momentană a sferei sale. Prin urmare «raportul invers» valabil în mod categoric când e vorba de noțiuni diferite din aceeași serie, în ce privește una și aceeași noțiune care evoluează, se arată valabil numai în acest al patrulea caz: micșorarea conținutului e însoțită de simultana lățire a sferei¹⁾.

4. Când am afirmat la compararea a două concepte luate din domenii deosebite, că noțiunea om are o sferă mai largă decât noțiunea nisip, am presupus ca rezolvită o problemă care există și asupra căreia trebuie să stăruim. E vorba cu ce se măsoară mărimea unei sfere, cu numărul speciilor sau cu acel al exemplarelor individuale care există în natură? După părerea generală întinderea sferei unei noțiuni atârnă de numărul *speciilor* care conțin ca attribute comune, notele acelei noțiuni, și nu de mulțimea întâmplătoare de exemplare individuale, care se pot găsi în cantități mai mult sau mai puțin numeroase, de fiecare speță a sferei. Cantitatea de exemplare nu constituie sfera noțiunii ci reprezintă aceea ce numește *Riehl* «Geltungsbereich des Begriffs» sau *B. Erdmann* «Gattungsbereich». Aceasta este teoria admisă, și pe temeiul ei am și susținut că noțiunea nisip are sfera mai îngustă decât noțiunea om, fiindcă are specii mai puține, cu toate că are exemplare cu mult

¹⁾ Chiar și în cazul acesta putem concepe împrejurarea în care noi am fi atribuit în mod *iluzoriu* o însușire conținutului unei noțiuni (ex: finalitate fenomenelor fizice) și ulterior rectificăm iluzia în mod independent de orice creștere a sferei. Excepția semnalată în text ar rămâne riguroasă numai în cazul când am alcătui totdeauna noțiunile ținându-ne strict de fapte și am înfrâna fantezia (Nota Ed. II-a).

mai numeroase, neasemănat mai numeroase decât poate să aibă, în oricare clipă, noțiunea om. Teoria care măsoară sfera noțiunii cu numărul speciilor și nu al exemplarelor; o credem că este justă; nu însă toate justificările care s'au adus în favoarea ei. Așă de pildă, B. Erdmann, după ce afirmă că unii au desemnat sfera unei noțiuni ca *suma* exemplarelor individuale, adaugă: « Această concepțiune este insuficientă și eronată, pentru că dânsa conține ideia că sfera este determinată de *numărul* exemplarelor, și în consecință va crește sau descrește împreună cu acest număr. Inșă întrăbuințarea sau fabricarea unui chibrit nu are nimic aface cu sfera acestui gen, precum și vieața sau moartea unui individ cu genul om ». ¹⁾ Argumentarea citată dacă ar fi singura posibilă ar lăsa chestiunea foarte puțin lămurită. Erdmann pare a pune toată greutatea pe faptul că dacă am face să depindă sfera unui concept de numărul de exemplare, ea ar crește și descrește fără încetare, nu ar avea nici o statornicie într'un cuvânt. Acelaș lucru se întâmplă însă — deși pe o scară mai puțin întinsă — și atunci când facem sfera să atârne de numărul speciilor. Și o specie poate să dispară sau să apară la un moment, așă că sfera unei noțiuni e expusă în orice caz schimbării. De aceea pentru întemeierea acelei păreri — de altfel drepte — e nevoie de alte argumente, care credem, în esență a fi următoarele:

Apariția sau dispariția unei spețe, dacă nu atrage cu necesitate modificarea conținutului noțiunii generice (cum am văzut în paragraful anterior), însă poate să-l modifice, pe când apariția sau dispariția unui simplu exemplar

¹⁾ *Op. citat* pp. 202 și 203.

dintr'o specie nu *poate* să aducă nici o modificare în conținutul noțiunii. B atârnă sfera unei noțiuni de numărul de exemplare, însemnează a rupe orice legătură, și a stabili, principial, o completă indiferență între soarta sferei și aceea a conținutului. Am văzut că o creștere a sferei nu atrage neapărat o micșorare a conținutului aceleiași noțiuni, după cum arăta exemplul descoperirii închipuitelor lebede roșii. Dar descoperirea unei astfel de varietăți, nu ar avea nici o influență asupra conținutului noțiunii lebedă, pentru motivul că o culoare determinată nu mai figurează în conținutul acestei noțiuni *dela descoperirea lebedelor negre*. Dacă lebedele roșii ar fi apărut — presupunând că există — înaintea lebedelor negre, ele, crescând sfera noțiunii generice, i-ar fi micșorat totodată conținutul, așa după cum au făcut lebedele negre. Am arătat aceasta pentru a se vede că *la specii*, dacă descoperirea unor varietăți ulterioare, de aceeaș natură cu altele știute mai dinainte, nu mai aduc nici o modificare în conținutul conceptului generic, nu tot așa stă lucrul cu primele și mai ales cu prima varietate. *Aceasta în totdeauna elimină o însușire (acea în care dânsa variază) din conținutul noțiunii alcătuite la început pe baza unei singure spețe*. Ei bine, nici vorbă nu poate să fie de aceasta, *la exemplare*. Cel d'întâiu exemplar care se alătură lângă altul (întrucât e de aceeaș speță), nu modifică și nu poate să modifice nimica, sub raportul conceptual. Nu există nici o deosebire între efectul primului exemplar care se adaugă și al celor ulterioare. Toate sunt deopotrivă de neputincioase, în determinarea evoluției conceptuale.

După această observare preliminară, să trecem la alte considerațiuni, firește, în aceeaș ordine de idei. Pentru

ca un exemplar individual să poată sporî o noțiune (sub raportul sferei se înțelege), trebuie să reprezinte, în acea noțiune, ceva în plus, ceva nou, așa după cum reprezintă în lumea intuiției. Atunci se pune următoarea întrebare: poate un exemplar dat, prin simplul fapt că e un exemplar deosebit, să reprezinte ceva nou pentru concept și în această calitate să înrăuască proprietățile conceptului? În ce poate să consistă personalitatea deosebită a unui exemplar care nu reprezintă o speță deosebită de toate acelea în care sunt rubricate celelalte exemplare? În aceea că ocupă un loc deosebit în spațiu, și întru câtva o porțiune diferită de timp. Ei bine, aceste însușiri deosebitoare, care fac ca exemplarul în chestiune să nu se confunde cu un altul, în intuiția sensibilă, aceste însușiri nu valorează sub raportul discutat. Când noi alcătuim o noțiune generică și atunci când delimităm sfera ei, noi facem cu aceasta o rubrică mai largă și diferite rubrici mai înguste, în care să așezăm eventual un obiect. Fiindcă operația *explicării*, pentru inteligența noastră, constă, cel puțin în primul moment, în așezarea obiectului de explicat într'o rubrică *mai largă decât el*. De pildă este o explicare în faptul că așezi «căldura» în noțiunea «mișcare». Cum noțiunea slujește *nevoilor de explicare* sfera ei va cuprinde ca atare suma tuturor sub-rubricelor, în care poate să fie așezat un obiect din genul ei, dar firește nu va consideră drept subrubrică posibilă, decât ceea ce e mai larg decât un singur obiect, prin urmare însușiri specifice, nu curat individuale. În al doilea rând, și cu o tinctură mai utilitaristă, putem spune: știința n'o interesează decât lucruri care se repetă, legături care se pot regăsi, împreunări constante. Că exemplarele de

aceeași speță A A_1 A_2 , ocupă toate un loc în spațiu, că au spațialitatea ca însușire caracteristică, aceasta, da, interesează știința. A spune pur și simplu că toate au spațialitate, înseamnă însă a suprima deosebirea dintre ele și sub acest raport, iar a afirma dimpotrivă că A se găsește la momentul C în spațiul D pe când A_1 se află în spațiul G , aceste afirmări deosebitoare lasă indiferentă știința, nu reprezintă o achiziție pentru dânsa, și de aceea rămân în afară de elaborările ei. Iată pentru ce acele diferențe nu pot să aibă nici o înrâurire în determinarea fizionomiei conceptelor științifice. Exemplarele individuale întrucât conțin atributele unui concept generic, sunt sub imperiul lui, atârnă de dânsul; de aci nu urmează însă că și dânsul atârnă de ele, în vreuna din proprietățile sale.

Să considerăm acuma și cazul când două exemplare, din aceeaș speță, ar înfățișă și alte deosebiri decât acele de pozițiune în spațiu și timp, cazul în care am remarcă și diferențe calitative. Aci putem distinge mai multe împrejurări. Sau că acele deosebiri pe care le reprezintă un exemplar față de altul sunt manifestări patologice, și atuncea nu pot fi luate în considerare la determinarea unui concept chiar sub raportul sferei, — oricât un savant ca *Virchow*, a susținut contrarul — întrucât orice manifestare patologică este o negare a normalului și conceptul caută să cuprindă situația normală.

Sau că acele diferențe sunt de natură artificială, cum ar fi de pildă o lebădă roșie, fiindcă a vopsit-o cineva. Nici astfel de diferențe, se înțelege, nu au nimic de-a-face cu determinarea *obiectivă* a conceptului generic supraordinat.

În fine ar mai rămâne cazul când un exemplar oarecare, înfățișează deosebiri calitative naturale, cazul în care afirmațiile ce le-ai putea face relativ la dânsul nu

sunt în totul aplicabile speției în care se află rubricat, fără ca aceste afirmații deosebitoare, să fie dintre acele care lasă indiferentă știința. În acest caz s'ar părea că trebuie să ținem seamă la determinarea unei sfere și de indivizi, și ne-am isbi par'că de-o insuficiență a teoriei admise. Totuș, argumentându-se astfel se face un simplu joc de vorbe, și oricum s'ar prezintă lucrurile în această privință, nu ne silește nimica să separăm soarta sferei de cea a *speciilor*. Pentru cuvântul că dacă acele nou-tăți remarcate la un exemplar, sunt de așa natură că trebuie să ținem științificește seamă de ele, atunci exemplarul e *reprezentant al unei specii nouă*; iar în cazul când nu-l considerăm ca reprezentant de speță nouă, aceasta din pricină că partea sa diferențială nu este din acelea care valorează în știință. Așa dar, oricum vor stă lucrurile, mărimea sferei rămâne determinată de numărul speciilor, iar nu de al exemplarelor.

Ceeace contribue să împingă spre opinia contrară, e și faptul că s'ar putea să găsim la un moment dat ca reprezentant de însușiri deosebitoare, absolut de ținut în seamă, un singur exemplar, și în lume predomină ideia că numai atunci se poate vorbi de speță și de diferențe specifice, când avem mai multe exemplare care să le poarte. Aceasta însă, rămâne de cele mai multe ori o prejudecată, mai ales că a cunoaște un singur exemplar nu înseamnă tot una cu a exista un singur exemplar. Ceeace formează deosebirea între caractere de speță și caractere strict individuale, nu este îndeobște faptul că primele sunt purtate de mai multe exemplare, iar cele din urmă le întâlnim la unul singur, ci este conștiința nu mai departe analizabilă, că ultimele sunt *neglijabile*, iar cele dintâu nu sunt neglijabile, și din

această pricină exemplarele sau exemplarul care le poartă nu se poate trece lesne în rubrica unei spețe stabilite, ci trebuie să recunoaștem în el o specie nouă, sau măcar o nuanță originală. Așa după teoria darwinistă, origina fiecărei specii nouă, consistă în apariția poate a unui singur exemplar cu caractere noi. Până la procrearea și reproducerea sa mai departe, avem o speță reprezentată de un singur exemplar. Un alt exemplu din altă ordine de idei. *Atomismul*, de pildă, reprezintă o speță a gândirii metafizice, care ar fi genul. Astăzi atomismul este împărțit de mai multe capete, la un moment însă, la origină, a fost cugetarea unui singur individ, a lui Democrit. De aceea când e vorba bunăoară de conceptul «metafizică» putem recunoaște sisteme filozofice individuale ca speciile ei și deci ca factori determinanți ai sferei sale. Această relativă neatârnare a caracterelor specifice de numărul exemplarelor care le poartă, atrage însă după sine o serioasă greutate: ne lipsește din această cauză un criteriu sigur pentru a distinge câteodată, între caractere specifice și unele caractere individuale, neglijabile. Fiindcă drept caractere individuale nu sunt numai acele clar individuale: pozițiunea în spațiu, data originei, sau vreo manifestare dependentă de vreun factor extern care nu e constant și general; mai pot fi și altele, imponderabile dar reale, care pot aparține chiar mai multor exemplare, și care nu ai mijlocul de a le valoră cu certitudine, declarându-le absolut neglijabile sau nu. Așa sunt de pildă dimensiunile, unele variații de formă etc. Există efectiv caractere unde ești în nehotărîre, și nu poți prin urmare spune cu precizie dacă sunt individuale sau specifice, dacă sunt complect neglijabile, sau dacă neglijabile pentru un gen superior, trebuie totuși

ținute în seamă pentru o specie inferioară ale căruia simptome ar fi. Nici această nesiguranță de fapt nu periclitează, cum am mai spus, întru nimica teoria stabilită că sfera noțiunilor se măsoară numai cu numărul speciilor. Că e greu în anume momente să deslușești ce e speță și ce nu e, aceasta e o altă chestie, care nu atinge și nu cere modificarea teoriei pomenite. Este pur și simplu altă problemă, de altfel nu lipsită de însemnătate și căreia vom consacra paragraful următor.

5. Am văzut din dezvoltările anterioare că noțiunile care pornesc dela elaborarea aceluiaș substrat intuitiv, sau a mai multora similare, pot alcătui coloane întregi rânduite treptat în specii și genuri din ce în ce mai largi ca sferă (de și mai sărace în conținut) până la un gen superior, dincolo de care nu se mai află altul. Coordonând la o altă toate coloanele de noțiuni de aceeaș categorie, putem obține un gen superior comun, genul suprem. Așa dar există o limită în ascendența elaborării conceptuale. O astfel de limită trebuie să existe și la bază, așa cum se găsește la vârf. După cum există un gen suprem, care e cel mai de sus, trebuie să fie și specii ultime, cele mai de jos, dincolo de care nu sunt decât simple individualități. Claritatea și certitudinea cu care aceste două limite pot fi trase, s'a observat de multă vreme că nu este egală. Punctul de sus poate să fie lesne precizat. Acel de jos însă cu mare greutate, și după unii, cum e de pildă *Kant*, e imposibil de precizat.

Care e pricina acestei deosebiri? Să definim întâiu genul suprem și spețele cele mai de jos. Genul suprem este acea prelucrare conceptuală, la care nu mai este nimic de prelucrat, unde n'a mai rămas nimic *de ne-*

glijat în viitor, dacă vrem să nu distrugem orice obiect de cugetare. Genul suprem al tuturor noțiunilor-substantiv și poate chiar a tuturor noțiunilor la olaltă, e noțiunea «ceva». Speciile cele mai inferioare sunt acelea care nu neglijează decât diferențe individuale, nu specifice. Odată ce ar neglija diferențe specifice, ar încetă să fie cele mai inferioare, de oarece ar avea alte specii sub ele. Din aceste definiții se poate vedea, că altă siguranță avem la conceptul cel mai de sus, și alta la noțiunile cele mai de jos. La fixarea conceptului de sus avem un mijloc repede în a recunoaște poziția lui extremă: orice încercare de a-l depăși distruge orice obiect de cugetare; suntem în fața unei necesități strigente. Fixarea speciilor de jos, dimpotrivă, nu se izbește de o limită necesară, ci mai degrabă are de luptat cu o tendință puternică a spiritului de a continua la infinit, din determinare în determinare, îmbogățirea conținutului, de a releva mereu varietăți și sub varietăți, care să fi fost neobservate la încheierea pre-supuselor noțiuni ultime. Cu astfel de tendință niciodată un concept fixat, nu poate fi sigur de poziția lui. Și apoi tot aici apare inconvenientul care isvorăște din nesiguranța semnalată dela paragraful precedent: nu avem un criteriu sigur pentru a deosebi acele diferențe care sunt specifice și unele curat individuale. Din această pricină deosebiri crezute individuale pot ridică pretenții la diferențe specifice, lucru care compromite rolul acelor concepte care se socoteau până atunci speciile cele mai de jos, adică specii care nu mai sunt și *genuri* tot odată.

¹⁾ Intrucât suntem înlănțuiți de rețeaua intuiției sensibile cu percepțiile ei individuale, noi avem de fapt cunoștința cea mai spălăcită și mai săracă despre ce face în rezultate trebuie să constituie fondul cel mai bogat. (Nota Ed. I.L-a).

Se înțelege dela sine că dificultatea la fixarea limitei de jos se referă la noțiunile complexe, fără discuție, prin urmare la noțiunile-substantiv. În ce privește noțiunile adjectiv sau verb, se poate trage, după cei mai mulți granița de jos cu aceeași precizie ca cea de sus. Garanția fixității limitei de sus o aducea faptul că din abstracție în abstracție, se menține în acele regiuni supreme o *singură notă*, comună și fundamentală tuturor firește, care exclude dela sine o prelucrare mai departe. Ei bine, această *simplitate* pe care o găsim la sistemul noțiunilor-substantiv abea la vârf, s'ar întâlni în general la celelalte noțiuni și la bază. Ultimele specii aicea sunt realități simple, indecompozabile și indeterminabile. Căci în acest domeniu orice încercare de a determina și deci a complica dă loc la o noțiune *novă*, nu la o specie a alteia vechi. Avem atunci o invariabilitate care asigură granița de jos, ne pune în fața unor specii ultime, cum sunt de pildă colorile spectrului luate ca atare. Cum e posibil acuma ca având la bază realități simple și indecompozabile să ne ridicăm totuș până la o noțiune generică superioară, cum ar fi în exemplul nostru, noțiunea generică «culoare», cum e posibilă o astfel de prelucrare, e un lucru ce rămâne să se lămurească în capitolul următor, unde își are locul cel mai nemerit.

Ori-care va fi valoarea absolută a acestei distincțiuni,— și asta, se va vedea mai târziu — ea ne-a ajutat totuși expunerea în mod subsidiar, căci suntem pregătiți a înțelege la care noțiuni-substantive ne aflăm mai degajați, sau degajați cu totul de acele greutateți. Desigur că la noțiunile care oglindesc realități simple, invariabile și omogene. Așa de pildă noțiunea «*punct*», sub care avem certitudine că nu se mai găsesc alte specii, ci numai

exemplare care își afirmă deosebirea unul de altul prin simpla poziție spațială, deosebire ce — am spus în rânduri repetate — e mai individuală. Cât este de greu să se găsească astfel de noțiuni-substantiv, o dovedește faptul că dacă abandonăm punctul matematic și trecem la punctul fizic, la «atom», nu mai avem aceeași certitudine, fiindcă nu un singur gânditor a conceput mai multe specii de atomi, așa cât sunt de mici și de infimi. Insuși fondatorul doctrinei n'a distins, atome mai fine și mai rotunde care alcătuiesc sufletul alături de atomele mai grosiere care formează corpul? Cu atât mai mare va fi dificultatea la noțiunile mai bogate. Acî se impune neapărat căutarea unui criteriu, chiar de nu va fi acum desăvârșit, cu care să se opereze distincțiunea între acele diferențe care sunt individuale și acele care ar fi specifice, având puterea să determine astfel sfera noțiunilor gen. Acest criteriu credem a fi următorul: Când remarcăm la un exemplar oarecare, o deosebire constantă *în relațiunea elementelor componente*, atunci o putem socoti ca simptomul unei specii nouă; când deosebirea e înlăuntrul unui element atunci de regulă o socotim individuală și neglijabilă. Această regulă se poate într'o mare măsură verifica cu exemple. De pildă varietățile nasului la oameni nu constituie specii ori subspecii ale noțiunii «om». Că nasul e aquilin sau turtit, dacă nu se mai împreună și alte variații simultane, sunt diferențe individuale neglijabile la elaborarea comprehensivă și extensivă a noțiunii om. Totuși aceleași însușiri deosebitoare — aquilin, turtit etc. — au importanță *specifică*, față de noțiunea «nas». Această deosebire de rol, *la aceleași attribute*, ne pune pe calea stabilirii criteriului căutat. Pentru ce față de noțiunea

nas aceste atribute constituiesc diferența specifică? Pentru că ele caracterizează variații în raportul elementelor componente ale nasului. Pentru ce față de noțiunea om, sunt diferențe individuale, neglijabile? Pentru că ele sunt variații în lăuntrul unui singur element al noțiunei om, nu în situațiunea reciprocă a tuturor elementelor sale.

Acesta cred a fi criteriul, și el îmi pare să fie acela care a fost aproape totdeauna instinctiv urmat. Că acele distincții însele, pot fi în anume locuri relative, aceasta nu tăgăduiesc. Sunt puncte în care se amestecă o relațiune cu o însușire; puncte care fac și vor face totdeauna, ca o hotărîre într'un sens sau în altul să aibă o doză de arbitrar. E vorba numai de un criteriu aproximativ.

Acum este adevărat aceea ce afirmă *B. Erdmann*, că în practica științei, aceste nesigurante nu sunt prea turburătoare, de oarece știința nu merge îndeobște până la ultimele varietăți, ci se oprește la un anume punct, spre a nu se înnămoli în amănunte care ar stânjeni considerațiile și stabilirile generale¹⁾. Ar mai fi de adaus la aceasta, că tot așa după cum nu se coboară până la ultimele varietăți, nici nu se înalță totdeauna până la genul suprem, ci se ridică numai până la un gen mai apropiat. Botanica la genul plantă, zoologia la genul de animal etc. Și mai putem face încă o distincțiune: cu cât o știință e mai filozofică, cu atât se ridică mai mult pe linia ascendentă a genurilor și se coboară mai puțin pe linia descendentă a speciilor; din potrivă, cu cât e mai puțin filozofică, mai știință de fapte, cu atât ridicându-se abia pe linia genurilor, se coboară mai afund, scormonind cu sârguință specii și subspecii, varietăți și subvarietăți.

¹⁾ Op. citat. p. 227.

CAP. V.

Împărțirile noțiunilor.

1. Noțiuni concrete și abstracte. — 2. Urmare. — 3. Noțiuni individuale și generale. — 4. Urmare. — 5. Noțiuni simple și complexe, Greutățile noțiunilor simple. — 6. Greutățile noțiunilor complexe. — 7. Atribute și părți. — 8. Noțiuni colective. — 9. Categoriile. — 10. Considerări despre substanță.

1. Ca mai toate lucrurile și noțiunile se pot împărți din mai multe puncte de vedere. Avem noțiuni generale și individuale, noțiuni simple și compuse (la care se adaugă și cele colective), noțiuni concrete și abstracte etc. Nici una din aceste împărțiri nu a avut norocul să se execute în mod simplu, cu asentimentul general. Fiecare din ele înfățișează un număr de greutateți, ascunde un șir de probleme și poate ca atare să dea prilejul unei serii de discuțiuni. Vom începe examinarea noastră cu acea împărțire asupra căreia există mai puțin ca toate o doctrină unitară, o teorie de toți împărtășită: e vorba de împărțirea noțiunilor în abstracte și concrete.

Pentru unii, cum e de bună seamă Drobisch, noțiuni abstracte sunt acele generale și concrete, acele speciale (sau particulare). Cu cât o noțiune e mai generală, cu atâta e și mai abstractă, cu cât e mai puțin generală, cu o aplicabilitate mai restrânsă, cu atâta este mai concretă¹⁾. După altă teorie noțiunile abstracte se formează prin substantivizarea sau hipostazierea atributelor. Așa de pildă noțiunea «albeață» este abstractă, pe când noțiunea «alb» cu forma adjectivală menținută, precum și numele

¹⁾ Op. citat. pp. 21—23.

de *obiecte* sunt noțiuni concrete. Aceasta este teoria școlastică, în timpurile moderne acoperită și de autoritatea numelui lui J. St. Mill, care, de asemeni o susține¹⁾.

După Wundt, noțiuni concrete sunt acele care pot fi însoțite de o imagine, pe când noțiunile abstracte acele a căror singură concretizare materială este cuvântul. Înaintându-se cu analiza mai departe, găsește că acele noțiuni care se pot însoți de imagini se referă la conținutul material al obiectelor, pe când acele a căror haină e numai cuvântul, exprimă doar relații dintre obiecte²⁾.

Dacă privim lucrurile cu oarecare atențiune, observăm în aceste teorii menționate, două criterii deosebite după care se face distincțiunea între abstract și concret. Primul este un criteriu genetic, care pune în dependență noțiunile abstracte, de operația *abstracțiunii*, a neglijarii și înlăturării de elemente percepute. De aceasta se călăuzește Drobisch când întitulează noțiuni abstracte pe acele generale, unde se face—în măsura generalităților lor—radicale înlăturări de elemente. Tot așa și Mill, care întitulează noțiuni abstracte, însușirile substantivizate, întru cât la noțiunile acestea se face abstracțiune de întreg suportul necesar tuturor însușirilor, anume de *obiecte*. Celalt criteriu de distincțiune, de care se slujește Wundt, e un criteriu static care apreciază noțiunile din punct de vedere *actual*, se hotărăște că sunt concrete acelea care se pot întovărăși de imagini, și abstracte acelea care nu se pot.

Din capul locului trebuie să spunem că acest al doilea

¹⁾ Système de Logique, trad. L. Feisse. Vol. I, pp. 28, 29, 30.

²⁾ Logik I. Bd. pp. 105 110.

critериu, ne pare cel adevărat. Numai ținând seamă de eventualitatea întrupării unei noțiuni într'o reprezentare, de raportul dintre concept și imagine, numai în această relațiune se poate vorbi de noțiuni *concrete* și numai așa se pot distinge în masa conceptelor, noțiuni abstracte și altele concrete. Afară de această legătură cu imaginea, nu are înțeles a se vorbi de noțiuni concrete, întrucât toate noțiunile ca atare sunt ireprezentabile, și la toate se face abstracție de unele date intuitive. Toate noțiunile sunt abstracte fără deosebire. Oricât vei căutà să surprinzi noțiunea în formă materială, îți este cu neputință, ea îți scapă, fuge neconținut. De aceea e până la un punct explicabilă îndoiala care te poate cuprinde, cu privire la existența ei obiectivă. De câte ori o cauți (cu intenție firește) se sustrage, și dacă totuș trebuie s'o admiți, e că atunci când vrei să te lipsești de dânsa, ți se impune cu necesitate. Ai zice—fie-ne iertată această scurtă abatere literară—că e cazul să se aplice faimosul vers al lui Musset, care țintește de altfel o făptură foarte concretă, cu care a fost poetul veșnic în războiu:

Suivez-la, elle vous fui, fuyez-la, elle vous suit.

Dacă ne aducem aminte de falșitatea teoriei imaginilor generice, și de faptul că noțiuni generale se pot întrupa în imagini individuale, înțelegem că deosebirea dintre o noțiune generală și alta particulară se găsește într'o regiune sufletească, unde nu poate fi vorba de *concret*, unde nu sunt de cât acte, raportări, intenții etc.

Odată acestea repetate, vedem că salvarea teoriei lui Drobisch, nu se poate face decât într'un singur mod: arătându se anume că noțiunile care se pot întovărăși

cu imagini sunt cele particulare, pe când acele mai generale—în măsura generalității lor—rămân neîn-tovărășite.

Recunoscând că se găsesc destule cazuri în care acest lucru se confirmă, trebuie să spunem însă că sunt și altele în care lucrul nu se adevărește, și care face ca teoria să apară insuficientă.

O primă observare din care să se vadă lipsa de legătură constantă între abstract și generalitate, e că acele noțiuni, care se referă la un domeniu suprasensibil, sunt toate abstracte, chiar dacă *nu* sunt generale. Să luăm câteva exemple. Așa de pildă, după Kant, obiectele pe care le percepem împrejurul nostru sunt numai efecte pe care le produc realitățile externe asupra sensibilității noastre, și de aceea distinge alături de realitățile percepute, care sunt numai lucrurile cum apar, realitatea independentă de noi, pe care o numește «lucru în sine». Firește că acest lucru în sine, spre deosebire de lucrul cum apare, nu este și nu poate să fie perceput nici odată. Despre el putem să ne facem o noțiune (și ne-o facem întrucât îl cugetăm) pururea abstractă. În cazul când am presupune că toate fenomenele au *acelaș* lucru în sine, am avea o noțiune generală. Se poate însă susține, așa cum face cu energie Hartmann¹⁾, că lucrul în sine al fiecărui obiect este deosebit, că altul este lucrul în sine al aurului, altul al garoafei, altul al microbului etc. În acest caz noțiunea fiecărui lucru în sine, este particulară, și cu toate acestea e foarte abstractă, tot așa de abstractă ca și când ar fi un singur lucru în

¹⁾ Cu deosebire în scurta, dar adâncă lucrare: *Grundlegung d. transcendentalen Realismus*.

sine în toate manifestările din univers fiind de o potrivă de ireprezentabilă în ambele cazuri. Tot așa noțiunea de Dumnezeu *personal*, rămâne o noțiune abstractă.

Să lăsăm însă ipotetica lume a suprasensibilului, unde ar putea să se spuie, când e vorba de lucrul în sine, că tocmai din pricina ireprezentabilității sale, ne facem de fapt o singură noțiune despre toate, și să ne întoarcem la lumea percepută, pentru a vedea dacă măcar aicea teoria cercetată se susține. Rezultatul examinării însă și aicea are să fie negativ.

O primă întâmpinare care o facem lui Drobisch este aceasta. Nu se poate adesea spune, că o noțiune e mai generală decât alta, în orice caz nu se poate lesne hotărî, decât între noțiuni *din aceeaș serie*. Se poate afirma cu certitudine numai că un gen este mai general decât speciile și subspeciile sale, iar acestea mai particulare decât el. Nu tot așa stă lucrul când e vorba să decidem dacă o noțiune e mai abstractă sau mai concretă decât alta. Aci putem să comparăm și să decidem lesne, între noțiuni foarte heterogene. Așa dar criteriul lui Drobisch care subordonează distincțiunea dintre concret și abstract aceleia dintre particular și general se arată îngust și insuficient. Având noțiuni din domenii deosebite, putem fi în mare încurcătură în a spune care din ele e mai generală și totuș să hotărîm cu destulă înlesnire care este mai abstractă dintre ele. Așa de pildă, să comparăm noțiunile «virtute» și «patrulater». Care dintre ele e mai generală? Foarte greu de spus și par'că dacă ar trebui neapărat să spunem, am înclină către *patrulater*. Cu totul altfel când e vorba să afirmăm care din ele e mai abstractă. Aci putem să spunem cu certitudine, că mai abstractă e *virtutea*. Exemplul acesta, și care

desigur nu e unic, e decisiv pentru insuficiența criteriului studiat.

Să mergem însă și mai departe și să ne întrebăm dacă măcar în *aceeaș serie* de noțiuni, aceea care este mai generală e totdeauna mai abstractă, decât alta mai particulară. La aceasta răspundem, cu rizicul de a părea paradoxali, iarăș negativ. Sunt cazuri firește în care coinciderea dintre «mai general» și «mai abstract» se adeverește. Așă de pildă noțiunea «câine» e cu toată probabilitatea mai concretă decât noțiunea «animal». Căci cu toate că și ultima noțiune, se asociază tot cu o imagine individuală, totuș posibilitatea ca aceasta să fie înlocuită cu altă imagine de acelaș fel este aicea mult mai vastă, imaginile care se îngrămădesc în penumbra conștiinței ca s'o înlocuiască pe cea actual în lumină, sunt mult mai numeroase, și de aceea atențiunea noastră asupra ei — actual luminată — este mult mai slăbită, mai puțin concentrată, iar imaginea mai puțin în relief.

Nu însă în totdeauna lucrul stă așă. Bunăoară, dacă noțiunea «animal» este mai generală decât noțiunea «vertebrat», nu cred că este mai abstractă decât aceasta din urmă, ci poate dinpotrivă mai concretă. Nu trebuie să se uite că împărțirea noțiunelor în abstracte și concrete atârnă de asocierea lor eventuală cu o imagine, prin urmare atârnă de un factor *alogic*. Și de regulă acele noțiuni sunt mai concrete care s'au alcătuit *cronologiceste* mai înainte, care s'au alcătuit *dela sine, inconștient, fără calcul și reflectare îndelungată*. Ei bine, ordinea cronologică a noțiunelor unei serii, nu este de regulă ordinea logică a generalității lor treptate. Intâiu se alcătuesc noțiunile de specii inferioare (de pildă, câine

pisică, trandafir, etc.), apoi cele de tot superioare (animal, plantă, etc.). Cele mai târziu se formează intermediarele, și nu sunt în genere rezultatul unei operații spontane, a unei împreunări și detașări libere de elemente, ci efectul unei examinări laborioase, care stabilește, nu atâta călăuzită de intuiție cât de logică, corelații constante de elemente. Aceste noțiuni mai târzii, creația omului de știință, nefiind ca origină desprinderi spontane de elemente dintr'un complex sau mai multe complexe percepute, se razimă mai puțin pe intuiție și nu se asociază repede și nemijlocit cu imagini reprezentative. Și din această pricină nu se poate spune că gradul de abstracție al unei noțiuni atârnă totdeauna de generalitatea sa. Am văzut că sunt noțiuni mai puțin generale și totuș mai abstracte decât altele mai generale, în cazul când sunt o operă postumă de stabiliri de corelații ce nu se detașează dela sine. În orice caz teoria lui Drobisch nu se poate susține.

Să luăm acuma în cercetare pe acea a lui I. St. Mill. O sumă de exemple mărturisesc îndată caracterul ei factice și arbitrar. Să admitem că noțiunea și termenul «albeață» e mai abstract decât termenul adjectival «alb», care e concret. Să trecem și peste justa observare a lui Wundt, care susține că la alte exemple — cum e de pildă: onest și onestitate — dacă e adevărat că substantivizarea e abstractă, nu mai puțin și adjectivul ca atare e abstract. Cu vorba onest se asociază o imagine concretă tot așa de puțin ca și cu vorba onestitate. — Dar dacă am compară acuma substantivizarea primului atribut (albeața) cu forma adjectivală a celui de-al doilea (onest), observăm îndată întreg paradoxul acelei teorii. După dânsa albeața (fiind o substantivizare de

atribut) e mai abstractă decât noțiunea onest (care 'și păstrează forma adjectivală). Oricine poate să vadă că în realitate, după singurul criteriu de distingere al concretului de abstract, e tocmai contrarul. Să comparăm de asemeni acea noțiune abstractă după Mill — e vorba tot de albeață — cu principala categorie care după dânsul sunt noțiuni concrete, anume cu noțiuni de obiecte. S'o comparăm cu noțiunea atom sau chiar cu noțiunea senzație (elementară). Cine va putea cu temei să susție că cea d'întâiu e abstractă și acestea din urmă concrete? Criteriul lui Mill e absolut contestabil.

2. Rămâne atunci, după această critică, care ne aparține în cea mai mare parte, să adoptăm concluzia lui Wundt, singura valabilă. E drept că în unele ocazii faptele se armonizează fie cu teoria lui Drobisch, fie cu acea susținută de Mill. Dar o armonizare constantă și generală nu se poate realiza decât susținând că ceea ce face ca unele noțiuni să se întovărășească de imagini, și altele să se materializeze numai prin cuvânt, e faptul că primile se referă la conținuturi intuitive, celelalte la *relațiile* dintre conținuturi. Noțiuni ca stat, familie, stăpân, onest, politicos, sunt noțiuni abstracte, pentru cuvântul că toate acestea sunt sisteme și feluri de relații, nu conținuturi intuitive cât de elaborate. Mai rămân firește abstracte și noțiunile care se referă la lucruri ce nu cad sub simțurile noastre. Totuș nu simțim necesitatea să facem din acestea o clasă deosebită de noțiuni abstracte, fiindcă și acestea pot ca să intre sub caracteristica generală. Realitățile suprasensibile ne sunt cunoscute numai prin relațiile care le întretin cu noi, nu de-a dreptul. Ele sunt numai corelate necesare ale fenomenelor percepute, și doar în această calitate putem

vorbì de dânsele. De aceia și noțiunile ce ne facem despre ele sunt abstracte. Cu ajutorul acelei reguli generale se explică și pentru ce unele noțiuni mai puțin generale, dintr'o serie, sunt mai abstracte decât altele mai generale din aceeaș serie, cum erà cazul cu noțiunile vertebrat și animal. La noțiunile mai târziu și reflexiv alcătuite, cum este cea de vertebrat, unde conținutul conceptului nu se separă singur printr'o detașare mai mult sau mai puțin spontană a părților esențiale, la alcătuirea acestor noțiuni nu predomină evidența materială a unei împreunări de elemente, cât *corelația lor latentă*, care nu are totodată și o evidență intuitivă, isbitoare. Din această pricină, acest fel de noțiuni, au în ele ceva abstract, imaterial. Așa se și explică faptul că modificarea eventuală a acestor concepte nu turbură în gradul în care turbură înlăturarea unui concept cu bază intuitivă, a unei noțiuni concrete: Așezarea balenelor mai aproape de mamifere decât de pești, este până la un punct o smintire a felului comun de a gândi, pentru cuvântul că aceasta sdruncină noțiuni în orice caz concrete, chiar de sunt greșit alcătuite. Natura mai abstractă a multor concepte științifice, chiar atunci când domeniul de exploatare e cât se poate de material, și caracterul eronat al multor concepte concrete, unde firește intuiția a avut un rol preponderant, le oferim incidental ca material de reflecțiune acelor care mai susțin, în altă ordine de idei, că noțiunea este numai o *imagine generică*.

Acelea sunt în rezumat motivele pentru care o noțiune e abstractă și altele concrete. Dând un înțeles cu totul special și exagerând înțelesul termenului concret, am putea susține că pe lângă noțiunile care înfățișează

relații și nu conținuturi, mai sunt abstracte și noțiunile care se referă la viața psihică. În adevăr, fenomenele sufletești nu au în genere claritatea și preciziunea de contur a fenomenelor fizice. Un sentiment, o cugetare, e mai eterică și mai fugitivă decât un obiect material. Totuș numai în mod impropriu le-am putea numi abstracte. Nepreciziunea lor se arată mai mult atuncea când ne cercăm a le descrie, nu atunci când le trăim în conștiință. Și e fără discuție că tot omul distinge deacapul două ordine de fenomene, fizice și sufletești, ordine concrete amândouă. În sfârșit oricât ar fi de eterice fenomenele psihice, ele au un conținut calitativ, care poate fi simțit și amintit, care le face să fie concrete cum sunt și acele materiale. Cel mult se poate spune că este noțiune abstractă—și aceasta numai dintr'un anumit punct — sufletul altuia, pe care nu-l percepem deadreptul ci îl admitem numai ca un corelat necesar al unor fenomene materiale constatate. Și iarăș ar fi abstract sufletul «în sine» în cazul când nu e acelaș cu sufletul cum apare.

În sfârșit pentru a complectă acest paragraf, mai trebuie să amintim două lucruri de altfel destul de cunoscute. Întâi că se remarcă în cugetare un continuu progres spre abstracțiune care, după cele spuse, se înțelege dela sine, că nu se poate confundă cu progresul către generalizare. În afară de faptul că imaginele ce însoțesc noțiunile, nu sunt—fiind individuale—niciodată adequate acestora cu adevărat (cu toate că se pot stabili mai multe grade de inadecuate) și din această pricină cuvântul tinde a le înlocui complect, afară de aceasta, suprimarea imaginilor în practica gândirii, se mai explică pentru motive de viteză a cugetării, și prin

faptul că cugetarea științifică tinde din ce în ce mai tare să alunece dela termenii care se raportează, la acele raporturi însele. Cu cât un sistem de relații științifice sunt mai precis fixate, cu atâta ele tind să se substituie termenilor între care se găsesc, de multe ori sub însăși eticheta lor. Așa de pildă în Mecanică, atunci când se vorbește de «forță», «accelerare», «massă», cine are în minte imagini concrete și nu simple formule sau simboale matematice? Aceasta este cred una dintre cauzele pentru care Mecanica de și se raportează la o categorie de fenomene empirice, a pierdut în ochii multora caracterul de știință experimentală, și e socotită ca o știință de formule matematice care se înlănțue deductiv. Din cauza simplității raporturilor pe care le studiază, ele au fost — cu ajutorul calculului numeric ce li se adaptează lesne — excelent precizate, și au aruncat în umbră termenii concreți între care se găsesc. Astfel această știință a fost secătuită de imagini și cu vechile etichete intuitive asociindu-se acuma numai formule și calcule, care au copleșit punctele de plecare experimentale, au făcut să se uite adevăratul ei caracter¹⁾. În definitiv cu cât raporturile cu care se ocupă o știință sunt mai desăvârșit precizate, cu atâta termenii concreți ai acelor raporturi dispar, și știința devine mai abstractă; dimpotrivă, cu cât o serie de raporturi sunt mai puțin precise, cu atât pe planul principal al conștiinței se află termenii concreți, și știința este mai concretă.

¹⁾ În ultimul timp se desemnează o luptă împotriva concepției eronate care socotește Mecanica, în urma ștergerii termenilor concreți, ca o știință deductivă. Așa de pildă un matematic român, D. Pompei se rostește astfel: „Mecanica este o știință experimentală căreia Matematica îi da valoarea unei științi exacte“. (Rev. științifică V. Adamachi. No. 1. 1910 p. 8).

Un al doilea lucru care trebuie consemnat este faptul că, după împrejurări, un termen abstract poate deveni mai concret. Așa de pildă, noțiunile abstracte stăpân și slugă, care exprimă *nu* un obiect cu caractere anumite ci o specie de relațiuni, pot deveni în anume momente, și în anume desfășurări de idei, mai concrete și ne putem lega cu stăpânul imaginea unei figuri poruncitoare și cu sluga aceia a unei spinări încovoiate. Această puțință e o adevărată fericire, fiindcă la un caz contrar ar trebui ca abstracta știință și concreta literatură să aibă cu totul alt vocabular, ca să nu zicem altă limbă, fiecare din ele. Această posibilitate se razimă pe însușirea spiritului nostru de a aluneca eventual nu numai dela termeni la raport ci și dela raport la termeni. Atunci noțiunile cele mai abstracte, se pot înveșmântă o clipă într'o imagine concretă, zic numai o clipă, fiindcă firesc este ca cecece e abstract, să rămâe abstract, și pe d'asupra cum am văzut mai înainte, spiritul are o tendință mai pregnantă să sărăcească noțiunile de imagini, decât să dăruiască acelor care n'au.

3. O altă împărțire însemnată a noțiunilor este aceea care le divide în generale și individuale. Aicea se întâlnește însă o controversă și mai radicală. Nu e vorba de o simplă ceartă asupra liniei de graniță care le desparte, cum fusese în cazul precedent. Ci este pusă în discuție însăși validitatea principiului împărțirii, întrucât se tăgăduiește existența de concepte care să nu fie generale. În orice noțiune se prelucrează, se face abstracție de unele elemente, — care sunt tocmai acele cu caracter individual. Noțiunile au fost de mult recunoscute ca fiind *universalia*, indiferent acuma dacă vor fi *ante rem*,

post rem sau *in re*. Nu se poate vorbi—se poate spune și s'a spus -- de noțiuni individuale.-- Cu toate acestea, noi susținem existența noțiunilor care se referă la un singur individ, și care se deosebesc ca atare de conceptele aplicabile la o pluralitate de exemplare individuale. Din moment ce conceptul nu urmărește decât a desprinde din vălmășagul înfățișirilor pasagere ceea ce este obiectiv, identic pentru conștiința științifică a tuturor, sau, spus cu terminologia clasică, să separe ceea ce este accidental de ce este esențial, putem tot așa de bine să ne formăm o noțiune despre un individ, cum ne formăm de o speță sau o clasă de indivizi. După cum putem a ne alcătui noțiuni de ce este «omul», «planta», putem să ne formăm o noțiune despre Saturn, Nil, și alte existențe individuale. Dacă prin operația separării esențialului de accidental, s'ar formă o singură noțiune—care ar păstră numai partea absolut comună tuturor realităților—atunci desigur că n'ar există noțiuni individuale, dar totodată n'ar există nici noțiunile de genuri și specii inferioare, ci ar fi pur și simplu noțiuni, numai genul suprem ¹⁾). Am propus însă și am

¹⁾ O pildă caracteristică de acest fel de a concepe lucrurile este teoria *panteistă*, unde se profesează îndeobște părerea că toate fenomenele și obiectele lumii se identifică într'o unică realitate supremă, care e singura realitate *adevărată*. Această realitate unică numită sau forță, sau substanță, sau Dumnezeu, care este partea comună a tuturor obiectelor — atât partea *văzută* cât și cea *nevăzută*, dar postulată de exigențele inteligenței—nu este dată în intuiție ca atare, ci este isvorâtă din prelucrarea intuițiunii — și adăogăm, dintr'o prelucrare radicală, în care se socotesc drept accidente tot ce nu aparține tuturor obiectelor. E foarte adevărat că panteiști ca *Spinoza* au afirmat că această realitate nu trebuie confundată cu genul suprem, că este dobândită printr'o *intuiție*, nu pe calea elaborării conceptuale, adăogând că toate conceptele noastre nu au valoare obiectivă și că trebuie profesat față de ele

văzut chiar că se utilizează o concepție relativă despre esențial și accidental, și de aceea, după cum se ține seama de gradul de esențialitate al elementelor, începând dela esențial-local și suindu-ne până la esențial-obștesc, se formează trepte întregi de noțiuni. Așa dar, faptul că ceea ce este esențial pentru o individualitate, devine accidental pentru un punct mai înalt, să zicem pentru o speță, nu este un argument în potriva conceptelor individuale, căci tot așa, ceea ce e esențial unei spețe inferioare este accidental pentru una superioară, și totuș adversarii noțiunilor individuale, nu tăgăduesc totodată dreptul de a formă concepte despre speciile inferioare.—Un alt argument care s'ar putea aduce în contra conceptelor individuale este următorul: orice concept trebuie neapărat să elimine elemente, altfel se confundă cu intuiția. Ei bine, la noțiunile indivi-

cel mai desăvârșit *nominalism*. Noi însă care ne îndoim că intuiția poate să sezeze alta, decât date sensibile, interpretăm lucrurile altfel, și vedem în această concepție discutată un exemplu de acel radicalism în separarea esențialului de accidental, după care nu se admite ca esențial decât ceea ce e constant și comun în toate obiectele și împrejurările, cu alte vorbe nu se admite decât realitatea unei singure noțiuni. Avem așa dar un *realism* conceptual, care dacă totuș tăgăduște realitatea externă a tuturor noțiunilor afară de una, e că numai pe aceasta o socote deplin conformă cu exigențele aparatului intelectual. E drept ca Spinoza, tocmai fiindcă nu și-a dat seama de natura conceptuală a substanței nice, baza și fondul întregului univers, a comis inconștientul de a socoti datele intuiției imediate mai reale decât conceptele generale, asupra cărora profesa nominalismul, după cum reese cu claritate din multe pasagii ale *Elicei* lui. (Partea II prop. XL și XLIX). Cum însă de *fapt* a îmbrățișat realismul față de genul suprem, se cuvenea sau să nu recunoască nici o altă realitate, sau dacă adoptă o concepție mai dulce și mai firească să acorde tuturor conceptelor o realitate de diferite grade, dar în *ordinea generalității descreștând, până la cele individuale*.

duale în care se ține seamă și de ceea ce este propriu unui singur exemplar, ce se mai elimină? La o specie, cât de inferioară, ai ce lăsa la o parte, caracterele indivizilor ca atare. Dar dacă e vorba să existe și noțiuni individuale, la acestea ce-a mai rămas de eliminat?

La această observare este de răspuns: Dacă la noțiunile generale se elimină caracterele individuale ale exemplarelor comparate, *la noțiunile individuale se lasă la o parte însușirile individuale ale diferitelor reprezentări pe care le avem despre acelaș individ*. Așa de pildă, în noțiunea individuală *Nilul* se păstrează de sigur aceea ce îl deosebește de toate fluviile, ceea ce este propriu al lui: revărsarea apelor după o îndoită schimbare a colorii (în verde și roșu) și fertilizarea consequentă a câmpiilor. Dar firește se neglijează modalitățile variate ale diferitelor reprezentări pe care le putem avea despre dânsul. Așa se elimină din noțiune întinderea variabilă a masei de apă revărsată fiecare an, și faptul în legătură cu asta că uneori se pot face două rânduri de recoltă, alte ori numai una. De asemeni se vor neglija chiar de vor fi relativ constante, acele particularități ale lui, care deși numai ale lui, nu contribue la constituirea pregnantă a personalității sale, nu reprezintă propriu vorbind un predicat lămurit aplicabil doar lui. Așa de pildă sinuozitățile malurilor sale, firește nu vor fi *identice* cu ale nici unei alte ape. Totuș nu contribue a pune în relief individualitatea sa, sau cel mult au ceva importanță când îl vom figura pe hartă.

Oricâte se vor mai putea spune în direcția aceasta, rămâne stabilit că și la noțiunile individuale există cu

prisosință material de eliminat. Ba încă dacă ținem seamă de procedarea științelor speciale — care nu caută să îmbrățișeze decât câte un singur aspect al lucrurilor — vom înțelege că de foarte multe ori, la alcătuirea noțiunilor individuale, se face abstracție de atribute foarte însemnate, dar care nu intră în cadrul preocupărilor unei științi. Așă de pildă, în astronomie, cel puțin în sensul în care o înțălegea *Aug. Comte*, se făcă abstracție la studiul planetelor de tot ce nu este poziția și mișcarea lor. Nici o preocupare față de alcătuirea lor fizico-chimică și cu atât mai mult față de problema dacă sunt populate sau nu. Ținând seamă de faptul că în vremea sa nu se puteă vorbi de observări exacte asupra constituției fizice a astrelor (ceea ce se poate dela spectroscop) Comte spune că știința astronomiei — pe care o socoate printre științele cele mai sigure — «se poate definî cu precizie și totodată într'un chip destul de larg, desemnându-i-se ca obiect să descopere legile fenomenelor geometrice și a fenomenelor mecanice pe care ni le înfățișează corpurile cerești»¹⁾. De atunci s'au putut face observări științifice și asupra fizicei astrale. Dar aceste observări alcătuesc o ramură deosebită, *astrofizica*, pe când în astronomia propriu zisă a rămas tot numai geometria și mecanica corpurilor cerești. Ei bine, în astronomie, noțiunile individuale Marte sau Saturn, nu cuprind decât ceea ce e individual sub raportul geometrico-mecanic, cum e de pildă distanța dela soare, mărimea orbitei fiecăreia din ele, și se face complectă abstracțiune de atribute foarte importante pentru constituirea individualității lor, cum e de pildă structura

¹⁾ *Cours de Philosophie positive*. Vol. II. p. 4. (Ed. Schleicher)

fizică, chestiunea populării și altele similare. Aceste considerații ne arată mai bine că noțiunile individuale se conformă și ele condițiunii de a extrage și prelucra, și îndeplinesc însușirea generală a conceptelor, aceea de-a fi *ireprezentabile*.

Noțiunelor generale am opus prin urmare o clasă deosebită, aceea a conceptelor individuale. Trebuie să se releveze faptul că între aceste două grupe nu există o opoziție complectă, o abstracție reciprocă, după cum ar există de pildă între «fond» și «formă», «cauză» și «efect». Pentru că dacă noțiunea generală elimină caracterele individuale conservând numai pe cele specifice, noțiunea individuală păstrând caracterele proprii unui singur individ, nu elimină totuș atributele specifice, adică pe acelea care le posedă în comun cu alte exemplare. Așa de pildă, în noțiunea ce ne-am format-o despre Nil se cuprind pe lângă atributele sale personale (revărsarea etc.), și caracterele pe care le are în comun cu alte realități de acelaș fel, anume faptul că este o apă curgătoare. Prin urmare notele individuale ale noțiunii se *adaugă* caracterelor specifice, se suprapun acestora, ceea ce se înțelege lesne când ne gândim că primele caractere se întemeiază în parte pe acele din urmă. Caracterul individual al revărsării Nilului, n'ar putea să existe dacă Nilul ar fi un munte, și nu un râu.

O condițiune care s'a cerut de către unii noțiunilor individuale, pentru a fi recunoscute ca atare, este să rezulte chiar din enunțarea conținutului său că nu poate să se aplice decât la un singur obiect. «Noțiunea individuală, spune Sigwart, poate să se cheme numai aceea în ale cărei caractere se află hotărâta unicitatea

*obiectului care îi corespunde; așa este centrul lumii, o noțiune individuală în acest înțeles»¹⁾. Asupra acestei condiții trebuie să ne oprim un moment, pentru a vedea dacă este totdeauna exactă, dacă poate să cuprindă toate cazurile când întâlnim patente noțiuni individuale. Ceea ce susține Sigwart este, am văzut, ideia că o noțiune singulară nu numai că se referă la un singur obiect, dar prin natura atributelor sale nu poate să-i corespundă decât un obiect unic. Când nu se îndeplinește această condițiune nu avem o noțiune individuală adevărată. Această exigență severă o aflăm *subt un raport realizată* la orice noțiune care se referă la un lucru individual; *subt toate raporturile însă*, numai foarte arare ori. Raportul *subt* care găsim întru câțiva realizată exigența e *situația obiectului în timp și spațiu*, care nu poate să-i aparțină decât lui și numai lui. Este exclus prin definiție ca o anume poziție în spațiu și timp găsită la un obiect, să o mai aibă atuncea și alte obiecte! Faptul acesta se poate concretiza în zeci de exemple. Noțiunea individuală «Saturn» are printre notele sale caracteristice, poziția sa față de soare și de celelalte planete, poziția care este exclus s'o mai aibă alte corpuri. Noțiunea individuală Nilul, enumără printre caracterele sale individuale, situația lui *unică* de latitudine și longitudine geografică. Noțiunea «Napoleon» are printre notele sale constitutive că a fost pe tronul Franței dela 1804—1814 și a murit la St. Elena în 1821, -- note care împreună laolaltă nu mai pot să aparțină nimănui. E drept că interpretată cu stricteță condiția cerută de Sigwart, nu o aflăm îndeplinită nici aici. Firește, gradul*

¹⁾ Logik. Vol. I. p. 359.

de latitudine și longitudine al Nilului nu poate să-l mai aibă nimeni dacă îl are el; nu vedem însă necesitatea ca acel grad să-l aibă dânsul și nu alt aspect al pământului. (La dreptul vorbind după Sigwart noțiunea individuală ar fi aceea *gradul* însuș, în realitate sa abstractă). Dat fiind însă determinismul fenomenelor și infinitatea cauzelor anterioare pe care nu le putem cuprinde în noțiunea Nil, se poate conchide la necesitatea, ca în acel punct în care se găsește Nilul, să fie dânsul și nu altceva. De aceea considerăm condiția de mai sus ca fiind relativ realizată. Subt alte raporturi însă — și tot așa de constitutive pentru individualitatea noțiunii — acea condițiune rămâne lămurit neîmplinită. Inelul lui Saturn — care se află consemnat firește printre attributele noțiunii sale — deși în fapt se află numai la dânsul, în principiu ar putea să se afle împrejurul mai multor corpuri. Atributul fundamental al individualității Nilului — revărsarea — cu toate că în forma asta e o proprietate personală a lui, nu este exclus în principiu s'o mai aibă și alte ape. Tot așa însușirile lui Napoleon — genialitate, voință, hipertrofia personalității — se mai pot în principiu găsi împreunate și la alții.

Urmează că aceste noțiuni care se tot fac și refac, care sunt adesea ca și acele generale într'o continuă prelucrare, nu sunt adevărate concepte individuale? Dar atunci ce sunt? Nu avem și la ele o elaborare a datelor intuitive conform principiilor logice? Acel care are o idee clară de ceea ce e Nilul spre deosebire de unul care știe mai confuz, nu se cuvine să spunem că are o noțiune exactă? Și întrucât această noțiune se referă lămurit la un singur obiect — a cărui unicitate e firește determinată de poziția sa unică în spațiu sau timp —

poate să fie altceva decât o noțiune individuală? În majoritatea cazurilor, dacă ar fi vorba să se consemneze pur și simplu unicitatea în timp și spațiu a poziției unui obiect, nici nu s'ar crea o noțiune deosebită; și atunci când se alcătuește o astfel de noțiune, se face îndeobște în vederea unor atribute calitative personale, care se leagă cu acea unicitate de pozițiune. Definiția lui Sigwart socotesc că trebuie lărgită cel puțin în sensul că în rubrica noțiunilor individuale să fie primite pe lângă acele, cărora în mod *aprioric* nu le poate corespunde de cât un singur obiect, și acele cărora credem că le va corespunde numai un singur obiect, pe baza unei puternice prezumții *aposteriorice*. Așa de pildă, revărsarea Nilului este condiționată de o împreunare de cauze atât de complicată, încât putem avea o puternică prezumțiune că n'are să se mai repete identic, aiurea. Să presupunem însă că cu toată originala lor îmbinare, au să se mai poată repeta și în altă parte, în aceeaș țesătură. Cum rămâne atunci cu noțiunea ce ne-am făcut-o despre Nil? Firește chiar dacă are să se descopere și un alt râu cu revărsare ca a Nilului, noțiunea individuală a acestuia va păstră ca însușire absolut proprie poziția geografică unică, pe care Nilul ca oricare realitate fizică o posedă. Întrebarea este, după acea descoperire se mai poate enumără revărsarea printre însușirile sale individualizatoare, alături de poziția spațială? Eu cred că da, câtă vreme această însușire este și rămâne *exceptională*. Tot așa descoperindu-se încă la două astre un inel ca al lui Saturn, inelul vom continua să-l socotim printre atributele sale deosebite, individualizatoare, ceea ce firește nu am putea-o face dacă *toate*

corpurile cerești ar fi cercuite cu un inel. Concepția lui Sigwart, pe care am căutat s'o îndulcim deacapul, trebuie încă mult moderată, pentru a se putea ajusta tuturor 'acelor concepte, care trebuiesc recunoscute ca individuale.

În rezumat, cum fiecare obiect din lume are o poziție în timp și spațiu, care este numai a lui, am putea să ne formăm concepte individuale relativ la orice obiect. De ordinar însă, despre acele obiecte căutăm a ne face și noțiuni *individuale*, care pe lângă unicitatea situațiilor în timp și spațiu, mai au și attribute excepționale. Și acum se pune întrebarea: ce utilitate are gândirea noastră conceptuală să făurească noțiuni în care să consemneze, ceea ce este excepțional, cu șanse mai mult sau mai puțin numeroase, să nu se mai repete nicăeri? Consemnarea acestor aspecte individuale nu interesează firește stabilirea legilor generale, dar sunt necesare pentru explicarea desfășurării concrete a fenomenelor lumii. Formându-ne bunăoară o noțiune exactă de ceea ce a fost și este Nilul, putem să ne explicăm dezvoltarea și fizionomia proprie a statului egiptean. De sigur antecedenta acestei dezvoltări se poate descompune analitic în mai multe elemente universale și se pot descoperi în acțiune tot atâtea legi constante, generale valabile pretutindeni. Dar pentru explicarea fizionomiei concrete a fenomenului studiat este de nevoie să avem determinată cauzalitatea lui complectă, sub forma individuală, cu care i-a precedat în timp. Trebuie, cu alte vorbe, să avem o noțiune și despre înpreunarea individuală a acelor legi, ceea ce nu e alta decât o noțiune individuală. La urma urmei scopul ultim al științei e să explice cursul *real* al lumii. Și acest curs real se

explică arătându-se *grupele individuale de legi generale* care sunt în acțiune în diferitele momente ale lui. Ori, existența de grupe individuale, este tocmai, motivul pentru care alături de noțiunile generale — purtătoare de legi constante — se mai formează și noțiuni individuale, care să explice aspectele lumii în ceea ce ele prezintă deosebit.

O ultimă chestiune pentru a sfârși teoria noțiunilor individuale. Aceste noțiuni cu toate că și ele sunt produse ale gândirii conceptuale, nu determină mărimea sferei unei noțiuni generale, care rămâne dependentă exclusiv de *speciile* subordonate. Ceea ce este adevărat, e numai nesiguranța de a distinge în unele momente între o noțiune individuală și o noțiune de specie inferioară, lipsa unui criteriu absolut sigur prin care să hotărîm dacă o notă nouă descoperită la un exemplar are sau nu are importanță din punctul de vedere al *conceptelor generale*, al conceptelor purtătoare de legi. Cu alte vorbe, dacă un aspect nou este cu adevărat individual, dependent de circumstanțe unice, sau reprezintă o modificare mai profundă, vestitoare de specie deosebită. Asupra acestei importante chestii am vorbit în capitolul precedent, și în locul acesta nu mai e nimica de adăogat.

4. Cu toate că în principiu noțiunile individuale ar trebui să fie mai numeroase decât acele generale, cum însă nu se formează noțiuni individuale despre toate obiectele ci numai despre acele importante să se fixeze în individualitatea lor, — noțiunile generale devin mai numeroase și sunt singure în circulație când e vorba să se stabilească legile constante, raporturile obștești ale fenomenelor lumii. Tot ce e notă individuală în atari

împrejurări se neglijează, se lasă la o parte, și tocmai pentru aceste cuvinte conceptele individuale nu au loc în sistemul acelor concepte științifice care se etajează pe temeiul generalității crescânde și al complexității descrescânde¹⁾.

Asupra noțiunelor generale avem de stăruit puțin. Vom face o singură distincție, care e important a se face. Nu trebuie să se confunde anume generalitatea unei noțiuni cu mărimea sferii sale, și nu se poate spune în mod absolut că o noțiune e cu atât mai generală cu cât are sfera mai întinsă. Paralelismul dintre mărimea sferii și a generalității unui concept se arată adevărat câtă vreme comparăm iarăș noțiuni *din aceeaș serie*. În una și aceeaș coloană de concepte, cu cât una din ele are sferă mai întinsă, cu atâta e mai generală; noțiunea «vertebrat» e și mai generală și cu sferă mai mare decât noțiunea subordonată «mamifer», iar aceasta mai generală și mai întinsă ca sferă, decât conceptul «om».

În mod absolut însă, paralelismul încetează. Ne amintim că atunci când a fost vorba de genuri și spețe, am susținut, că genul unei noțiuni nu poate să fie decât de aceeaș categorie cu dânsa. Așa de pildă adjectivul «întins» nu poate fi socotit un gen al obiectelor întinse.

¹⁾ Se pot întâlni noțiuni individuale și în științele de legi, dar nu în calitate de factor explicativ, ci numai de lucru *de explicat*. Ca factori explicativi nu pot să servească decât pentru a explica desfășurarea individuală, concretă, sau istorică a lucrurilor, reprezentând înmănuncherea individuală de legi care acționează la un anume moment. De altfel, Istoria, unde noțiunile individuale au și rolul *de a explica* e privită de unii ca nefiind o știință, iar acei care o consideră (cum e cazul lui *A. D. Xenopol*), o socotesc totuș o știință de altă categorie.

Firește de aci rezultă, prin simplă răsturnare, că obiectele care au proprietatea întinderii nu sunt speciile adjectivului întins, prin urmare că înfinitatea de obiecte și clase de obiecte întinse nu contribuie să formeze sfera acelei noțiuni adjectiv. Nu se poate zice că aurul, munții arborii, oamenii,—deși toate, specii de obiecte spațiale,—ar fi cuprinse în sfera noțiunii adjectivale «întins» și fi determină mărimea. Dar dacă toate aceste obiecte cărora noțiunea întinderii se aplică nu contribuie cu nimica la alcătuirea sferei sale — și din această pricină sfera noțiunii discutate rămâne cât se poate de răstrânsă — obiectele acestea, neasemănat de variate, au însă dreptul ca să determine *generalitatea*, acestei noțiuni. Și tocmai pentru faptul că proprietatea întinderii se găsește la o înfinitate de obiecte variate, la toate fenomenele fizice, noțiunea întinderii e o noțiune foarte generală, iar științele care se întemeiază doar pe dânsa — cum este geometria — sunt științe foarte generale. Din punctul de vedere al sferei, întinderea sau spațialitatea, e o noțiune destul de răstrânsă, putând să enumere foarte puține specii deosebite, cum ar fi de pildă noțiunile subordonate unidimensional, bidimensional, tridimensional. Generalitatea noțiunii întindere, este colosală, prin faptul că o găsim ca proprietate nelipsită la toată fenomenologia percepției externe. — Din acest exemplu poate să se vadă că *generalitatea*, unei noțiuni nu atârnă totdeauna de mărimea sferei sale. Paralelismul rămâne valabil numai câtă vreme se examinează o noțiune față cu altele din aceiași serie.¹⁾

¹⁾ Există paralelism între generalitatea noțiunii adjectivale întins și mărimea sferei noțiunii substantivale: obiect întins. Pe cât este de generală prima, pe-atât are sfera de mare cea de-a doua. (Nota Ed. II-a.)

5. Un al treilea fel de împărțire a noțiunelor este acela care le divide în noțiuni simple și complexe. Noțiunile simple sunt acele al căror conținut se alcătuește dintr'o singură notă și nu se pot mai departe descompune în elemente; noțiunile complexe sunt dimpotrivă formate din împreunarea unitară a mai multor elemente, care, cel puțin în operația mintală, pot să se separe unele de altele. Noțiuni compuse sunt marea majoritate a conceptelor; ca noțiuni simple pot fi considerate numai atribute izolate. Noțiunile-substantiv, când nu derivă din o substantivizare de însușire sau acțiune (ceea ce vom vedeà mai departe că se întâmplă adeseori), când se referă la un obiect, la o substanță, atunci sunt totdeauna complexe, oricât ar fi obiectul de elementar. Noțiunea «atom», e formată și dânsa dintr'un mănuchi de însușiri, care se presupun că alcătuesc făptura acestor infime realități. Așa dar noțiunile simple reprezintă câte o însușire izolată, sunt îndeobște așchiile care sar la cioplirea unităților intuitive când e vorba să fie transformate în unități conceptuale. Ca exemple de noțiuni simple se aduc senzații elementare, cum sunt tonurile, colorile etc.

Noțiunile negru, albastru, ar fi noțiuni simple, de oarece nu se mai pot descompune, sunt cu alte vorbe date ultime. Tot așa o noțiune simplă, indecompozabilă, ar fi și noțiunea genului suprem — absolut suprem — care are acest caracter, tocmai pentru cuvântul că nu poate să fie analizată mai departe.

Chestiunea noțiunelor simple s'a înfățișat în totdeauna ca una dintre cele mai grele probleme, pe care autorii de logică se simțeau chemați a o rezolvî. Era vorba de împăcarea unei contraziceri, a unei complete diso-

nanțe dintre idei și fapte. O noțiune simplă, prin definiție, nu se mai poate descompune. Prin urmare o astfel de noțiune nu poate să aibă *genuri superioare*, care știm, din cele spuse, că reprezintă tocmai câte o notă a unui obiect, nota pe care acesta o are în comun cu alte obiecte. Din moment ce noțiunea nu se mai poate despică, nu poate fi vorba la dânsa de note proprii și note comune cu altele. Cu toate acestea, exemplele de noțiuni simple care în genere se propun, desmint în modul cel mai categoric această consecvență logică. Ar urmâ ca deosebitele colori să na aibă — fiind simple — un gen superior. Dar acest gen superior există, e tocmai noțiunea generală «coloare», care conține partea comună a tuturor, tocmai partea care le face să fie colori, și nu tonuri sau mirosuri. Dar nu e numai atât: în seria colorilor, se alcătuesc grupe-grupe, după apropierele lor *calitative*. Galbenul stă mai aproape de portocaliu decât de albastru; violetul mai aproape de albastru decât de galben. E drept că între aceste colori apropiate există și o învecinare spațială, în spectrul solar. Cu toate acestea apropierea care se face în mintea multora se referă foarte puțin la poziția lor în spectru, pe care n'o cunosc decât specialiștii, ci se întemeiază pe *asemănarea lor*. Aceasta e atât de adevărat că înșiși specialiștii, când descriu poziția colorilor în linia spectrală, au grijă să adauge că există coincidență între învecinarea și asemănarea calitativă a lor. Așa dar există colori care seamănă mai puțin și altele mai tare, și a afirmă aceasta înseamnă a susține că unele colori au mai multe părți comune și mai puține deosebitoare, însemnează a admite o pluralitate de elemente. Alcătuirea de genuri

presupune și atrage după dânsa o complexitate a fondului elaborat. Nu numai că unele colori — pentru a păstră exemplul luat — se aproprie mai tare între ele, dar unele se aproprie așa de mult, încât sunt socotite oa specii ale aceleiaș colori (diversele specii de roșu sau albastru), ca nuanțe deosebite, și în această calitate ele se descompun în părți comune și părți deosebite, ceea ce e în flagrantă contradicere cu caracterul de simplitate, care li se atribuește ca oricărei senzații elementare. Prin urmare un desacord evident.

Aceasta e problema. Singuri nominaliștii au ocolit ușor dificultatea, spunând și aicea că «numele» face noțiunea, și colorile căror s'a dat acelaș nume, formează neapărat un grup aparte, un gen deosebit. Pentru ce s'a dat acelaș nume însă la o grupă de senzații de culoare, aceasta e o întrebare pe care nominaliștii nu și-o pun niciodată, ci o socot lămurită dela sine.

O deslegare mai serioasă pare să fie următoarea: Genul comun al noțiunelor simple, în cazul nostru a diferitelor colori, noțiunea generală *culoare*, nu cuprinde partea comună a colorilor — ceea ce ar presupune posibilitatea de a le descompune — ci o relație externă comună tuturor. Aceasta ar fi relația dintre toate senzațiile de culoare și organul vizual. Această legătură comună alcătuește noțiunea generică «culoare» și le separă de alte grupe de senzații, ca de pildă de tonuri, care au alt organ senzorial. Considerându-se și faptul că multe impresii colorate — în alte limbi mai mult decât într'a noastră — se denumesc după obiectele care le reproduc, a putut să se creadă că ceea ce grupează și separă colorile sunt relații externe lor. Cu aceasta s'ar împacă dificultatea. Cu toate acestea, după cum

se poate observa îndată, soluția e insuficientă, fiindcă tot presupune o prealabilă grupare și separație a colorilor, făcută din punct de vedere calitativ. Nu se grupează la o altă colorile fiindcă aparțin aceluiași obiecte, ci în parte pentru că au o *culoare asemănătoare*, obiectele sunt grupate la un loc și se spune că sunt de același fel. Va să zică inversul e adevărat. Pe de altă parte faptul că din toate colorile individuale, ne formăm noțiunea generică culoare, se întemeiază -- o poate experimenta într-o măsură ori și cine — pe un simțământ de identitate a tuturor colorilor, care probabil precedează conștiința relațiunii dintre ele și un anumit organ senzorial. A spune că această relație e cauza acestui simțământ, ar însemna să facem iarăși din sentimente, idei confuze, din calități, simptome obscure ale unor raporturi și legături, — să revenim la o întregă concepție, în forma asta din ce în ce mai părăsită. Fără a avea certitudine absolută putem să spunem însă cu mare probabilitate că atunci când s'a simțit identitatea tuturor colorilor, aceasta s'a întemeiat pe conținutul lor, iar relația externă cu același organ senzorial a contribuit cu foarte puțin, dacă nu chiar cu nimic. Așa se explică cum majoritatea autorilor nu acceptă această soluție și cei mai mulți razimă aceste noțiuni generice, pe *conținutul* noțiunilor simple căror se supraordonează. Pusă astfel chestiunea răsară îndată acea dificultate de care am vorbit. Cum e posibil la o realitate *simplă* să poți distinge o parte comună și alta diferențială? Nu e chestiunea aceea că acea parte comună va fi ireprezentabilă ca atare. Aceasta se înțelege dela sine și este ceva identic la toate conceptele. Întrebarea e cum se poate ca o realitate simplă să

prezintă în ea o parte comună cu altele și o parte deosebită? Sigwart răspunde exemplificându-se că nu se poate vorbi la colori de genuri care să cuprindă partea comună a colorilor, ceea ce ar presupune firește descompunerea lor eventuală, dar de genuri care grupează laolaltă colorile *asemănătoare*. Dar oare asemănarea ce este alta decât un complex de identic și deosebit? Deslegarea trebuiește căutată aiurea.

După părerea noastră, în această dificultate nu avem o problemă de logică. Logicește este cred indiscutabil că o realitate simplă nu poate să aibe genuri superioare, întemeiate pe conținutul ei. Dovadă poziția absolut nedepășită a genului suprem. Prin urmare, din punct de vedere logic nu vedem o controversă. Chestiunea este dacă exemplele aduse în deobște sunt cu adevărat noțiuni *simple*. Așa dar în cazul nostru trebuie să cercetăm dacă în adevăr acele senzații discutate — colorile — pentru a luă exemplul cel mai tipic, merită să fie socotite ca realități absolut simple. Și dificultatea logică pe care o trezește, este până la un punct un indicatoriu că trebuie să ne îndreptăm — oricare vor fi întâmpinările — spre o soluție contrară. Înainte de a lămurî faptul mai puțin incomodant că toate colorile formează noțiunea generală coloare, trebuie să ne oprim la împrejurarea și mai neliniștitoare în cazul când se admite simplitatea tuturor impresiilor colorate, că diferite colori se grupează la olaltă pe temeiul asemănării, că multe din ele devin spețele altora, și coordonate între ele ca de pildă: albastru ca cerul, siniliu, etc. Cu toate că această chestiune nu aparține logicei, totuși trebuiește s'o discutăm puțin, pentru cuvântul că simplitatea senzațiilor individuale trecând aproape ca o

axiomă, tocmai din această pricină s'a găsit o contradicție la teoria noțiunilor simple, o dificultate ce s'a încercat să se eludeze cu tot felul de abilități. Discutând problema simplității impresiilor colorate, după modul în care o vom curmă, vom putea să astupăm una din cauzele principale din care a decurs controversa în chiar inima teoriei logice.

Cum spuneam, simplitatea tuturor colorilor trece în deobște ca ceva înțeles dela sine. Senzațiile elementare, oricare ar fi ele, au ca atribut fundamental simplitatea, iar colorile, toate, sunt senzații elementare. Dacă aceasta este convingerea majorității psihologilor, nu asta este părerea comună cu care merge de altfel și o minoritate de specialiști. Aceștia disting între colori și colori, socotind pe unele simple, pe altele derivate, iar aceste din urmă se pot firește descompune. Așa de pildă psihologul *Lipps* e de această părere și se rostește astfel: «Intre colori se desprind patru din ele, ca colori fundamentale: roșu, galben, verde și albastru. În colorile roșu-galben, galben-verde etc. Se poate distinge «aperceptiv» sau să poată separa în «examinare» roșul de galben, galbenul de verde etc. Din contra, nu se poate face în roșu, galben, verde, albastru, o astfel de analiză aperceptivă¹⁾».

Astfel pusă chestia credem, că n'are dreptate, și ne unim mai degrabă cu părerea, că toate colorile și toate intermediarele sunt de o potrivă de fundamentale. Subt acest raport nu există nici o deosebire între cele patru colori principale și portocaliu, violet, purpuriu etc. Dacă acele patru au în conștiințe un relief excepțional, faptul probabil se datorește, după cum explică Wundt, că ele

¹⁾ *Leitfaden der Psychologie* p. 61.

s'au întâmplat să fie atașate de obiecte care au isbit și continuă să isbească imaginația, în orice caz de lucruri care nu lipsesc din experiența imediată și generală a tuturor oamenilor: albastrul de cer, verdele de iarbă, galbenul de astre etc. E drept că colorile crezute derivate se pot obține din amestecul a două colori fundamentale. De pildă portocaliul din roșu și galben. Dar nu e mai puțin adevărat că și colorile simple se pot dobândi amestecând două colori derivate, de ex. roșu din purpur și portocaliu. Subt acest raport nu se poate face nici o deosebire, și oricare culoare poate să rezulte din amestecul acelor între care se găsește, în dunga spectrului, așezată. Fiecare din ele poate să fie și element și rezultată a combinării alteia. Și probabil având limpede în minte toată seria cromatică a spectrului, vom putea întrucâtva distinge și în colorile așa zise simple, tonul colorilor derivate, după cum s'a remarcat că se poate contrarul. Dar tocmai această reciprocitate ne va face să conchidem — fără a putea stabili nici o hierarhie între colori — că în toate circulă și trebuie să circule *elemente comune*. Dincolo de pragul conștiinței, fiecăreia din ele corespunde probabil un proces complex, care variază dela una la alta, niciodată însă cu desăvârșire, câtă vreme se înfățișează dincoace de prag, printr'o senzație de culoare. Și prezența unor părți comune în acel proces, se străvede și se simte oricât de nelămurit în impresiile colorate însele. E absurd firește să spui într'o judecată că verdele e albastru sau roșul portocaliu. Nu poți face de cele mai multe ori din o culoare un atribut al alteia. Dar se poate conchide că unele elemente ale albastrului sunt și ale verdei, și că dincolo de pragul conștiinței se poate vorbi la fiecare

din ele de procese complicate având elemente comune și diferențiale ¹⁾).

În această explicație senzațiile reprezintă sinteze de elemente care însă nu trec pragul conștiinței și din această pricină nu pot să fie predicate ale acestor senzațiuni. Senzația ca atare nu se poate propriu vorbind descompune, și față de realitățile de dincoace de conștiință care sunt evident compuse, dânsa poate să se numească simplă. Dacă genul ar fi o întrupare materială *alături de spețele sale* (ceea ce am văzut că nu e) atunci la aceste noțiuni simple n'am putea să avem genuri. Și asta fiindcă, nu se poate în nici un caz vorbi la ele de o clară separare a părții lor comune de partea diferențială. În această împrejurare noțiunile simple s'ar deosebi fundamental de cele compuse, primele neputând principial să formeze genuri. Din fericire însă genurile nu sunt întrupări materiale, nu se detașează din speță ca un fragment, ci ca o idee. Și nici la noțiunile compuse genul nu se află pe același plan cu speța *în care* se află realizat. Din această pricină noțiunile simple (simple în felul indicat) pot avea și dânsurile genuri cu toate că elementele lor comune se găsesc pe un plan îndărăt, și numai se strevăd sau se simt pe planul înfățișării materiale.

Pe de altă parte dacă senzațiunile ar fi simplități absolute, adică n'ar fi simple numai dincoace de conștiință, ci din orice punct (și aceasta o pretind autorii

¹⁾ Dintre psihologii care nu acordă senzațiilor simplitatea, în orice caz o simplitate *ultimă* cităm pe *Foullée* în *Psychologie des Idées-forces*. (Vol. I, cap. 1, parag. 4) și *Höfding* în *Esquisse d'une Psychologie fondée sur l'expérience*, (trad. L. Poitevin, pp. 132—138),

care afirmă că ceea ce apare nu are altă realitate în afară de apariția aceasta), în acest caz iarăși noțiunile simple n'ar putea să aibă genuri, chiar dacă acestea se aflau pe un plan diferit. Fie și pe un plan în urmă, în orice caz se presupune o complexitate. De aceea putem conchide că unde e simplitate nu există genuri; și dacă aceste noțiuni simple pe care le-am cercetat, au genuri de mai multe trepte, prin faptul că formează grupe, și apoi o grupă generală, aceasta se datorește împrejurării că dincolo de pragul conștiinței și dănele sunt complexe și despre această complexitate avem o traducere imperfectă și la suprafață, în orice caz avem un simțământ. Dificultatea semnalată la începutul paragrafului de față. dispăre în această interpretare, și după cum am anunțat de-acapul nu modificând teoria logică, ci preschimbând teoria faptelor.

6. Trăcând la noțiunile compuse trebuie să începem prin a spune că dificultățile întâlnite la conceptele simple le lasă neatinse pe cele d'întâiu numai în aparență. Fiindcă deși noțiunile complexe se pot cu înlesnire descompune în mai multe elemente, și s'ar părea cu aceasta că se poate desface limpede la ele, o parte comună (genul) de părțile diferențiale, constituindu-se astfel serii întregi de noțiuni, cu toate acestea avantajele acestea nu sunt din cale afară însemnate. Dacă am fi admis ca un atribut izolat poate să fie un *gen* față de o noțiune substantiv, atuncia fără îndoială noțiunile complexe ar fi rămas indiferente la greutățile pe care le-am semnalat la noțiunile simple, întrucât fiecare noțiune complexă ar fi avut ca genuri pe oricare din atributele sale, limpede detașate. Dar dacă însă n'am putut admite aceasta și am cerut ca noțiunile-

substantiv să aibă drept genuri tot noțiuni-substantiv, atunci atributele în care poate fi descompusă o astfel de noțiune, nu sunt ca atare de prea mult folos pentru constituirea genurilor ei. Genul unei astfel de noțiuni e și dânsul o noțiune complexă, *care se alcătuiește din suma genurilor atributelor acelei noțiuni*. Prin urmare genul unei noțiuni complexe presupune de regulă ca diferitele sale atribute să poată avea genuri și ele, așa dar existența de genuri la noțiunile simple. De pildă în noțiunea generică «rassă albă», se neglijează nuanțele individuale de culoare ale diferiților oameni din această rassă. Aceasta presupune posibilitatea ca senzațiile simple de culoare să poată avea genuri, care să conție partea lor comună. Din această pricină noțiunile complexe sunt interesate și ele, de discuțiunea și de rezolvirea făcută în paragraful precedent.

Pe de altă parte la formarea noțiunilor complexe întâmpinăm dificultăți proprii, care dincolo nu erau. De altfel noțiunile acestea sunt cele mai importante și ele sunt acele care reprezintă scopul ultim al cercetării științifice. Noțiunile simple nu sunt decât cunoașteri parțiale ale realităților, care sunt toate complexe, oricât ar fi de elementare. Noțiunile simple nu pot să aibă individualitate, ele înfățișează din potrivă cece se poate spune, în mod general, despre mai multe lucruri.

Dificultatea principală la alcătuirea noțiunilor complexe este — am văzut-o și din dezvoltările anterioare — să stabilim care atribute sunt totdeauna legate împreună, care formează unități constante. Orice noțiune complexă reprezintă un mănunchiu de atribute, care, măcar în parte, trebuie să fie *simultane*. De s'ar putea măcar o singură clipă să avem un singur atribut, noțiunea n'ar

mai fi complexă. Din chiar această cerință a coexistenței unui număr de atribute, decurg o serie de dificultăți. Firește problema stabilirii legăturilor simultane, aparține și dânsa metodologiei, care arată temeiurile siguranței și procedura care este de urmat. Cu toate acestea și în această expunere se cuvin să fie relevate câteva puncte, care privesc și completează doctrina generală a noțiunilor complexe.

Dacă o legătură dintre două date (să zicem A și B) este succesivă, atuncea putem ști cu mult mai lesne care dintre ele e totdeauna legată cu cealaltă. Dacă după A urmează întotdeauna B , noi vom conchide că A e totdeauna legat cu B , nu însă și contrarul că B e veșnic aninat de A , chiar dacă până acuma ar fi fost așa. Aceasta pe baza principiului că aceleași cauze produc aceleași efecte, fără a fi exact și contrarul. (Principiul în chestiune e un corolar al legii de causalitate, care la rândul-i e o formă concretă a *principiului rațiunii suficiente*). Nu tot așa stau lucrurile când o legătură este simultană. Atuncea constatând o împreunare $A-B$, nu putem spune care dintre cele două elemente, e totdeauna laolaltă cu celalt. După unii autori la împreunărilor simultane are nai multă importanță decât la cele succesive, *numărul* cazurilor constatate, în înțelesul că cu cât vom observă mai constant o legătură, cu atâta suntem mai în măsură să stabilim ceva pozitiv¹⁾. Fără a tăgădui justetea faptului pe care l'a avut în minte acel ce a făcut această afirmare (anume că numărul mai mare exclude simpla coincidență), totuș afirmația astfel făcută e de departe de a fi

¹⁾ *Heymans*. op. citat. p. 297.

exactă. Fiindcă la împreunările simultane facem din contră constatarea, că *cu cât două elemente le vom vedea, mai de multe ori, reciproc legate la o altă, cu atât noi vom fi puși mai tare în încurcătură, în ce privește stabilirea legăturii existente*. Lipsa de excepțiune la împreunare, *de ambele părți* este o piedică serioasă pentru stabilirea științifică a relațiunii reale. La legăturile succesive chiar dacă *B* nu l'am fi văzut niciodată decât după *A*, din cauză că acelaș efect poate fi produs de cauze diferite, *nu* vom conchide că *B* e legat totdeauna de *A*. La împreunările simultane, *până nu vom fi constatat o excepțiune de fapt la reciprocitatea legăturii*, până nu vom fi văzut cu ochii un *B* apărut fără de *A*, până atuncia nu știm care dintre cele două elemente e totdeauna alături cu celalt, și suntem înclinați a face afirmarea generală care poate să fie greșită, anume că *A* și *B*, apar totdeauna, ambii, împreună. Așa că pentru legăturile simultane sau co-existente, e valabilă paradoxala în aparență afirmare că cu cât vom vedea mai constant împreunate două elemente, cu atât vom fi mai în nedumerire, care este adevărata legătură ce se ascunde în acel caz. Iar ceea ce deschide o perspectivă de rezolvire, e tocmai observarea unei excepții la împreunare din partea unuia din cei doi termeni, paralel firește cu constanța legăturii remarcată la celalt. Să ne închipuim un om care ar trăi în așa condițiuni încât în experiența sa nu va fi văzut *frig* fără *umiditate*. Tocmai constanța legăturii reciproce dintre aceste două însușiri, îl va face să nu poată stabili cu certitudine care e legătura de fapt: umiditatea e totdeauna legată cu frigul, frigul totdeauna cu umiditatea sau amândouă împreună? Firește se poate foarte bine

ca o legătură să fie reciprocă în realitate, iar frecvența cu care apare să fie tocmai simptomul reciprocității sale efective. Dar aci este vorba de certitudinea noastră, de mijloacele noastre de a ne convinge, și în această privință remarcarea repetată a unei legături reciproce este o piedică, o nedumerire care ne deschide înainte trei posibilități.

Cum spuneam, expunerea greutăților de această natură, care se întâmpină la alcătuirea noțiunilor complexe, sunt mai mult de resortul Metodologiei. Cu toate acestea, am introdus aici aceste sumare indicări pentru a da o idee generală despre toate culele cheștiunei dezvoltate și pentru că se pune în lumină c'o deosebită putere, un punct foarte însemnat: anume că la alcătuirea noțiunelor intervin lămurit principiile mintale și numai în măsura în care aceste principii se pot bucura de o liberă lucrare — ceea ce s'a văzut că nu există în cazul de constanță mai îndelungată a legăturii reciproce — se pot stabili noțiuni sigure și întemeiate.

7. Întorcându-ne la cheștiunea generală, de principiu, a noțiunilor complexe, trebuie să accentuăm că ceea ce imprimă un caracter de complexitate unei noțiuni, este faptul că aceasta se poate descompune în mai multe *attribute*, nu că se poate divide în mai multe *părți*. Intrucât s'a întrebuințat adesea un termen comun și pentru *attribute* și pentru *părți* (fiind numite și unele și altele «elemente» ale obiectului sau chiar «părți» ale lui) e bine să facem o clară distincție între ele. *Attributele* sunt elemente nedesinestătătoare, pe când *părțile* pot să fie scoase din ansamblu și totuș cugetate în mod independent. Coloarea e un atribut al omului, piciorul o parte. Chiar dacă le numim pe amândouă

părți — și noi înșine am întrebuițat mai înainte acest termen în comun — rămâne stabilit că vorba nu are acelaș înțeles¹⁾).

Spuneam că ceea ce deosebește o noțiune simplă de una compusă, e împrejurarea că aceasta din urmă e formată din mai multe atribute, pe când prima nu. Nu tot așa stă lucrul cu privire la părți. Pot să existe noțiuni simple (adică atribute izolate) care se pot divide în mai multe părți, de ex. colorarea unui obiect se poate împărți în mai multe fragmente de colorare, tot așa întinderea lui, etc. Firește din moment ce noțiunea simplă colorare, fiind un atribut de obiect, nu este de sine stătătoare, nici fragmentele de colorare n'au să fie gândite independent. Dar ceea ce trebuie să reținem este că fragmentul de atribut nu este gândit mai puțin independent, decât atributul în totalitatea sa actuală, — și aceasta este caracteristica părții față de întregul său. Pe de altăparte se poate concepe o noțiune complexă care să nu se mai poată divide în părți. Foarte rar, de sigur, dar există. Așa sunt cazurile extreme, noțiunile-limită — cum eră odată *atomul* — unde realitatea imaginată se putea descompune numai în mai multe atribute, nu și în mai multe părți.

Pentru a întregi distincțiunea între aceste două soiuri de elemente, trebuie să mai adăogăm următoarele: *Părțile unui întreg complex, se pot descompune și ele în mai multe atribute: atributele sale însă, în orice caz generic luate, nu se pot descompune decât*

¹⁾ Mâna este de pildă cu totul în alt mod o parte a omului decât colorarea acestei mâini, decât întinderea totală a corpului... Părțile întinderii sunt altfel reunite între ele decât cu colorile lor. (Husserl, op citat. pp. 257, 258).

în mai multe părți. O parte a întregului complex poate să aibă tot atâtea atribute cât și întregul, pe când se înțelege niciodată nu va putea aceasta un simplu atribut al lui. De aceea de pildă e bine înțemeiată întâmpinarea pe care o aduce un psiholog contemporan acelei teorii care susține că sentimentul e o simplă însușire sau atribut al *senzației*, alături de celelalte atribute: intensitatea, calitatea, durata. Acest lucru nu se poate, glăsuește întâmpinarea, fiindcă sentimentul — pretinsul atribut al senzației — are la rândul-i și dânsul atributele senzației (are calitate, intensitate și durată¹). Sentimentul nu e un atribut, ci o parte, și desigur nu a senzației — ea însăși o parte — ci a vieții sufletești.

În sfârșit între «tribute» și «părți» se mai pot face următoarele distincțiuni. Atributele unui obiect se pătrund așa de intim între ele, încât nu poate să se vorbească de *forme* ale împreunării lor; dimpotrivă părțile unite într'un întreg înfățișează și o formă de sinteză mai mult sau mai puțin intuitivă, — și de multeori, după natura formei, părțile nu pot să-și schimbe locul una cu alta. Așa de ex. diferitele părți ale corpului omenesc au pe lângă o formă personală de îmbinare, și o poziție proprie, de unde nu pot să se strămute fără a sminti realitatea complexului pe care îl compun. Dar chiar lăsând la o parte organismele, unde locul fiecărui membru are cea mai strictă poziție personală, și referindu-ne la corpurile anorganice, despiciând în mai multe fragmente un astfel de corp, pentru a-l recompune, trebuie să dăm fiecărei bucăți, locul

¹) Külpe: *Grundriss der Psychologie*, p. 233.

pe care îl avusese înainte. Chiar în cazul când fragmentele omogene ar fi identice și ca formă și ca mărime, trebuie să observăm la recompunere, o anumită rânduială. Dacă voi divide această foaie de hârtie pe care scriu în bucăți pătrate, aș putea combinându-le să obțin alte figuri (linii, cruci, stele, etc.) decât cea actuală. Și la atributele noțiunii se poate vorbi de relațiuni, de ierarhii, — dar nu se poate pretinde că există forme, scheme intuitive după care se realizează împreunarea atributelor laolaltă. A afirmă contrariul față de însușirile aceluiaș obiect, dar însușiri percepute de simțuri diferite, înseamnă a suscita următoarea insolubilă problemă: acele forme care leagă *datele unor simțuri deosebite*, prin ce simț vin la cunoștința noastră? O formă care leagă o culoare cu un miros, e cunoscută prin ochi sau prin nas? Toate aceste dificultăți care nu există la forma împreunării părților unui obiect, apar când vine vorba de a se găsi o formă după care se îmbină atributele lui.

O a doua deosebire este de natură curat logică. Oricare atribut al unui obiect poate să slujească acestuia din urmă ca predicat într'o judecată. Cerbul este iute, Girafa e înaltă etc. Niciodată însă o parte a unui obiect nu poate să îndeplinească aceasta. Nu se poate spune nici că omul este picioare, nici că cerbul este coarne etc. Așa se și explică cum atributele obiectelor au putut fi considerate ca «genuri» ale lor, ceea ce cu părțile nu s'a întâmplat niciodată ¹⁾.

¹⁾ S'a atras ades atențiunea ca să nu se confunde componentele chimice ale unui corp, cu componentele unei noțiuni. Fără a le identifica firește unele cu altele, ne putem totuș pune întrebarea, elementele chimice ale unui corp, să zicem ale apei, cu ce s'ar putea asimila, cu părțile sau atributele *noțiunii* apă, ori cu nici una din ele?

Acum toate acestea lămurite, trebuie să adăogăm că problema divizării în părți se pune tot la noțiunile compuse, cu toate că și cele simple se pot în principiu împărți. Aceasta din pricină că atunci interesează precizarea părților, când acestea nu sunt identice una cu alta, când prin individualitatea lor deosebită și forma de îmbinare proprie, caracterizează întocmai ca și atributele o noțiune oarecare. Ori aceasta se întâmplă numai la noțiunile complexe. La acele simple divizarea în părți e mai mult o posibilitate ideală, fără utilitate deosebită, și are în mare măsură un caracter arbitrar. Părțile noțiunelor compuse — firește nu la toate — se izolează în mod obiectiv, din cauza individualității lor diferite. Imprejurarea că părțile unei noțiuni compuse pot să caracterizeze o noțiune întocmai ca și suma atributelor sale, face ca și unele și altele să poată avea efecte identice cu privire la noțiunea respectivă. Așa de exemplu se pot întâlni judecăți aparent contradictorii, a căror contrazicere se justifică fie prin pluralitatea atributelor, fie prin diversitatea părților considerate. Având judecata: această biserică e și frumoasă și urită,

O scurtă examinare e deajuns să arate că asimilarea s'ar putea face nu cu atributele, ci cu părțile. Elementele chimice ale apei (H și O) sunt realități substantivale ca părțile, nu adjectivale ca atributele. Într'o judecată nu vei putea să întrebuințezi ca predicat un component chimic, așa după cum poți utiliza un atribut. Nu poți zice: apa este hidrogen, după cum zici: apa este incoloră. Componentele chimice, întocmai ca și părțile, ca să poată forma un predicat al noțiunii pe care o formează trebuiesc înșirate *toate*. Apa este H, O. Ce le deosebește și de părți este faptul că elementele chimice *dispar* în lăuntru corpului compus. Din această pricină, cum ele se topesc îndată ce devin componente ale altui corp atâta vreme cât își păstrează calitățile lor personale sunt realități *autonome* și în această privință, foarte deosebite de atribute sunt destul de diferite și de părți.

contrazicerea ei aparentă se rezolvă specificându-se că frumosul se referă la o parte a bisericii și urâtul la alta. Tot așa judecata: această floare e și frumoasă și urâtă, contrazicerea se poate rezolvî specificându-se că frumosul se referă la culoare și epitetul urît la mirosul florii. Va să zică într'un caz avem o aparentă contrazicere provocată de diversitatea părților, în al doilea rând de aceea a atributelor. Un exemplu din care se poate vedea cum părțile și atributetele — cu toată diferența lor — pot să provoace în noțiunea complexă unde se află, efecte similare, jucând câteodată rolul identic de a caracteriza și compune o realitate oarecare.

8. Tot aicea trebuie să vorbim de noțiunile *colective*. Acestea reprezintă colecții de obiecte, cât de slab și cât de puțin omogene. Exemple: *pădure*, *societate*, *armată*, etc. Deosebirea dintre o noțiune colectivă și una generică este următoarea. Ultima noțiune se formează extrăgând partea comună a mai multor obiecte și neglijând părțile deosebitoare. Scoțând bunăoară partea comună a tuturor arborilor ne alcătuim conceptul generic: arbor. Noțiunea colectivă aflând mai multe obiecte sub un raport de acelaș fel, nu exclude părțile diferențiale, ci le primește și pe acestea, menținând întrunite într'un tot, acele obiecte, cu individualitatea lor. Noțiunea colectivă referitoare la arbori este pădure. Noțiunea colectivă consideră obiectele individuale ca părți ale unui întreg mai mare. Acel întreg dânsa îl are exclusiv în vedere și din compararea mai multor «întreguri» de acelaș fel putem avea și la noțiunile colective, genuri și spețe, coloane de noțiuni cu generalitate ascendentă. Dar pentruca să considerăm mai multe obiecte ca părți ale unui întreg (și aceasta am zis că

se petrece la noțiunile colective) trebuie să existe o legătură reală între acele obiecte, să aibă în afară de individualitatea lor proprie și rolul clar de elemente, — într'un cuvânt colecția lor, ca atare, să constituie o nouă individualitate, pe care noțiunea caută a o fixa. Dar așa fiind lucrurile, vedem că noțiunea colectivă se apropie de acea noțiune compusă care are, mai multe părți. Adesea una și aceeași noțiune poate fi socotită colectivă sau numai noțiune compusă. Așa de pildă arborul, care poate fi socotit și ca noțiunea colectivă a frunzelor, ramurilor etc. Recunoscând că granița dintre aceste două noțiuni este greu de fixat, să căutăm însă pe cât se poate a ne da seama de motivele care ne fac să socotim o noțiune, colectivă ori numai complexă. Aceste motive credem a fi de două feluri. Când împreunarea obiectelor e mai liberă, mai puțin centralizată. atunci zicem că noțiunea este colectivă. Ex.: pădure, convoi, etc. Din potrivă când unificarea e puternică avem o noțiune compusă. Așa bunăoară cine concepe societatea ca o realitate superioară indivizilor, cu o conștiință și cu legi proprii, pentru aceștia societatea nu mai e propriu vorbind o colectivitate. Tot așa noțiunea generală «organism» nu este o noțiune colectivă. A doua serie de motive este următoarea. Când părțile componente ale unui întreg se pot întâlni și ca individualități obiectiv izolate, atunci întregul este colectiv; când aceste părți nu se întâlnesc decât ca elemente ale întregului, atunci — chiar de se pot separa cu mintea lesne — atunci ele formează numai o noțiune compusă. Arborii pădurii pot fi distanțați unul de altul, fără să fie expuși pieirii. De aceea noțiunea pădure e hotărât colectivă. Soldații unei armate oricât lucrează în masse

după un plan unitar, sunt totuș realități care trăiesc și o viață distinctă. De aceea armata e iarăș concept colectiv. Membrele corpului omenesc nu pot dinpotrivă — afară de ipoteza lui Empedocles — să trăiască decât în unitatea întregului pe care îl alcătuiesc. De aceea corpul nostru nu este o noțiune colectivă. E de re-marcant că și *forma caracteristică* care leagă părțile unui întreg, e mult mai determinată la o noțiune compusă decât la una colectivă. Și lucrul nu e greu de lămurit: o formă constantă e până la un punct simptomul unei încheșări unitare mai profunde, unde individualitatea componentelor e topită, în orice caz umbrită, în făptura întregului alcătuit.

9. Cel din urmă mod de împărțire a noțiunelor este în: *Categorii*. După cum am lăsat să se vadă din dezvoltările precedente și după cum cei mai distinși logicieni au ajuns a se acorda¹⁾, conceptele se împart, în această privire, în: *Obiecte, Insușiri, Stări și Acțiuni*, — care se exprimă în deobște în limbajiu prin *substantive, adjective și verbe*. La aceste clase sau tipuri generale se mai poate adăoga și conceptele care înfățișează *legături*, și care se exprimă verbal, prin prepoziții, conjuncții sau forme flexionare.

Aceste patru clase generale sunt o simplificare a tabloului de categorii, instituit de Aristoteles, care, deși procedând bine în principiu, amăgit de diferențe calitative ce aicea n'au ce căută, stabilise zece clase de acestea. Cantitatea și calitatea formau categorii deosebite, și ceeace e și mai curios, categorii deosebite alcătuiau și verbele după înțelesul lor. Eră o categorie a

¹⁾ Citez pe *Wundt, Sigwart, Lotze*.

suferi, alta a avea, alta a face, etc. Toate acestea trebuiau rectificate și în urma simplificării făcute a isvorit tabloul menționat. Trebuie să adăogăm că logicianii moderni, luând totuș ca punct de plecare în această chestiune pe Aristoteles, l'au sărit pe Kant, un alt filozof care a tractat pe larg despre «categorii». Și lucrul se explică lesne când ne amintim că la Kant categoriile aveau un alt înțeles. Ele reprezentau condițiile *transcedentale* ale experienței, formele ei constitutive care isvorăsc din spiritul nostru, făcând dintr'însa produsul nostru intelectual. Operațiile noastre logice presupun dimpotrivă experiența ca *dată*, având numai sarcina de-a o analiza, desprinzând aspectele ei esențiale, tiparele ei de căpetenie. Cu toate că sunt unele atingeri între categoriile Kantiane și categoriile paragrafului nostru, în genere însă tabloul lui Kant e în afară de linia problemei noastre, cu toate că marele filozof german a socotit că poate cu dânsul să înlocuiască pe acela al lui Aristotel.

Intrucât am vorbit în diferite rânduri și am arătat ce este un obiect, o însușire, o acțiune, — acum rămâne să ne rezumăm. *Obiectele* sunt complexe de atribute care se împreună, se pătrund într'o unitate. Obiectele sunt realități de sine stătătoare. *Insușirile* sunt atribute mai mult sau mai puțin statornice, care aparțin obiectelor, și nu pot să existe decât în obiecte. Aceasta e în legătură cu faptul că atributele se pătrund între ele, așa că nu le putem avea în stare izolată. În fine *acțiunile* sunt manifestări de natură trecătoare care aparțin de asemeni obiectelor. Față de acestea, acele noțiuni care sunt verbal exprimate prin prepoziții, conjuncții, forme flexionare, pe lângă faptul înțeles dela sine că nu

reprezintă realități independente, dar uici nu le ajunge un singur obiect în care să se afle, de oarece ele înfățișează tocmai joncțiunile sau articulațiile a două obiecte, în orice caz a două noțiuni. Ele sunt firește cu totul lipsite de substanță și de aceea absolut nedesinestătătoare¹⁾.

Să vedem acum diferențele de destinație logică dintre cele patru clase indicate din care se alege tiparul oricărei prelucrări conceptuale.

Noțiunile obiect alcătuiesc subiectele posibile ale judecăților. Numai despre ele se poate spune ceva, fiindcă numai dănsule sunt realități adevărate și întregi. Ele formează unități care au anume însușiri și fac anumite

¹⁾ În legătură cu aceste distincții ale categoriilor și aducându-ne aminte de deosebirea făcută între „atribute” și „părți” să atingem în treacăt o importantă chestiune. Atunci când Metodologia enunță ca primă procedură științifică analiza, descompunerea unei realități complexe în *elemente*, ce înțelege ea prin elemente: atribute sau părți indecompozabile? Dacă luăm ca îndreptar științele existente — așa după cum de altfel și trebuiește — vedem că ceace călăuzește analiza, e în primul loc diversitatea *atributelor*. Obiectele complexe ale intuiției sunt descompuse în atribute. Fiecare atribut să prezumă că are legi particulare, și diferitele științe speciale se ocupă fiecare de câte un atribut: Mecanica de mișcare, Chimia de proprietățile chimice, etc. Dar acesta e numai *primul moment*. Atributele nu pot fi socotite ca realități de sine stătătoare, și neputând fi lăsate să plutească în văzduh, sunt plasate într'o realitate-obiect. Cum atributele sunt uniforme în toate fenomenele — oricât de variate acestea vor fi — și cum legile lor specifice sunt totdeauna aceleași, realitatea-obiect care le poartă, trebuie să fie și dânsa omogenă, identică. De aceea, în al *doilea moment*, analiza științifică caută să descompună fenomenele văzute, în *părți* care să fie identice pretutindeni, oricât ar fi de diverse la înfățișare, fenomenele pe care le formează. Așa se explică cum fiecare știință își imaginează, ca purtătoare a atributului lor specific, anumite elemente substanțiale: atome, celule etc., care sunt la rândul lor concepute ca părți omogene ale tuturor obiectelor ce au acele atribute. În *rezumat*, analiza metodologică înțelege prin *element* și atribute și părți.

acțiuni. Aceste două din urmă categorii (acțiunile și însușirile) formează predicate de judecăți. Cu toate acestea lista subiectelor posibile poate fi alimentată și cu noțiuni din alte categorii. Insușirile și acțiunile (sau stările) pot fi și dânsese puncte de plecare ale judecății, însă cu o condițiune: să capete forma substantivală, să se transforme în categoria-obiect.

Asupra acestui lucru se cuvine a stăruî puțin.

Afirmând *obiectivitatea* tiparelor categoriale, prin aceasta am înțeles că ierarhia care se face între lucruri, atribute, acțiuni, există adevărat, și nu e numai o rânduială la care mintea noastră ar supune niște date, neutre, în ele însele. Subiective devin însă formele categoriale atunci când le-am abate dela menirea lor naturală, bunăoară dacă am considera o noțiune adjectivală ca fiind în adevăr o realitate de sine stătătoare. *Realismul* noțiunelor verb sau adjectiv se mărginește numai la afirmarea că acțiunea sau atributul pe care îl desemnează, se găsește *efectiv* într'un lucru oarecare, fie dânsul individual, fie noțiune generală. Dar când va fi vorba de o realitate externă, cu atât mai mult de un principiu cosmic ce nu mai presupune nimic, acesta trebuie să fie cu necesitate să fie o noțiune obiect. Totuș putem *trata* însușirile și acțiunile ca și cum ar fi lucruri autonome. Prin asta nu am eșit însă din obiectivitate, câtă vreme avem conștiința clară că aceasta reprezintă un punct *relativ*, nu o situație *absolută*. Insușirile și acțiunile pot fi tratate ca lucruri, pot fi, dacă vrem, socotite ca lucruri — aceasta prezintă avantagii serioase pentru știință — cu restricția ca nici odată să nu le socotim ca realități absolut ultime, ci numai ultime pentru abstracția noastră voluntară.

E de remarcat acuma cum numărul noțiunelor-substantiv, la început mărginit la adevăratele obiecte, cu timpul sporește neconținut, îmbrățișind un câmp din ce în ce mai larg. După ce sunt asimilate cu obiectele, și azezate pe acelaș plan cu ele, pseudo-obiecte (cum sunt focul, umbra, reflectările oglinzilor, ziua, anul, etc.), numai pentru cuvântul că manifestă și ele un mănunchiu de atribute sau o sinteză de părți individual determinate ¹⁾, mai sunt primite în clasa obiectelor, noțiuni de origine străină, adjectivală sau verbală, cărora li se dă o formă de substantiv. Din bun se face bunătațe, din negru, negreală, din a mânca, măncarea, din a mișca, mișcare. Prin această transformare categorială, atributele și acțiunile, atârătoare de obiecte și pasagere prin natura lor, sunt hipostaziate și atribuindu-li-se oarecum o substanță, devin, întocmai ca și obiectele veritabile, lucruri care durează, care rămân. Această transformare categorială care asimilează cu un obiect cu realitate proprie, atributele și acțiunile ce nu sunt de sine stătătoare, este foarte importantă pentru cugetarea științifică, la compararea noțiunelor între ele. Această operație a comparării reclamă ca noțiunile să fie de aceeaș categorie. Dacă însă remarcăm o continuă formare de substantive, care coincide cu făurirea de pseudo-obiecte nouă din atribute și acțiuni (apoi noi credem contrar de *Wundt* că și propozițiile și conjuncțiile pot fi eventual substantivizate, când sunt subiecte de judecăți. Ex.: Șiurile prea multe sunt plicticoase), dacă dar se remarcă tendința tuturor categoriilor de a-și preface noțiunile respective în concepte

¹⁾ A se vedea *Schuppe*, op. cit., p. 129, 130

de categoria obiect, cu mult mai rar se observă procedura inversă, adică o adjectivizare sau verbalizare a substantivelor, fie chiar o derivare de verbe sau adjective din forme substantivale. Se poate de ex. vedea puținul succes care l'a avut verbul «a stâlpi» derivat dela stâlpi, — introdus acum câțiva ani în limbă. E de remarcat apoi că chiar atunci când se formează dela substantive, verbe care prind, ele *nu se găsesc în aceiaș corelație cu substantivul dela care au purces, în care se găsesc substantivele față de verbul din care au provenit.* Așa de pildă verbul «a pescui» derivat dela «pește», nu reprezintă de loc o privire dinamică a obiectului pește, după cum substantivul «mișcare» reprezintă o privire statică a acțiunii de a se mișca. Când spunem «piatra care se mișcă» «piatra mișcată» «mișcarea pietrei» spunem mai mult sau mai puțin acelaș lucru, și câte și trele aceste expresii pot fi continuate la fel, dând loc la urmă la aceiaș idee. Pe când alta e peștele, alta «a pescui» care conicide cu forma substantivală «pescuire», formată la rându-i din acest verb. Aceste observări nu cred a fi fără importanță pentru ilustrarea ideii de mai sus, — și faptul că procesul de transformare categorială se face îndeobște către substantiv, și nu dela substantiv spre adjective sau verbe, este socot, un simptom caracteristic pentru o fundamentală dispoziție mintală. Minteaa noastră tinde totdeauna să seziseze ceva statornic, permanent chiar în lucrurile trecătoare, iar nu să distrame, să dilueze în procese curgătoare sâmburii de realitate subsistentă. E ceva care repugnă minții dizolvarea substratelor, fiindcă ea caută din potrivă să fixeze ceva statornic chiar în ceeace este fugitiv și schimbător. Această e

tendința obștească a inteligenței, un principiu constitutiv al ei, și acestei necesități nu au putut să se sustragă, concepțiile cele mai nihiliste, concepțiile care voiau să considere lumea ca un val ce curge fără tihnire cu nimic statornic și cu toare trecătoare. În mijlocul universalei curgeri necurmuate de care vorbea «obscurul» Heraclit, a trebuit fără voe și riscând aproape un paradox, să admită un principiu permanent pe când toate se schimbă: anume *schimbarea însăși*.

10. După ce am văzut în ce consistă categoriile și care e direcția lor de evoluție, să ne întoarcem puțin la o chestiune, atinsă și mai întainte, să ne dăm anume seamă de motivele pentru care separăm în masa datelor intuitive acțiuni, însușiri și obiecte. Separarea acțiunilor de celelalte două feluri de noțiuni e mai lesne explicabilă, dat fiind opoziția dintre caracterul trecător al acțiunii, față de acel mai permanent al celorlaltor două. Dificultatea e mai mare când e vorba să se distingă însușirile, de obiecte, întrucât și cele d'întâi sunt relativ statornice și mai cu seamă pentru că obiectele nu se înfățișează decât ca grupe de însușiri. Atuncea prin ce se mai disting unele de altele? Ce cuprinde în plus obiectul față de însușiri? Cuprinde aceea că grupa de atribute care îl formează sunt intim legate laolaltă, alcătuiesc o unitate care se desface limpede de grupele înconjurătoare. Mai vine faptul că pe când însușirile unei astfel de grupe pot să varieze, grupa își afirmă totuș continuitatea; însușirile care se înlocuiesc își trec acelaș loc în spațiu și se continuă în timp. E unul și acelaș lucru care zici că persistă în această premenire ce poate fi completă. Prin urmare aceea ce ar deosebi în primul loc obiectul de însușirile sale, ar fi strânsa

unitate cu care acestea sunt grupate laolaltă. O nouă dovadă a acestei profunde unități — care constituie un nou moment hotărîtor pentru săvârșirea distincțiunii studiate — este experiența că această unitate nu poate să fie sdrobotită, orice acțiune vom exercită. Poți să sfărâmi un obiect în părți, nu însă în însușiri (o nouă dovadă a diferenții care este între atribute și părți). Așa dar, e o legătură indestructibilă, un chiag puternic care menține însușirile în unitatea obiectului. Insușirile nu sunt juxtapuse ci coagulate.

Că acestea sunt motive serioase pentru a distinge un obiect de însușirile sale, aceasta nu o contestăm. Nu este totuș mai puțin adevărat că oprindu-ne aicea, ne oprim la un punct fixat arbitrar, că cercetarea noastră nu se declară îndeobște satisfăcută, și că în regulata ei mergere mai departe, întemeindu-se tocmai pe constatarea acestui chiag și pe aceea ce persistă în transformarea însușirilor obiectului, ajunge gă separe mai radical obiectul de însușiri, imaginând un substrat unitar care le poartă, leagă și emană, — un substrat care e tocmai obiectul. Las la o parte faptul că și teoria subiectivității calităților sensibile pare să postuleze un substrat, și să ne referim la dânsul numai întrucât e cerut de unitatea constatată a unor însușiri diverse. Un asemenea substrat, care nu e alta decât cunoscuta «substanță», poate că cu limpede conștiință nu a fost relevat decât în speculările filozofice, dar o idee mai mult sau mai puțin confuză despre dânsul a străbătut prin mintea tuturor acelora care au gândit și se gândesc la noțiunea «obiect» sau «lucru», mai ales în opoziție cu eventualele sale însușiri. Și dacă e vorba să ne întrebăm care din concepțiile filozofice șade mai

aproape de părerea comună a oamenilor, concepția care admite o substanță, sau acea — mai la modă astăzi — care reduce obiectul la o grupă de însușiri fără substrat, nu șovăim o clipă a declară că cea d'întăiu.

Ideia de substanță a fost făurită ca o întregire a noțiunii de lucru. Ea are rolul de a explică, de ce există o unitate, o legătură așa strânsă într'un mănunchiu de însușiri diverse. Cum se face că întâlnim acea intimă coagulare la o grupă de atribute. Cum se explică într'o vorbă acel plus, care deosebește obiectul de simpla sumă a atributelor sale. Firește noțiunea științifică de obiect poate rămâne streină de aceste întrebări. Pentru constituirea ei ajunge constatarea de fapt a acelui plus, care neapărat există. Totuș nu ne putem oprî de-a atinge problema substanței, întrucât se alunecă în totdeauna pe nesimțite dela obiect la substanțe, și în al doilea rând fiindcă noțiunea substanței fiind astăzi foarte combătută, socotesc că am o ocaziune de loc deplasată, pentru a spune câteva cuvinte în favoarea ei. Desigur însă că nu mă voi putea întinde prea tare și a intră în detalii care nu ar mai fi în legătură cu expunerea noastră. Vom căută să rămănem la granița chestiunii dezvoltate sau — cum trecerea dela obiect la substanță nu e arbitrară, ci adese ori trebuitoare — să rămănem chiar în chestiune.

E fapt constatat și acesta e punctul de plecare al discuției, că obiectul nu e o simplă juxtapunere de atribute ci alcătuește unitatea lor. E cum spuneam un plus față de suma atributelor, și acest plus firește nu se poate derivă nici din natura acestor atribute, nici din însumarea lor. Atunci se pune întrebarea de unde provine, cine îl produce pe acest plus constatabil, care

este într'o vorbă «unitatea» însușirilor grupate? Dacă se evită cu orice preț ipoteza unei substanțe unitare care ar fi substratul și izvorul acestor însușiri, nu rămâne altă explicație decât urmând o prejudecată amăgitoare a educației științifice să spunem că această coagulare a unui grup de atribute, această strângere laolaltă, se datorește unei legi care le alătură și unifică. Această explicație se poate înfățișa în două forme care au numai partea comună de a-și închipuî legea în chestiune ca externă ori superioară atributelor împreunate. Cele două forme sunt următoarele: 1) legea de unificare este o lege subiectivă a conștiinței noastre în care acele atribute apar ca date intuitive. 2) Legea este obiectivă, adică există aievea, fără să atârne numai de funcționarea conștiinței noastre.

Ceeace a făcut posibilă întâia alternativă a fost o constatare psihologică, anume că a noastră conștiință are o vizibilă tendință spre unificare. De aci s'a presupus că dânsa este aceea care coagulează grupele de însușiri. Firește ipoteza e contestabilă în gradul cel mai înalt. Mai întâiu că rămâne nelămurit pentru ce, dacă nu sunt indicații externe, conștiința unifică aceste atribute, și nu altele, formează aceste grupe și nu altele deosebite. Apoi când se vorbește de intervenția factorului subiectiv în cunoștința noastră, nu se poate admite decât anume intervenții și anumite contribuțiuni. Se poate susține numai că formele subiectivității noastre învâluie realitatea, o îmbracă cu veșminte noi, ascunzându-i pe acele proprii, într'un cuvânt se poate spune cel mult că noi schimbăm aspectul calitativ al lucrurilor, dar nu că le schimbăm și rânduiala lor. E posibil să proiectăm însușiri, nu moduri de împreunare care nu se întemeiază pe realitatea însăși.

Dacă trecem la cealaltă ipoteză, putem constată alle greutăți. Ce sens poate să aibă ca o lege abstractă, prin urmare o regulă ideală, să comande elementelor alipiri și împreunări? O lege ideală poate să poruncească — chiar luată în idealitatea ei — sufletului, fiindcă ideea poate fi o cauză sufletească, și deci poate să producă efecte sufletești. Chiar aicea de multe ori o lege pentru a fi eficace are trebuință de corelatul unei constrângeri materiale. Dar când e vorba de elemente brute, cum sunt majoritatea celor din natură, ce înrâurire poate să aibă pentru alcătuirea lor, o formulă ideală, o regulă abstractă, așa cum este legea ca atare? Dacă față de sufletul nostru, pentru motivele arătate, se poate vorbi de o eficacitate, de o influență cauzală a legii, pentru natură o lege constatată eficace, nu este nimica alta decât o *expresie abstractă a unei activități și unități reale*. De aceea — sub rezerva și a altor argumente ce se vor expune altădată — menținem utilitatea și justificarea ideii de substanță, către care mână de altfel o nevoie mintală îndeobște dovedită.

Firește aceasta nu înseamnă că trebuie să primim ca bune imaginile generice ce unii și alții și-au făcut despre ea. Liberi de balastul acestor imagini, și de capriciul tuturor închipuirilor individuale, susținem pur și simplu legitimitatea acestei noțiuni, care — dincolo de intuițiune — reprezintă o mai departe prelucrare a noțiunii de obiect, și care, adesea, pentru multe suflete, e necesară chiar înțelegerii lămurite a obiectului ca atare.

CAP. VI.

Raporturile dintre noțiuni.

1. Raporturi potențiale și actualizate. — 2. Noțiuni equipolente. —
3. Noțiuni supra și subordonate. — 4. Noțiuni coordonate. —
5. Urmare. — 6. Noțiuni extreme și contingente. — 7. Noțiuni contradictorii. — 8. Noțiuni corelate. — 9. Noțiuni încrucișate. —
10. Noțiuni separate.

1. Abordând o chestiune unde se vorbește despre raporturile pe care pot să le aibă noțiunile între ele, avem toate semnele că ne pregătim a trece la alt fenomen logic decât acela care a format până acum obiectul studiului nostru, anume la operația *judecății*, care se definește tocmai ca exprimarea raportului dintre noțiuni. Sau în cazul când sarcina care ne-am impus-o se mărginește la expunerea acelei prime etape a cugetării logice, pe care o formează teoria noțiunilor, atunci ajungând la problema raporturilor dintre noțiuni — problemă care a dat titlul capitolului de față, — avem toate semnele a fi ajuns la capătul studiului nostru însuș. Că suntem la finele cercetării noastre abordând problema anunțată, aceasta e absolut exact; nu suntem însă *afară* de cadrul firesc al acestei cercetări, cu toate că problema raportului dintre noțiuni alcătuiește materia oarecum oficială a altei operații logice, care vine *după* teoria noțiunilor, și care se numește «*judecată*». Pentrucă în afară de raporturile noțiunilor, *actualizate* în *judecăți*, se poate vorbi de raporturi dintre concepte înainte de actualizare sau indiferente față de actualizare, de raporturi *poten-*

fiiale, ca să spunem așa. Noțiunile pot fi comparate între ele și se poate hotărî în *principiu* cum se vor comporta unele față de altele împreunându-se eventual în judecăți, în sfârșit se pot stabili o serie de raporturi care destăinuiesc în *germen* situația pe care au să o aibă noțiunile între ele în înlănțuirea cugetării logice. Despre aceste raporturi potențiale, care formează un fel de bază pentru înțelegerea operațiilor viitoare, se poate vorbi fără să depășim cadrul teoriei conceptelor, și de fapt se și vorbește, în toate scrierile de logică, despre această chestiune, la capitolul «noțiunelor». Așa că această introducere cu stăruința cu care s'a făcut, n'a avut intenția să pregătească o inovație logică, ci numai să precizeze o distincție ce trebuie să fie clară, să separe două momente logice, care exprimându-se în limbă aproape la fel, pot să dea loc la controverse, în tot cazul la nedumiriri.

Despărțirea raporturilor potențiale de acele care se actualizează în judecăți este de altfel favorizată de faptul că întâlnim mai departe, importante note deosebitoare. Așa de pildă trebuie în primul loc să se menționeze că raportarea potențială nu se poate realiza decât între concepte *de aceeași categorie*, pe când judecățile pot să raporteze la o altă noțiune de categorii deosebite. Ce sunt de pildă judecățile *narrative* decât judecăți în care noțiunea predicatului este un verb? De asemeni și unele judecăți *explicative* leagă laolaltă un substantiv cu un verb (de exemplu: Pământul se învârtește, pirită cristalizează etc.). Dar a se compara două noțiuni între ele în afară de actul judecății, nu e cu puțință decât dacă amândouă aparțin aceleiași categorii. Nu se pot compara substantive cu verbe sau

cu adjective pentru a se vedeă în ce relație se găsesc — lista relațiilor posibile are să urmeze succesiv, — iată un punct caracteristic, pus în lumină cu deosebire de *Wundt*, care face întregii probleme a raportării noțiunilor, o expunere magistrală. ¹⁾

Din cele spuse rezultă că raporturile exprimate prin judecăți sunt mai numeroase decât raporturile potențiale de care vorbim acum aici. Un corectiv la această insuficiență cantitativă a celor din urmă se găsește în faptul transformării categoriale, manifestat cu deosebire în facultatea însușirilor și acțiunelor, de a se substantiviza. Prin aceasta câmpul de comparare se mărește, și concepte primitiv incomparabile (aparținând la diferite categorii), pot să capete puțința de a se compara. Așa de pildă se poate compara noțiunea «pirită» cu noțiunea «cristal» sau cu noțiunea «corp ce cristalizează». Noțiunea individuală «Ștefan cel mare» care poate fi pusă în legătură cu verbul «a domni» în judecata Ștefan cel mare a domnit, poate fi pusă, în afară de judecata realizată, în raport cu aceeaș noțiune dacă o substantivizăm, și avem atunci pentru comparare de-o parte noțiunea «Ștefan cel mare», dealtă parte noțiunea «fost Domn».

Cu toată această facultate însă nu putem zice că insuficiența este deplin remediată și că există perfectă coincidență între numărul raporturilor realizate în judecăți, și al celor pe care le-am numit potențiale. Sunt unele disonanțe care se observă îndată. Așa de pildă în judecata «pământul se mișcă» există un strâns raport, o mare apropiere între noțiunea substantivală

1) *Op. citat.* Vol. I pp. 119—132.

pământ și noțiunea-verb a mișcă. Există însă o mare distanță (aproape o excluziune) între noțiunea concretă pământ și noțiunea mai abstractă *mișcare*, substantivizarea adevărată a verbului a mișcă. Apropiere există, în raportarea potențială, numai dacă facem compararea între pământ și noțiunea «corp mișcător». Dar această ultimă noțiune nu reprezintă substantivizarea verbului a mișcă, ci cuprinde altă idee, cel puțin altă nuanță. Intr'un cuvânt legăturile dintre un obiect și însușirile sau acțiunile care formează conținutul său — și ce este alta orice obiect vizibil decât un mănuchi de calitate, — toate aceste relații care descriu obiectul și care își capătă expresiune într'o serie de judecăți, nu au echivalent în rubrica raportărilor potențiale. Și o dovadă de pildă că raportul dintre noțiunea «aur» și noțiunea «corp galben», nu este un echivalent exact al raportului exprimat în judecata «aurul este galben» e faptul că raportul potențial menționat are ca echivalent în formă *actualizată*, judecata 'aurul este un corp galben, ceea ce înseamnă altceva, cuprinde o clasificare pe când prima judecată o descriere interioară.

Rămâne atunci stabilit că parte din judecăți rămân fără echivalente potențiale, că raporturile actualizate sunt mai numeroase decât cele din urmă. Acceptând această concluzie trebuie însă a face față la o obiecție logică. E posibil să existe actualizări fără un echivalent potențial? Dar asta înseamnă să admitem că *există* ceva care nu știm dacă *se poate*, ba și mai mult decât atât să constatăm *existența* unui lucru, nu însă și *posibilitatea* lui. Căci aceasta înseamnă la urma urmei legături actualizate, care să nu fie și sub formă potențială. Tot ce există, poate să existe. Tot ce vedem realizat, implicit

afirmă posibilitatea lui. Actualizatul presupune cu necesitate potențialul. În aceasta consistă obiecția logică, și desigur ar rămânea în picioare, dacă ne-am încumetă să susținem că raporturile actualizate în judecăți nu le corespund și nu sunt precedate de *nici un fel* de raportare potențială. Ceeace am afirmat e numai că nu le corespunde o raportare potențială *de aceeaș calitate cu ea*. Sunt cazuri în care virtualitatea unui fenomen cuprinde o schiță a actualizării sale, și în această împrejurare ele două se aseamănă calitativ. Așă de pildă o mișcare externă are probabil ca virtualitate o schiță a mișcării însăș petrecută în sistemul nervos, iar în partea sufletească o imagine a mișcării, asemănătoare cu ea. Sunt alte cazuri în care dela icoana potențialității până la acea a actualizării e un adevărat abis, nici o asemănare. Așă de pildă câtă deosebire între niște rachete care zboară spre cer, cu variatele lor zigzaguri, și aceea ce a constituit potențialitatea acestor tâșniri luminoase, în pulberea încă neaprinsă! Firește bazele acestor figuri de scânteii se găseau în pulberea îndesată și închisă. Dar ce distanță dela ele actualizate, la obscura formă a potențialității lor! Aicea nu mai există nici o asemănare calitativă, deși din această absență nu va conchide nimeni, că acel fenomen actualizat, nu a existat și mai înainte într'o formă virtuală, oricât de deosebită va fi fost acuma, de forma actualizării, înfățișarea virtualității sale.

E probabil cazul cu fenomenele logice de care ne ocupăm. Unele raporturi conceptuale, se înfățișează, în formă potențială, asemănătoare cu ceea ce sunt actualizate. Atuncea zicem că avem asemănare între ambele feluri de raportări. Sunt însă altele (ca de pildă judecățile

cu predicatul *verb* sau *adjectiv*) când forma lor virtuală, în sânul conceptelor neîmpreunate în judecăți nu se aseamănă cu cea actualizată, și mai mult decât atât, de nu va fi poate tocmai de asta, e obscură, nesesi-zabilă, și—cu toate că trebuie să existe—pentru noi e întocmai ca și cum n'ar fi. În acest caz se vorbește că raporturile conceptuale efectuate în judecăți, sunt mai numeroase decât cele potențiale...

2. Incepem acum a înșirarea diferitelor raporturi care pot să se constate între noțiuni. Când două noțiuni coincid, suprapunându-se, atuncea se cheamă că sunt *identice*. Așa de pildă noțiunile anorganic și mineral. Aceste două concepte sunt egale, de oarec tot ce este anorganic e mineral și tot ce este mineral e anorganic. Sau exemplul dat de *Schopenhauer* care afirmă identitatea noțiunilor «rumegător și bisulcat» (cu copita despăcată în două) de oarec toate animalele care au primul atribut îl au și pe de al doilea și viceversa¹⁾. Până la *Huxley* se credeau egale noțiunile om și biman²⁾. Tot așa noțiunile psihic și conștient sunt identice pentru Descartes și mai mulți psihologi contemporani. Când două noțiuni identice poartă nume deosebite se cheamă și *equipotenté*. (Căci se poate întâmpla să afirmăm identitatea a două noțiuni egale fără a avea două nume. Ex. A—A) A le două cuvinte deosebite, care denumesc două noțiuni identice și prin urmare, în fond, aceeași noțiune, se numesc *sinonime*.

¹⁾ *La monde comme v lenti.* trad. *Capitacuni* Vol. I, p. 68. Exactitatea acestei identități, afirmata de unii naturaliști, e însă tăgăduită de alții, după cum se poate vedea și din excelentul rezumat al acestei controverse științifice în „Logica” de *T. Maiorescu*, în apendice § 58, pag. 180—182.

²⁾ *Haeckel* I: *Origine de l'homme*, p. 20 (trad. f. etc. Lalòz)

În ce privește felul egalității conceptelor equipolente este însă o controversă, de cele mai multeori curmată în sens contrar de cum credem noi că trebuie să fie¹⁾. Se recunoaște anume că există identitate între sfera c lor două noțiuni, nu însă și între conținutul lor. Așa de ex. noțiunile rumeșător și bisulcat—făcând abstracție de controve sa științifică—se recunoaște că sunt egale ca sferă, dar li se atribue un conținut cu totul deosebit. Conținutul uneia ar fi însușirea rumeșării, a celeilalte însușirea de a avea copita despictă. Un conținut prin urmare complet diferit, deși întâmplându se ca amândouă însușirile menționate să se găsească totdeauna împreunate laolaltă, ele se află la aceleași obiecte, și deci au sferile egale.

Dreptatea acestei interpretări o credem numai aparentă. Mai precis, această interpretare ar fi adevărată numai în cazul când am admite că *noțiunile-adjectiv pot să fie genuri adevărate noțiunelor substantiv*. Atuncea două atribute ce se înfățișează totdeauna împreună, având un conținut cu totul deosebit, ar putea să aiba totuș sfere egale, care ar fi suma aceluiași obiecte în care acele atribute se află veșnic laolaltă. Dar noi am refuzat să recunoaștem calitatea de genuri, însușirilor unui obiect. Așa că în exemplul de mai sus, dacă noțiunile rumeșător și bisulcat au pretenția să cuprindă în sfera lor, pe ființele care au aceste atribute, atuncea ele încetează să fie simple adjective și la spatele epitetelor rumeșător și bisulcat trebuie să citim «animal rumeșător» și «animal bisulcat». De fapt numai aceste două noțiuni din urmă sunt egale ca sferă; dacă am considera pur și simplu *atributele* rumeșător și bisulcat, ele nu au sferă egală, de

¹⁾ De pildă în *Logica* lui Maiorescu Cap. I § 14.

oarece sfera noțiunii adjectivale rumeğător ar forma-o *diferitele specii de rumeğare*, iar a noțiunii bisulcat, *diversele specii de despicare a copitei*. Unde mai este atunci egalitate de sferă? Sfere egale nu au cele două atribute ca atare, ci noțiunile substantiv: *animal* rumeğător și *animal* bisulcat. Dar aceste două concepte care au sfera egală, nu au oare și un conținut identic? Probabil că da. Pentru că și animalele rumeğătoare și acele bisulcate — fiind aceleași — au aceleași atribute esențiale. După cum animalele bisulcate au și atributul rumeğător, tot așa acele rumeğătoare au atributul bisulcat. Numai o iluzie poate să ne facă a crede că noțiuni cu sfere identice pot să aibă un conținut deosebit. Acuma este adevărat că însăși existența a două nume deosebite, ar mărturisi că cele două noțiuni equipolente diferă în *ceva*. Dar acest *ceva* nu este nici sfera, nici conținutul, ci este — la sferă și conținutul identic — reliefaarea diferită a câte unui aspect al obiectului, care aspect devine astfel reprezentativ pentru întreg conținutul său. Dintr'un mănușiu de însușiri împreunate se scoate și accentuează câte unul, care ajunge caracteristic pentru acel mănușiu. Din acest punct de vedere se justifică părerea că sub cuvinte deosebite se ascund lucruri, diferite cât de puțin. Fiindcă oricât vor rămânea egale sfera și conținutul a două noțiuni, variata punere în lumină a cutărui sau cutărui atribut, — care este și cauza inventării de cuvinte deosebite — atrage o diferență de nuanță simțită de sufletele tuturor.

3. Dacă noțiunile equipolente se suprapun în mod desăvârșit, sunt alte noțiuni — cu mult mai multe — care comparându-le, vedem că se au ca totul la

parte și ca partea la tot. Aceste noțiuni care n'au o extensiune egală, ci din potrivă sfera uneia încapă într'a celeilalte fără a o consuma, — aceste noțiuni poartă numele de *ordinate*, iar raportul lor, raport de *ordinare*, Noțiunea a cărei sferă se cuprinde în sfera celeilalte se chiamă *subordonată*; iar noțiunea care cuprinde, *supraordinată*. Ex.: noțiunea privighetoare e subordonată noțiunii pasăre, la. rândul ei subordonată noțiunii animal etc, Asupra acestui raport de ordinare am mai vorbit și în alte rânduri, și am văzut că cele supraordinate se numesc *genurile* celor subordonate, (care se chiamă *specii*) și că se pot alcătui coloane întregi de noțiuni pornind dela concepte cu sfera mai îngustă și înaintând treptat spre altele, cu sfera din ce în ce mai largă și mai cuprinzătoare. Am văzut de asemeni că față de noțiunile care sunt într'o relație de ordinare e valabilă regula raportului invers dintre mărimea conținutului și a sferei. Noțiunea cu sferă mai mare este aceea care are conținutul mai redus. Când am stabilit că această regulă se aplică cu certitudine numai noțiunelor etajate în aceeaș serie, am presupus noapărat un lucru: că se pot compara între dânsese două noțiuni care nu sunt din aceeaș serie, și se poate spune care dintre ele are sferă mai mare sau conținut mai bogat. Numai presupunând această posibilitate am susținut aceea ce am susținut. Cu toate acestea, lăsând la oparte tractatele de Logică ce nu se rostesc asupra acestei chestiuni, sunt autori de seamă care afirmă categoric, că nu se pot compara să zicem sferile a două noțiuni, decât numai dacă aparțin aceleiași serii de concepte ordinate. Așă de pildă B. Erdmann, ale cărui păreri le-am citat în

rânduri repetate spune: «Comparabile în ce privește sfera lor sunt numai obiectele care se află în raport de gen și speță, reprezentare totală și reprezentare specială... Numai cu această presupunere relațiile logice «mai mare, mai mic, sau egal în sferă» au un înțeles» ¹⁾. Dacă acest lucru ar fi adevărat, atunci seriile de noțiuni ordinate fiind singurul loc unde s'ar putea vorbi de sferă mai mică sau mai mare, regula raportului invers — neputându-se compara sferile în altă parte — ar fi absolut generală, și probabil tot aceasta a fost și motivarea logicianilor care nu se rostesc pe față, dar au admis fără rezervă regula raportului invers. Părerea noastră este altă. Recunoscând că la noțiunile din aceeași serie, așa dar acele care se află într'un raport de *ordinare*, compararea se poate face *mai lesne*, nu putem admite că în afară de acelea o comparație e lipsită de sens. Mai mult decât atât, se pot aduce exemple științifice de unde să se vadă că o astfel de comparație s'a făcut. Ce însemnează de pildă că știința Mecanicii e mai simplă de cât aceea a Sociologiei? Că mișcarea e mai puțin variată decât societatea? Însemnează că s'au comparat laolaltă sfera noțiunilor mișcare și societate — noțiuni câtuși de puțin ordinate — și s'a văzut că sfera societății e mai mare decât a mișcării, de oarece cuprinde eventual mai multe spețe decât aceasta din urmă. Mulțimea speciilor nu este decât o altă expr sie pentru varietatea de combinații posibile. De asemeni când se spune că e mai lesne să prevezi viața firelor de iarbă decât pe aceea a ființelor omenești, aceasta se întemeiază pe observarea că firele

1) *Op. cit.* p. 214.

de iarbă sunt mai identice unele cu altele, pe când fapăturile umane mai diverse și atuncea mai incalculabile. Dar aceasta presupune o comparare a sferelor celor două noțiuni, care nu sunt din aceeași serie,—iarbă și om—și a observării că noțiunea iarbă are mai puține specii, varietăți și subvarietăți, decât poate să aibă noțiunea om. De aceea noi susținem că se pot compara noțiuni cari nu aparțin aceleiași serii, care nu sunt sub și supraordinate, cu toate că nu așa de comod, nu așa de sigur, și numai în cazurile în care între sferele comparate, există o deosebire însemnată de mărime. Firește când e vorba de diferențe mai neînsemnate, atunci posibilitatea comparării dispare și uneori când heterogeneitatea noțiunilor e prea mare, compararea e cu adevărat fără sens. În principiu însă ea rămâne posibilă oriunde deosebirea de mărime poate răsări cu evidență, ceea ce se întâmplă numai în seria noțiunilor ordnate. Pentru acest motiv noi am și susținut mai înainte (Cap. IV) lipsa de generalitate a acelei reguli a raportului invers, iar acum la paragraful de față susținem că posibilitatea comparării sferelor nu este un caracter exclusiv al noțiunilor sub și supraordinate.

Acestea spuse, să căutăm a ne da seama bine de o altă chestiune importantă, anume ce reprezintă noțiunea supraordinată (față de cea subordonată, genul față de specie). Genul (A) care dintr'un punct de vedere înfățișează partea comună a tuturor speciilor subordonate (Aa, Ab, Ac), dintr'un alt punct, altfel privit, reprezintă condiția fundamentală a existenței speciilor, osebit de acele cauze care determină individualitatea lor. Să ne lămurim. Acele note care reprezintă caracterul deosebit al speciilor și care nu se găsesc în genul comun

acele note care se pot numi «accidente», sunt opera unor cauze întâmplătoare, externe, care-și exercită acțiunea lor. Cu toate astea, aceste cauze externe nu vor produce niciodată acele caractere distinctive ale unor specii oarecare, decât acționând asupra acelei materii — neutră numai între certe limite — care reprezintă genul lor. Numai în concurs cu această materie, acele cauze pot să zămislească acele efecte, și sub acest raport genul se poate intitulă și dânsul o cauză a speciilor sale. Pasărea este o varietate de animal și complexul de cauze care i-au determinat forma ei specifică ar fi putut foarte bine să acționeze asupra unui vegetal, și n'ar fi produs o pasăre niciodată. Scepticismul este o atitudine de neîncredere, produs de cauze determinate. Dar acele cauze produc scepticismul acționând asupra minții noastre, și n'ar fi putut să-l producă acționând asupra unei pietre.

Ce importanță au toate aceste ușoare constatări? Aceea de a introduce eventual oarecare precizie într-o problemă filozofică unde s'au făcut și se pot face confuziuni. În formularea curentă se spune în genere A a produs pe b , C pe d etc. Această formă de exprimare a procesului cauzal ar putea să facă a se crede că A singur și C singur, produc pe b și pe d . În realitate însă un fenomen lăsat singur rămâne veșnic egal cu sine și nu poate să producă nimic. Acî avem o exprimare figurată iar acele efecte b și d nu sunt decât niște schimbări provocate de A și C , în anume obiecte, să le zicem B și D . Acele efecte menționate atârnă tot așa de mult de natura realităților B și D unde au fost iscate de A și C . Așa dar, deși în formulare nu se menționează decât acele cauze care *acționează*, în

realitate o condiție fundamentală a acelor efecte este și obiectul care *reacționează*, obiectul în care se produc, și despre care nu se vorbește în formulă. Această complectare este utilă pentru a evita nedomiriri și a explica presupuse excepții dela principiul foarte important pentru întreaga cercetare științifică: *aceleași cauze produc aceleași efecte*. Acest principiu, empiric după Mill, semi-empiric după Erdmann și Erhardt, aprioric după Heymans și Spir (care îl socot un corolar al cauzalității apriorice), care e în orice caz un principiu de bază al generalizărilor inductive, pare a suferi unele excepții. O rază de soare va produce câteodată topire, alteori simplă dilatare, alte ori vieață. Sau în mod schematic: *A* produce câteodată efectul *b*, alteori *c*, alte dăți *g*. Toate aceste aparente abateri dela principiul de mai sus, se înlătură dacă ne amintim — deși formula în genere nu pomenește — că *A* nu poate singur produce nici pe *b*, nici pe *c*, nici pe *d*, — că această diferențiere a efectelor se datorește diversității de obiecte asupra cărora acționează *A*, prin urmare deosebirei de cauză care colaborează cu *A*. Raza de soare topește gheața, dilată orice corp, desvoltă vieața celulei animale.

Acum ne putem da bine seama de ceea ce reprezintă o noțiune-gen. *Genul reprezintă limitele între care acțiunea unei cauze oarecare poate să producă acelaș efect*. Totodată el mai înseamnă materia unică în care pot să se înfăptuiască —subt acțiuni externe sau chiar lăuntrice— caracterele acelor realități, care sunt recunoscute ca speciile sale¹⁾. În această privință genul este condiția funda-

¹⁾ Când am spus în dezvoltările anterioare că genul, adevărat, este o idee, m'am referit la partea cea mai accesibilă și mai clară pe

mentală a tuturor speciilor ce i se subordonează, cauza constantă a tuturor; el nu cuprinde explicarea acestor specii în ceea ce dănsule au divers dar el este pricina pentru care un efect al unui factor extern, nu se aseamănă cu efectul pe care acelaș factor îl produce aiurea.

4. Noțiunile subordonate *pe aceeaș treaptă* aceleiași noțiuni supraordinate, se numesc unele față de altele noțiuni *coordinate*. De ex.: noțiunile om și maimuță, subordonate pe aceeaș linie noțiunii mamifer; noțiunile roșu, verde, albastru, purpur etc., subordonate noțiunii generice culoare: Zoologia și Botanica subordonate noțiunii Biologie etc. Fiecare dintre aceste noțiuni coordonate cuprinde o parte din sfera supraordinată, iar totalitatea coordonatelor trebuie să istovească sfera acesteia din urmă.

Intre noțiunile coordinate există o identitate *parțială*, care identitate o reprezintă tocmai noțiunea supraordinată lor. Identitatea dintre Zoologie și Botanică este că amândouă sunt *biologie* (se ocupă de fenomene vii). Identitatea fiind parțială, noțiunile coordonate luate în întregime se deosebesc și se exclud. Se exclud pentru cuvântul că stau pe aceeaș treaptă, și o determinare a uneia din ele nu lipsește complet celeilalte, ci o are în chip deosebit. O noțiune subordonată se poate îngloba în sfera supraordinate sale, după cum conținutul acesteia din urmă se poate încorpora în acela al oricărei subordonate. Așă se explică cum o noțiune supraordinată formează o parte din *definiția* oricărei subordonate (care

care o poate prezenta inteligenței noastre. N'am înțeles însă că este un tipar abstract, o schemă încremenită, așă cum credea *Plotin*, ci o forță tipică activă și substanțială, cum mai degrabă spunea *Plotin*. De altfel, pozițiunea pe care am luat-o în chestiunea substanței, lamurea aceasta dela sine.

definiție e tocmai o desfășurare a conținutului), iar noțiunile subordonate sunt părți ale *diviziunii* supraordinate (care diviziune este desfășurarea sferei).

Noțiunile coordonate însă se exclud, nu pot să fie amândouă în acelaș loc. De aceea înșirarea coordonatelor se face de regulă cu particula «sau»: o culoare este sau roșie, sau albastră, sau verde etc., (așa dar se face în formă *disjunctivă*). Două noțiuni coordonate nu pot să se introducă una într'alta nici sub raportul sferei nici sub a conținutului. Așa că actualizând într'o judecată legătura lor, nu vom putea să facem din nici una predicatul celeilalte, cum se poate petrece la noțiunile equipolente, și la cele sub și supraordonate. De aci rezultă o situație puțin cam curioasă: Două coordonate se esclud și cu toate acestea rămâi cu simțimântul unei înrudiri, a unei apropieri reale a amânduror, — simțimânt care se justifică prin aceea că ambele se află, pe aceeaș treaptă, în sfera aceleiași supraordinate. Două concepte coordonate se înrudesc, se aseamănă, și cu toate acestea baza legăturii lor nu se zărește câtă vreme nu te ridici până la o a treia noțiune — supraordinata amânduror — care cuprinde temeiul înrudirii. Prin urmare pentru a afirmă legătura, trebuie să le depășești, să faci un ocol pe la o a treia noțiune, — și întrucât orice judecată cuprinde numai doi termeni, să nu ai posibilitatea de a exprimă limpede și simplu legătura, printr'o singură judecată. Poți să spui: asinul e animal, asinul e măgar, nu însă asinul e cal, deși există o înrudire între ei. Această situație nu a rămas fără urmări. Principala consecuență este încercarea ades repetată de a scurtă ac'l drum cotit, tendința necurmată de a da înrudirii simțite dintre două noțiuni coordonate,

o expresie simplă, într'un cuvânt tendința de a *subordonă* pe una din ele celeilalte, decât ori operația nu este izbitor imposibilă. Într'un cuvânt suprimarea ocolului pe sus, și directă joncțiune a noțiunelor coordonate, ceea ce se poate face sau recunoscându-le equipolența (caz în practică rarisim), sau subordonând pe una celeilalte, așa dar smulgându-le caracterul de coordonate. Așa fiind lucrurile, fenomenul acesta se poate formulă: tendința de a se nesocoti noțiunelor coordonate caracterul de coordonate, și considerarea lor ca noțiuni sub- și supraordinate. Se înțelege că nu e vorba de o transformare reală (ceea ce este imposibil) ci numai de o nesocotire, de o eroare a noastră, provocată de nevoia de a da o expresie mai scurtă și mai simplă unei legături care se simte. Așa de pildă îndată ce s'a stabilit înrudirea dintre om și maimuță, și au fost subsumate ambele aceste concepte sub aceeași noțiune supraordinată, nu au lipsit tentativele de a se legă direct aceste spețe colaterale, derivând pe om din maimuță și a face din om o noțiune subordonată celeilalte în judecata: *omul este maimuță* (fie acuma și perfecționată). Această afirmație se știe că nu a fost confirmată de teoria transformistă, care se mărginește a recunoaște acestor două spețe un strămoș unic, care ar fi avut mai mult sau mai puțin părțile comune amânduror, un fel de încarnare materială a tipului ambelor spețe. E caracteristic cum teoria transformistă în reconstituirea procesului de transformare și-a imaginat ca tulpine comune ale speciilor existente, *niște încarnări aproximative ale genului lor*. Așa că lanțul evolutiv reprezintă o ordine identică și până la un punct o reproducere materială a ordinii logice în care se clasifică

speciile, după gradul lor de sub- și supraordinare. Am avea o desfășurare istorică, ce reproduce rânduiala logică. De aceea tendința care renaște fără încetare de a se derivă una din alta două spețe ce doar purced dintr'un strămoș comun, acoperă de fapt tendința arătată înainte de a se legă *de-adreptul* două noțiuni coordonate, suprimându-se supraordinata care întemeiază și de unde derivă înrudirea lor.

5. O chestiune foarte importantă pentru cugetarea logică este să cunoaștem șirul complet al coordonatelor, adică totalitatea noțiunilor ale căror sfere istovesc sfera unei noțiuni superioare. Această chestiune, cum am spus, prezintă însemnătate pentru progresul gândirii logice. Iată cum. O noțiune *subordonată* poate să aibă ca predicat, într'o judecată, pe supraordinata ei, alcătuiind o judecată *universală*. De exemplu: Toate privighetoarele sunt păsări. (Judecata universală este aceea care are ca subiect întreaga sferă a unei noțiuni). O noțiune *supraordinată* poate avea ca predicat pe subordonata ei, formând însă o judecată *particulară*. Ex: Câteva păsări sunt privighetori. Câtă vreme subiectul judecății particulare rămâne nedeterminat, judecata afirmă o legătură fără să excludă totodată o alta. Dacă însă subiectul este determinat și în loc de câteva păsări avem ca subiect *această pasăre*, iar judecata particulară sună de ex.: această pasăre e privighetoare, atunci odată cu afirmarea legăturii *se exclud* celelalte coordonate ale noțiunii predicatului. Prin punerea unei coordonate se exclud aicea celelalte, fără ca din înlăturarea unei noțiuni coordonate (cum ar fi de pildă în judecata negativă: această pasăre *nu* e privighetoare) să rezulte punerea alteia. Acest caracter al noțiunilor

coordonate de a se exclude reciproc l'am mai semnalat în decursul paragrafului precedent când am arătat că particula care se așează între ele—când e vorba să se arate predicția posibilă a noțiuni supraordinate—este particula *sau*. Ex.: o culoare estesau roșie, sau verde, sau galbenă, etc.

Aceste lucruri lămurite putem să ne dăm seama de însemnătatea care o are cunoașterea șirului complet al coordonatelor. Prin această cunoaștere putem să știm uneori ce rezultă dintr'o înlăturare, cu aceeaș precizie cu care știm ce rezultă din punerea unei coordonate, față de celelalte. Să presupunem un șir de noțiuni coordonate *a*, *b*, *c*, *d*. Din punerea lui *a* rezultă înlăturarea celorlalte, pe când din înlăturarea lui *a* nu reese punerea precisă a altei coordonate. Inșă din înlăturarea lui *b*, *c*, și *d*, rezultă cu necesitate punerea lui *a*. Dar aceasta cu o condițiune: să fim absolut siguri că șirul de mai sus, este șirul *complect* al coordonatelor, că nu mai există și o alta, *e*, care după înlăturarea grupei *b*, *c*, *d*, ar putea să concureze punerea sau afirmarea lui *a*. Intr'un cuvânt din punerea unei coordonate rezultă înlăturarea restului; din înlăturarea restului (care poate cuprinde mai multe noțiuni sau una singură), reese punerea acelei coordonate, cu condiție ca restul de care vorbim că conține șirul *complect*, minus una, aceea care se pune prin înlăturarea lui.

6. De această chestiune se leagă o alta, să lămurim anume însemnătatea unor distincții pe care au făcut-o unii logicieni în șirul noțiunelor coordonate. S'au făcut distincții și s'au dat denumiri particulare noțiunelor coordonate, (în genere la câte două) după poziția spe-

cială pe care o au reciproc în șirul respectiv. Noțiunile coordonate care în șirul lor înfățișează «cele mai mari deosebiri posibile», oarecum polii opuși, au fost numite noțiuni *contrare*. Noi le vom zice — recunoscându-le fizionomia proprie — noțiuni *extreme*, întrucât în terminologia noastră românească — fixată de logica lui Maiorescu — noțiuni contrare se numesc toate coordonatele, fiecare, față de celelalte. (Șirul coordonatelor e numit de aceea șirul noțiunilor contrare). Așa de pildă, în șirul noțiunilor de senzații incolor: alb, cenușiu, negru, prima și ultima sunt coordonatele extreme; în șirul: înghețat, rece, temperat, cald, fierbinte, acele care încheie șirul vor fi noțiunile extreme; în șirul noțiunilor coordonate: Dogmatism, Scepticism, Pozitivism, Criticism, (diferite concepții asupra posibilității cunoașterii noastre) de și toate diferite, cele mai mari diferențe posibile le găsim la *Dogmatism* (confianța nelimitată în puterile noastre de a cunoaște) și la *Scepticism* (îndoiala absolută în aceste puteri). Acestea două vor fi coordonatele extreme.

Tocmai invers de ceace sunt extremele, sunt coordonatele *contingente*. Contingente sunt acele noțiuni coordonate care prezintă «cele mai mici deosebiri posibile». Sunt noțiunile care vin alături, nu la extremități. Contingente ar fi de pildă galbenul și portocaliul; sau — cel mai tipic exemplu — în seria numerică, cifrele care vin alături: 2 cu 3, 7 cu 8, etc. După cum obsearvă cu dreptate Wundt, două noțiuni contingente nu pot fi niciodată sigure de vecinătatea lor, întrucât mintea noastră are veșnica tendință de a găsi intermediare, de a izola două noțiuni alăturate, prin alcătuirea alteia, *între ele*. De ex. cazul noțiunilor contin-

gente Nord și Est, între care s'a introdus noțiunea Nord-Est. Pentru asta chiar dacă un șir are numai două coordonate, confundarea extremelor cu a contingentelor — ce are loc în acest caz — e de scurtă durată. O a treia noțiune la mijloc apare mai în totdeauna.

Dar partea principală a chestiunii este să arătăm ce importanță ar putea să aibă aceste distincțiuni. Fiindcă nu e destul pentru legitimarea lor, să se constate numai că le corespund în natură poziții deosebite, ci pe de-asupra să se arate, că semnalarea lor are o însemnătate *logică*. E vorba, aceste sub-clase de noțiuni coordonate, pe care le-am instituit în urmă, atrag vre-o consecință logică deosebită în mânuirea lor? Credem că da, și socotim că situația lor personală se poate exprima în chipul următor: *Noțiunile extreme reprezintă maximul de aplicabilitate a regulii că prin punerea unei noțiuni se înlătură noțiunile contrarii (coordonate), iar noțiunile contingente minimul de aplicabilitate*. Și dacă din această regulă mai rezultă și alte consecințe, față de aceste consecințe sau corolari, noțiunile extreme reprezintă maximul de aplicabilitate, cele contingente minimul.

Să luăm ca exemplu următorul șir: alb, cenușiu, negru. Dacă ceva e alb, în principiu se înlătură celelalte contrarii: dar maximul de certitudine că e înlăturată o avem pentru noțiunea extremă negru, și minimul pentru contingenta cenușie, de oarece mai ales în unele momente nu se poate distinge bine între alb și cenușiu. De asemeni afirmând despre o concepție că e *dogmatică*, ai certitudine deplină că ai înlăturat de la dânsa, atributul *sceptic* (care este extremul dogmaticului); ai însă un minim de siguranță că ai în-

lăturat de pildă atributul *pozitivist*, de oarece acesta, având și caractere nedogmatice, are totuș și unele dogmatice. Când ai spus că un lucru se află la Nord, ai absolută certitudine că nu e la Sud (noțiunea extremă); dar mai puțin absolută că n'o fi Nord-Est (noțiune contingentă).

Intr'un cuvânt, din cauza tranzițiilor lente și a continuității care se observă adesea la un șir de coordonate, cu toate că în principiu punerea uneia exclude pe toate celelalte, în siguranța acestei înlăturări încap mai multe grade, dela un minim până la un maxim, și întruparea acestui minim și maxim o reprezintă de oparte noțiunile contingente, de alta acele extreme. Cum vedem această distincțiune nu este numai o distincție efectivă, ci și însemnată prin consecințe logice.

7. Am văzut cum erà regula generală a noțiunilor contrare: Punerea uneia atrage înlăturarea celorlalte; înlăturarea uneia nu atrage însă punerea hotărîită a alteia. Așà dar negând despre un obiect oarecare un anume atribut, nu știm decât ceeace n'are, nu și ceeace are,—afară doar de cazul când nu există în fapt decât două posibilități, deci două noțiuni contrare (ceeace este sau se menține foarte arare), și atunci înlăturarea uneia provoacă cu necesitate punerea celeilalte. Când însă șirul e mai mare, atunci o înlăturare rămâne pur și simplu o înlăturare, iar obiectul față de care s'a negat o însușire, rămâne în această privință *nedeterminat*. Spunând despre un lucru că nu e alb, nu știm ce culoare are. Singura geană de precizie e să spui că atributul ce are este *non-alb*. Dar acest atribut, se vede repede, nu reprezintă o determinare, ci e pur și simplu o repetire de multeori artificială a înlăturării primei

însușiri. Nu este mai puțin adevărat că prin astfel de forme negative se creiază o clasă de noțiuni (numite negative sau opuse contradictoriu) care, odată acceptate ca atare, au prerogative care lipsesc noțiunilor studiate până acum: fiindcă la două noțiuni contradictorii, nu numai prin punerea uneia se înlătură cealaltă, dar și prin înlăturarea uneia urmează punerea celeilalte. Noțiunile contradictorii nu pot afuncea să fie decât în număr de două și nu pot niciodată spori. Prin punerea însușirii *alb* se înlătură cea de *ne alb*, dar prin înlăturarea albului vom pune neapărat non-albul. Noțiunile contradictorii (că și cele contrare) sunt, firește, și dânsese coordonate, fiindcă amândouă trebuiesc să istovească împreună o sferă supraordinată. Această sferă supraordinată — în înțeles mai larg — este comună tuturor grupelor de noțiuni contradictorii, și e *întreg universul*. Fiindcă, potrivit cu principiul terțiului exclus, orice lucru din lume trebuie să fie sau *a* sau *non-a*, și deci aceste două coordonate (ca oricare altele) divid în două și consumă sferă întregului univers. Pe de altăparte — într'un înțeles mai strâns — fiecare grup de noțiuni contradictorii divide o supraordinată specială. Fiindcă se vede îndată că noțiunile roșu și neroșu, nu se referă la toate obiectele din univers, ci la noțiunea generică culoare, și n'are nici un sens să spunem de ex: că virtutea este sau roșie sau neroșie. Aceste două coordonate sunt diviziuni proprii ale noțiunii culoare.

Un grup de noțiuni contradictorii (în deosebire de cele contrare) este alcătuit din o noțiune *pozitivă* și alta *negativă*. Alb-nealb; cinstit-necinstit; fericit-nefericit etc.

Dacă examinăm limbajul observăm că nu la fiecare

expresiune pozitivă există o expresie negativă corespunzătoare, utilizabilă în vorbirea curentă. Expresiuni negative nu se produc întotdeauna, deși întâlnim câteodată și uneori le recunoaștem ca produse spontane ale limbajului. De ordinar nu se formează expresii negative (în românește prin adaosul particulei *ne*) atunci când contrariul unei noțiuni nu-l formează una singură, ci un șir mai lung. Așa de pildă nu avem în vorbire expresia *netriunghiular*, ce ar reprezenta figurile — deosebite între ele — care diferă de triunghi. Avem însă expresii negative spontan alcătuite: neplăcut, necinstit etc. așa dar în împrejurări când — cel puțin în primul moment — nu există sau nu avem în minte decât două posibilități. Dar chiar în cazul când nu avem decât un șir de două coordonate, chiar în cazul când o noțiune nu are decât o singură contrară, nu întotdeauna aceea contrară se exprimă prin negarea expresiei pozitive a celeilalte, într'un cuvânt printr'o vorbă compusă cu *ne*. Când la noțiunea contrară — fie una singură în tot șirul — nu a frapat însușirea care lipsește, ci acelea care sunt, atuncea de regulă limbajul formează și pentru dânsa tot o expresie pozitivă. Ex.: *Larg, strâmt; luminos, întunecat* etc.

Trebuie însă, acestea zise, să adăogăm, că operațiile logice, logica într'un cuvânt, tinde a introduce expresii negative, chiar acolo unde dezvoltarea instinctivă a limbajului nu simțise nevoie a creă. La început aceste expresii negative, au o factură artificială, dar cu vremea se împământenesc. Ceea ce le introduce și tinde neconținut a le spori, este cum am spus, factorul logic, care și în viața individuală și în aceea a conștiinței universale, tinde neconținut a prepondera. Să

vedem acuma pentru ce cugetarea logică provoacă și introduce expresii negative chiar acolo unde vieața inconștientă a limbajului crezuse că se poate scuti.

În primul rând pentru că logica separă procesul înlocuirii unei noțiuni cu alta în două momente deosebite: înlăturarea uneia și punerea alteia. Din cauza acestei separări pe care cugetarea logică o face, cuvântul care denumește noțiunea înlocuitoare, dacă e o expresie pozitivă (ex.: *negru*, chemat să înlocuiască noțiunea *alb*) nu ajunge să exprime bine și exact, întreg procesul rațiunii, cum am văzut, separat în două momente diferite. De aceea pentru exprimarea întâiului moment este trebuință de formarea unei expresii negative (de ex: *nonalb*).

Dar pentru ce acuma această separare în două, a actului înlocuirii unei noțiuni cu alta, a trecerii dela o noțiune coordonată la alta? Operația metodologică a *diviziunii*, reclamă ca măsură de prudență această separare. Această operație împarte tocmai o noțiune supraordinată, în atâtea membre, câte coordonate sunt. Părțile unei diviziuni (*membra dividencia*), trebuiesc să *istovească* întreaga sferă a noțiunii care se împarte. Totodată acele *membra dividencia* trebuiesc să fie clar deosebite una de alta, să se excludă într'un cuvânt. Așa de pildă, ar fi o diviziune greșită a rasei albe în Chamiți, Semiți, Ariani și Fenicieni, de oarece noțiunile «semit» și «fenician» nu se exclud, nu sunt coordonate ci sub și supra-ordonate. Cu deosebire pentru a se execută ultima exigență a sigurei excluderi, se întrebunțează ca prudență sistemul diviziunii dihotomice, care să cuprindă un termen pozitiv și altul negativ. Se va împărți noțiunea succesiv în: Chamiți și Nech^emiți

aceștia din urmă în Semiți și Nesemiți, care — aceștia din urmă — sunt Arianii. Înlăturarea accentuată a unui termen dat, — executată prin punerea termenului negativ — împiedică înlocuirea sa eventuală cu o noțiune care să nu-l excludă cu adevărat, în orice caz atrage atențiunea ca lucrul să nu se facă. Chiar pentru îndeplinirea celei d'întăiu exigențe a unei diviziuni valabile e bună dihotomia cu un termen negativ. Șucsesiv, în două câte două împărțiri, având o noțiune și *contradictoria* sa, avem convingerea că s'a istovit treptat sfera întregii noțiuni supraordinate.

Așa dar, din nevoia de a se separă momentul înlăturării unei noțiuni, de acel al înlocuirii sale cu o alta, din necesitatea de a se fixă momentul înlăturării în chip de sine stătător, se formează neîncetat expresii negative. Atuncea când cuvintele negative sunt o operă spontană a vorbirii, ele de regulă nu exprimă numai înlăturarea unei noțiuni, ci și însușirile pozitive ale noțiunii înlocuitoare. Neplăcutul e tot așa de pozitiv ca și plăcutul. Când expresiile negative isvorăsc din nevoia logică de mai sus, atunci ele se mărginesc exclusiv să fixeze o înlăturare de noțiune și de regulă pentru coordonatele noțiunii înlăturate se găsește alte expresiuni. Așa sunt de pildă: nealb, neromân, nedulce, etc. Majoritatea acestor vorbe negative se arată artificiale, dar cu timpul se pot naturaliză. In orice caz se poate remarca tendința de a se sporî expresiile negative odată cu treptata raționalizare a vieții sufletești.

E de remarcat, în aceeaș ordine de idei, că două expresii contradictorii, tind cu vremea să exprime numai noțiunile extreme ale unui șir; fie că expresia negativă care la început denumeă întreg șirul de coordonate ale

pozitivei sale, cu timpul se specializează și denumește numai noțiunea extremă, fie că între cele două noțiuni contradictorii a mai apărut, la mijloc, o alta, și atunci expresia negativă a rămas rezervată uneia din extreme. Așa de ex.: noțiunea *neplăcut*. Când s'a format în opoziție cu noțiunea pozitivă plăcut, reprezintă de sigur orice stare de sentiment posibilă, care nu eră plăcută. Acuma s'a specializat, denumind numai noțiunea extremă plăcutului, iar între ele se mai află și starea de indiferență, care fără să fie plăcută, nu e nici neplăcută. Această specializare a negativei creiază o aparentă excepție dela principiul că un lucru trebuie să fie sau *a* sau *non-a*. Și tocmai pentru că nu s'a ținut seamă de această specializare, un filozof de talia lui *Bain*, a contestat servindu-se de aceste exemple, valoarea principiului terțiului exclus. În fapt procesul de specializare trebuie recunoscut ca atare, și așa se explică cum pentru a se restabili opoziția *contradictorie*, se creiază o nouă expresie negativă, în afară de cea veche, devenită cu altă destinațiune. Pe lângă *neplăcut*, care denumește noțiunea extremă a plăcutului, într'un șir mai lung de coordonate decât două, pentru a avea o noțiune contradictorie cu plăcutul, vom zice în operațiile logice *non-plăcut*, etichetă care va cuprinde deopotrivă și neplăcerea și indiferența, deci tot de unde lipsește plăcerea.

8. O clasă de noțiuni înrudite cu coordonatele extreme sunt noțiunile *corelate*. Ex.: deal, vale; mamă, tată; formă, foad; cauză, efect. Și acestea, ca și extremele propriu zise, formează doi poli opuși. De aceea noțiuni corelate pot fi date ca exemplu de noțiuni extreme; nu însă și toate noțiunile extreme, pot fi

considerate ca noțiuni corelate, Ce cuprind în plus aceste din urmă noțiuni? Două lucruri principale: 1) Cele două noțiuni corelate se cheamă reciproc, dând astfel naștere la un tot unitar. Nu se poate gândi fondul fără formă, cauze fără efect etc. Dimpotrivă se poate gândi — mai mult sau mai puțin firește — negrul fără alb, dulcele fără amar, sonul *do* fără sonul *si*. 2) O altă distincțiune, care întrucâtva explică pe cea anterioară, este următoarea: noțiunile corelate se găsesc în natură împreunate laolaltă, pe când cele extreme pot ca să nu fie. În natură nu există deal fără o vale, un fond fără o formă, mamă fără tată. Poate fi un lucru alb, fără să avem alături culoarea neagră etc. Și noțiunile extreme firește se pun reciproc în relief dar nu se găsesc cu necesitate împreunate.

Aceste caractere specifice ale noțiunilor corelate stau în strânsă legătură cu geneza lor. Noțiunile corelate nu se alcătuesc extrăgându-se partea comună a mai multor lucruri de acelaș fel ci se formează prin contrast, una, cu cealaltă. Noțiunea tată, nu s'a alcătuit considerându-se partea comună a mai multor tați, ci prin contrast cu mama. Tot așa *forma* în contrast cu *fondul*; *cauza* în contrast cu *efectul*. Nu aflarea de caractere comune, ci găsirea de date contrastante, *la acelaș substrat experimental*, a născut noțiunile corelate, care formează, cum văzuăm, grupe de câte două și se cheamă una pe alta, se întregesc reciproc. Elementele contrastante aflate laolaltă s'au izolat dela sine și astfel s'au format două noțiuni, care totuș mărturisesc veșnic împreunarea în care se găsesc, chemându-se reciproc. Cu toate că aceasta a fost origina noțiunilor corelate,

cu toate că ele nu s'au format ca *genuri*, care să reprezinte partea comună a mai multor obiecte sau a mai multor specii, cu toate acestea, ulterior ele pot fi socotite și ca genuri a mai multor spețe, cum sunt de pildă noțiunile tată, cauză, efect, având spețele subordonate: tată drept, tată vitreg; cauze eficiente, cauze ocazionale; efecte care subsistă cauzelor, și care nu subsistă ¹⁾).

¹⁾ Această divizare a noțiunii generice efect, în acele două spețe, are trebuință de o notă. Afirmată categoric de Lotze și găvind eu însumi mai multe exemple, am luat-o ca punct de plecare pentru a formulă o *nouă metodă inductivă* (în Studii filozofice Vol V. Fascicula I). Pentru unii însă (a se vedeă Studii filozofice. Fascicula II. articolul: Metoda inductivă în științele explicative) această distincție nu este valabilă, cu deosebire întrucât ar căută să se sprijine pe exemple de mecanică. De oarece am dat-o și mai sus (cu toate că în treacă) ca ceva foarte plausibil, e nevoie de câteva vorbe de apărare. Și pentru a arătă cât de puțin e întemeiată afirmarea ce se face în contra-mi că în mecanică acea distincțiune „este nu numai inutilă, dar chiar greșită și protivnică concepțiunilor fundamentale ale științelor matematico-naturale“ voiu cită câteva rânduri caracteristice, găsite în Mecanica lui *Mach*, care e desigur unul dintre cei mai autorizați reprezentanți ai acestei științi. Mach, e contra noțiunelor cauză și efect, cerând să fie înlocuite în știință prin noțiunea de „funcție“. Firește nu la dânsul ne vom așteptă atunci să găsim vorbindu-se de efecte care subsistă și efecte care nu subsistă. Cu toate acestea, punându-se un moment în locul acelora care acceptă cauze și efecte (deci a mai tuturor oamenilor de știință), arată că în Mecanică, odată admitând acele noțiuni, nu s'ar putea socoti ca un principiu constant „că efectul unei cauze persistă“... „propoziția contrară „cessante causa, cessat effectus“ este tot așa de valabilă, fiindcă dacă se numește „efect“ viteza dobândită, cea d'întăiu propoziție e valabilă (adică efectul persistă); dacă numim „efect“ accelerarea, atunci a doua propoziție este cea corectă“. (*La Mécanique*, trad. franc. E. Bertrand p. 135). Va să zică Mach recunoaște lămurit că oricine admite în știință noțiunile de cauză și efect, trebuie să recunoască cel puțin în Mecanică, efecte care subsistă cauzei (cum e viteza dobândită) și efecte care nu subsistă (accelerarea). Fiindcă evident, amândouă putând reprezintă schimbări față de ceea ce a fost, pot fi numite efecte

9. Ne-a mai rămas să vorbim de încă două feluri de raporturi posibile între noțiuni: raportul de *încrucșare* și acel de *disparare*.

Două noțiuni se numesc încrucșate, când sferele lor, fără a se acoperi, și fără ca una din ele să încapă cu totul în sfera celeilalte, numai se întretae, se acoperă parțial. De exemplu, noțiunile: *om politic* și *orator*. Există oameni politici, buni oratori, cum a fost de pildă *Pitt*. Dar sunt și oameni politici neoratori, de exemplu *Mazarin*. Tot așa oratori și răi politici cum a rost *Lamartine*. Noțiunile încrucșate când se împreună într'o judecată dau în totdeauna naștere la judecăți particulare: Câțiva oratori au fost oameni politici, și câțiva oameni politici au fost oratori. Aceste noțiuni sunt isvorul judecăților particulare, și întrucât raportul de încrucșare e bine stabilit, ele sunt isvorul judecăților particulare *definitive*. Pentru că există în cugetare judecăți particulare provizorii, care evoluează treptat către universale. Așa sunt toate generalizările inductive, care progresează dela câteva exemplare spre totalitatea speciei respective. Afirmări cari la început nu le facem decât față de câteva obiecte, iar mai pe urmă le extindem față de întreaga clasă a lor. Nu tot așa stă lucrul cu acele judecăți particulare care au la bază două sfere încrucșate. Intrucât raportul încrucșării este clar și hotărît, întrucât avem convingerea că ambele sfere se strătae, dar că se depășesc reciproc, judecățile particulare care

Numai respingând complet ideia de cauză și efect, vor cădea firește și acele distincțiuni; altfel ele rămân în picioare. Exemplul de Mecanică adus de mine în lucrarea citată, ca o pildă al acelei distincțiuni, este altul decât acel adus de Mach; dar tocmai mai întinsa posibilitate de exemple este o garanție și mai mare de exactitatea acelei diviziuni.

emană de aicea vor fi definitiv particulare. Odată constatând, alături de cazurile de oameni politici oratori, politici neoratori, și oratori nepolitici, știm cu siguranță că judecata ce rezultă din raportul încrucișării: 'Câțiva politici sunt oratori, e o judecată definitiv particulară.

S'a căutat să se apropie noțiunile încrucișate de acele coordonate, accentuându-se că și ele presupun o noțiune supraordinată în care împreună se cuprind. Așa de pildă (exemplul lui Wundt) noțiunile încrucișate: negru și sclav, sunt cuprinse în aceeași supraordinată comună: noțiunea om, tot așa cum ar fi coordonatele sclav și liber. Deosebirea între încrucișate și coordonate, ar fi numai că la ultimele există completă excluziune, la primele oarecare interferență. Observarea aceasta firește nu e lipsită de adevăr, cu toate acestea trebuie să semnalăm mai de grabă, caracterul profund diferit dintre coordonate și încrucișate, direcția opusă pe care o apucă. procesul cugetării la fiecare dintre ele, — ceea ce face ca acea apropiere să rămână cu totul secundară. Pe când la noțiunile coordonate procesul cugetării merge dela divers spre comun, la acele încrucișate merge dinpotrivă dela comun către divers. Pe când coordonatele se formează și se recunosc ca atare, punându-se două realități diferite sub aceeași supraordinată, noțiunile încrucișate dinpotrivă, introducându-se aceeași realitate sub două noțiuni supraordinate diferite, făcând o așa dar să participe în două serii deo ebite.

Ce a ume stabilește încrucișarea noțiunilor sclav și n g u? Faptul că același om poate să fie și sclav și negru, deci poate fi introdus deopotrivă sub aceste două

concepte deosebite. Pe când ce ne face să declarăm coordonate noțiunile negru și alb? Faptul că amândouă pot fi așezate sub aceeași noțiune generică. Prin urmare, încrucișarea noțiunilor atârnă de posibilitatea ca aceeași noțiune să facă parte din mai multe serii — și astfel dânsa mijlocește interferența unor concepte din două serii diferite — pe când coordonarea noțiunilor depinde de posibilitatea de a așeza două noțiuni sub aceeași supraordonată. Acuma că și noțiunile încrucișate se pot afla cuprinse în aceeași supraordonată. aceasta se explică lesne, întru cât două serii deosebite pot să represinte două puncte din care poate fi primită și divizată aceeași noțiune. Așa că cele două serii interferente se pot desfășura în aceeași ordine de idei. Dar încăodată, nu această comună subordonare e lucrul cel mai important.

10. În fine ultima clasă pe care o vom menționa este aceea a noțiunilor *disparate*. Două noțiuni capătă acest nume când fac parte din domenii heterogene, și nu numai că nu se pot atinge, dar nici nu se pot compara. Ex. amor și paralelogram. Nu trebuie să uităm însă că sforțările continui pe care le face mințea ca să unifice fenomenele laolaltă, pot să aducă și au și adus cele mai surprinzătoare apropieri de noțiuni. Pentru Pytagora toate fenomenele sunt rapoorturi numerice și geometrice; pentru materialști, toate realitățile oricât de ideale, sunt mișcare de atome.

De altfel nu trebuie să înțelegem prin noțiuni disparate pe acelea care nu pot fi unite într'o judecată și pe acele între care nu există nici o înrudire, nici o apropiere, fie în minte, fie în natură. Așa și noțiunile coordonate se exclud, și deci nu se pot lega

într'o judecată sub formă de subiect și predicat. Cu atât mai mult noțiunile corelate care reprezintă poli opuși. Cine va putea să 'nchege o judecată ca aceasta: Dealul e vale sau Valea e deal? La noțiunile dispartate în afară de neputința împreunării, se adaugă lipsa de înrudire, de orice apropiere sau afinitate. Cu alte vorbe la noțiunile dispartate nu se vede supraordinata comună care să le cuprindă pe amândouă, sau această supraordinată e din cale afară vagă și generală.

Acuma nu trebuie să exagerăm firește, și să spunem că două concepte dispartate nu se pot în nici un chip compara.

Totdeauna vom putea spune de pildă că mișcarea rectilinie e mai *simplă* de cât un stat, deși noțiunile acestea sunt destul de departe una de alta, și pot în-deajuns corespunde epitetului de «dispartate». Și faptul se explică lesne când ne gândim că oricât lucrurile ar fi de distanțate au totuși însușirea comună de a fi acte de gândire, de a avea o cantitate, așa că măcar în această privire ele se pot compara. Inșă mai exact decât a spune că și conceptele dispartate se pot în unele privințe compara, e să spunem că nu există concepte, care să fie *absolut* dispartate, chiar acele care se numesc așa.

Incheind vom semnală ca tip de noțiuni dispartate, conceptele ce aparțin la diferite categorii. Am spus în deosebite rânduri că noțiunile de categorii streine nu pot să aibă astfel de raporturi potențiale. Și tocmai lipsa oricărui raport de această natură alcătuește caracteristica raportului de dispartare, care nu mai înseamnă în această expresiune, legătură sau împreunare, ci numai situație ori poziție reciprocă ¹⁾.

¹⁾ Am spus la începutul paragrafului de față că pe când în raporturile actualizate în judecări se pot împreună concepte de categorii deosebite, la raporturile potențiale trebuie să avem noțiuni de o categorie comună. Trebuie să adăogăm spre deslușire, că raporturile potențiale ale căror forme le-am expus, privesc numai

Înainte de a termina trebuie să facem mențiune despre un raport căruia nu i-am făcut loc în desfășurarea noastră, dar pe care unii logicieni (iarăș Wundt), îl enumără alături de celelalte. Acesta ar fi raportul de *dependință* a două noțiuni. Sunt concepte care nu au nici o apropiere, nici o înrudire internă, dar pe care totuș nu le putem numi dispartate, din cauza înlănțuirii în care ne apar. Una din ele se arată ca fiind condiția celeilalte (în cazul când nu se condiționează reciproc). Să luăm un exemplu. Bunăoară noțiunile *climă* și *temperament*. Calitativ se arată dispartate sau aproape. Cu toate astea în experiență apar adesea strâns unite, cea d'întăiu socotindu-se un factor determinant al acelei din urmă noțiuni. Nu s'a pus de pildă firea englezului în legătură cu negurile țării lui, și nu s'a afirmat că fericită climă a Eladei, cu liniștita lumină și puritatea străvezie a atmosferei, au semănat în sufletul grecului de odinioară, tendința de a clarifică tot, de a pătrunde toate, tendința raționalistă într'un cuvânt? Există dar un raport nou, care ar fi acel al dependenței.

Noi credem însă că nu este necesară consemnarea acestui nou raport, în tabla de raporturi *potențiale*. În această tablă, numai noțiunelor care prezintă înrudiri, izolat luate, le putem stabili o raportare, diferită firește după felul înrudirii aflate. Câtă vreme această înrudire nu se vede iar legătura e oarecum exterioară lor, sau atât de interioară încât e cu totul ascunsă, în sfârșit

noțiunile separat privite, nu și împreunările de noțiuni executate de particule sau forme flexionare. Când e vorba de acest fel de îmbinări, putem avea și noțiuni de categorii deosebite, întocmai ca la judecăți. De ex. omul bun ; mănâncă mult ; merge pe drum, etc. Aceste legături însă trebuiesc socotite nu ca noțiuni raportate, cât ca *fragmente* de judecăți.

câtă vreme legătura e numai faptul empiric al succesiunii celor două fenomene, atunci ele, din punct de vedere al comparării izolate, sunt pur și simplu dispartate. Numai în seria raportărilor actualizate, se poate vorbi de o legătură a lor, foarte importantă legătură, dar fără un echivalent lămurit în seria raportărilor potențiale, care, cum am spus, nu istovesc toate relațiunile posibile.

Intr'un cuvânt, dacă se poate află o înrudire reală între cele două fenomene ce se condiționează, atunci raportarea lor potențială intră în vreuna din rubricile de mai sus; nu există, noțiunile sunt dispartate, fără a exclude întru nimica în seria raporturilor actualizate, legături constatabile, și poate foarte importante. Este adevărat acuma că astfel de legături de dependență exprimate în judecăți—oricât ar fi noțiunile de dispartate în ele — creează între dânsese afinități și eventual pseudo-raporturi de subordonare. Judecățile de dependență se pot la nevoie transformă în judecăți de subordonare (judecăți în care sfera subiectului se cuprinde în a predicatului). N'aș putea găsi un mai bun exemplu decât acel din articolul polemic al. lui Maiorescu intitulat «Contraiziceri», unde judecata de dependență: egoismul produce răul e transformată după tipicul judecății de subordonare: toți *s* sunt *p*¹⁾. Dar tocmai această transformare — care are adesea mare utilitate practică — dovedește că atunci când e nevoie să compari noțiunile între ele, deci să te cobori în domeniul raportărilor de care ne-am ocupat noi, chiar dacă judecata e de dependență, chiar dacă legătura n'o fac afinitățile interne, ci o succesiune externă, nu ai

¹⁾ *Critice*. Vol. III. p. 86.

alt mijloc să săvârșești o comparare reală și folositoare decât creând o pseudo-subordonare, un semn că raportului de dependență a judecății nu-i corespunde, un raport similar în rubrica raporturilor potențiale.

În rezumat înclinăm spre ideea că nu trebuie prezăcut aicea un raport special de *dependență*.

Cu istovirea acestor ultime probleme, putem socoti încheiată sarcina ce ne-am luat. Ne-am străduit în tot decursul lucrării, la fiecare parte a ei, să atingem toate chestiunile și să luăm o poziție limpede față de toate problemele, ținând în special socoteală de cele care au fost puse și căutând pe cât e posibil să bănuim și altele care ar putea să se mai pună. Afară poate de unele distincții și controverse, pe care le-am socotit produsul unor speculații de ordin personal, și care n'au avut mai nici o înrâurire în dezvoltarea istorică a logicei, am nădejde că tot ce a stat în legătură cu materia studiului de față a fost atins și discutat. Pe alocuri cred că s'au luat unele poziții nouă; chiar acolo unde am rămas la o poziție veche, am căutat în deobște să aduc soldați noi întru apărarea ei. Și prin aceasta nu cred a fi făcut un lucru de prisos, dat fiindcă în toate științele și mai cu seamă în filozofie, unde se vorbește din atâtea puncte de vedere, soluția cea mai dreaptă, cea mai conformă și mai temeinică, se poate aștepta să fie hărțuită, și se cuvine ca să aibă un arsenal de luptă cât mai variat.

Cu toată șilînța ce mi-am dat-o de a fi cât se poate de complet, și cu toată încredințarea că în mare mă-

sură am și fost, am avut totuși impresiunea, străbătând paginile scrise, de lucru neterminat, neîmplinit. Aceasta însă este ceva fatal; fiindcă în teoria noțiunilor se ating o mulțime de chestii a căror limpezire deplină se face în tot decursul Logicei, la a căror complectă deslegare colaborează toate părțile acestei științe.

Teoria noțiunilor, ca început al Logicei, aruncă sămânța a mai tuturor problemelor, deschide aproape toate perspectivele, dar nu poate merge peste tot până la capăt, fără să înceteze să fie aceia ce s'a întitulat că este. Atuncea se explică foarte bine acea impresie de neisprăvit, pe care însumi pe alocuri am simțit-o, și pe care îmi închipui că au s'o simtă, toți aceia pentru care aceste probleme prezintă oarecare interes.

Ceeace am căutat e să fiu complect în cadrul titlului și față de el. Complectarea deplină a tuturor chestiunilor aruncate, aparține cum am zis, Logicei întregi, iar pentru mine ar rămânea o strădanie de viitor, un țel al activității mele ulterioare, întru cât terminând prezentul studiu nu m'am gândit să fac din încheerea lui decât numai un loc de pōpas.

TABLA DE MATERII

CAP. I: *Introducere.*

Pag.

- 1) Câteva definiții ale logicei. — 2) Definiția preferată, cu lămuriri asupra ei. — 3) Definiții antropomorfe. — 4) Concepții exagerate despre Logică. — 5) Controverse mai vechi. — 6) Controverse nouă. — 7) Logica știință normativă 5—57

CAP. II: *Ce sunt și cum se alcătuiesc noțiunile.*

- 1) Noțiunile elemente și scop al logicei. — 2) Așa zisele judecăți fără noțiuni. — 3) Procedeele de alcătuire ale noțiunilor. — 4) Aprecierea lor. — 5) Greutățile pe care le întâmpină fiecare. — 6) Despre alte specii de noțiuni . . 52—80

CAP. III: *Ființa psihologică a noțiunilor.*

- 1) Excursiuni istorice. — 2) Noțiunea, imagine generică. — 3) Nominalismul și ipoteza care rămâne. — 4) Cercetări experimentale. — 5) Consecvențe. — 6) Către realism. — 7) Folosul noțiunilor 80—114

CAP. IV: *Sferă și conținut.*

- 1) Deosebirea dintre sferă și conținut. — 2) Genul și speța, noțiuni de acelaș fel. — 3) Raportul dintre sferă și conținut. — 4) Ceace determină mărimea sferei. — 5) Genul suprem și spețele cele mai de jos 114—138

CAP. V: *Impărțirile noțiunilor.*

- 1) Noțiuni concrete și abstracte. — 2) Urmare. — 3) Noțiuni individuale și generale. — 4) Urmare. — 5) Noțiuni simple și complexe. Greutățile noțiunilor simple. — 6) Greutățile noțiunilor complexe. — 7) Atribute și părți. — 8. Noțiuni colective. — 9) Categoriile. — 10) Considerări despre substanță 139—192

CAP. VI: *Raporturile dintre noțiuni.*

- 1) Raporturi potențiale și actualizate. — 2) Noțiuni echipolente. — 3) Noțiuni supra și subordonate. — 4) Noțiuni coordonate. — 5) Urmare. — 6) Noțiuni extreme și contingente. — 7) Noțiuni contradictorii. — 8) Noțiuni corelate. — 9) Noțiuni încrucișate. — 10) Noțiuni disparte 193 — 228

DE ACELAȘ AUTOR

Scrieri filosofice:

- Cercetări filosofice.* Un Vol. 205 p.
H. Poincaré (ca filosof). Un Vol. 78. p.
Probleme de logică (Ed. II-a). Un Vol. 211 p.
Noi cercetări filosofice. Un Vol. 68 p.
Pagini filosofice. Un Vol. 126 p. (Biblioteca Universală).
Introducere în Metafizică. Un Vol. 100 p.

Scrieri literare:

- Amintiri Universitare.* Un Vol. 132 p.
Simfoni rostite. Un Vol. 94 p. (Biblioteca Universală).
Figuri dispărute. Un Vol. 123 p. ()
Amintirile unui hăiat de familie. (sub tipar).
-

Din publicațiunile Casei Școalelor

Biblioteca Pedagogică

Lei B.

No. 1. Didactica Magna — Comenius — traducere de <i>Petru Gârboviceanu</i>	12.—
„ 2. Câteva idei asupra educațiunii. — Locke — traducere de <i>G. Coșbuc</i> , volumul I	4.25
„ 3. Pedagogia practică — Adolf Matthias — traducere de <i>G. Bogdan-Duică</i>	32.—
„ 4. Introducere în pedagogia lui Herbart — Chr. Ufer — traducere de <i>G. Coșbuc</i>	18.—
„ 5. Leonard și Gertruda — Pestalozzi — traducere de <i>I. A. Rădulescu Pogoneanu</i>	42.—
„ 6. Psihologia Pedagogică — Em. Martig — traducere de <i>G. Coșbuc</i>	30.—
„ 7. Eroi — Th. Carlyle — traducere de <i>C. Antoniad</i> . . . sub tipar	
„ 8. Câteva idei asupra educațiunii — Locke — traducere de <i>G. Coșbuc</i> , Vol. II	2.50
„ 9. Emil — Jean Jacques Rousseau — trad. de <i>G. Adamescu</i>	45.—
„ 10. Pedagogia lui Spencer — Studiu — de <i>G. G. Antonescu</i>	4.50
„ 11. Educația cetățenească	epuizat
„ 12. Pedagogia lui Pestalozzi — Studiu — de <i>G. G. Antonescu</i>	6.50
„ 13. Școala educativă de <i>N. Moisescu</i>	8.—
„ 14. Introducere în filosofie — Paulsen — traducere de <i>I. Lupu și D. Pușchilă</i>	45.—
„ 15. Psihologia pentru școalele normale de <i>I. Nisipeanu</i>	26.—
„ 16. Evoluția sistemelor de morală de <i>Gr. Tăușan</i>	15.—
„ 17. Cultivarea minții cu ajutorul biologiei de <i>N. Moisescu</i>	15.—
„ 18. Filosofia lui Plotin de <i>Gr. Tăușan</i>	30.—
„ 19. Trei studii filozofice de <i>Gr. Tăușan</i>	4.50
„ 20. Metodologia — F. Collard — traducere de <i>I. Isbășeanu</i>	30.—
„ 21. Educația fetelor — Fénelon — trad. de <i>C. Sudețeanu</i>	10.—
„ 22. Probleme de logică de <i>I. Petrovici</i>	20.—
„ 23. Introducere în metafizică de <i>I. Petrovici</i>	10.—
„ 24. Literatură copiilor și șezătorile cu copiii de <i>Ap. D. Culea</i>	23.—
„ 25. Psihologia copilului — Claparède — traducere de <i>V. Duiulescu</i>	70.—
„ 26. Conducerea vieții emotive, instinctive, intelectuale și sociale de <i>N. Moisescu</i>	32.—
„ 27. Teoria Noțiunilor de <i>I. Petrovici</i>	30.—